

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**SARAYLILARIN GİYİM-KUŞAM MASRAFLARI
(1790-1830)**

Yüksek Lisans Tezi

Feyza BAKIR

Danışman
Prof. Dr. Mehmet Yavuz ERLER

SAMSUN
2023

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**SARAYLILARIN GİYİM-KUŞAM MASRAFLARI
(1790-1830)**

Yüksek Lisans Tezi

Feyza BAKIR

Danışman

Prof. Dr. Mehmet Yavuz ERLER

SAMSUN
2023

TEZ KABUL VE ONAYI

Feyza BAKIR tarafından, Prof. Dr. Mehmet Yavuz ERLER danışmanlığında hazırlanan “SARAYLILARIN GİYİM-KUŞAM MASRAFLARI (1790-1830)” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 25.9.2023 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı Üniversitesi Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	Sonuç
Başkan	Prof. Dr. Mehmet Yavuz ERLER Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Prof. Dr. Mucize ÜNLÜ Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Doç. Dr. Süha Oğuz BAYTİMUR Sinop Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

Prof. Dr. Ahmet TABAK
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Yüksek Lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

Etik Kurul Gerekli mi ?

Evet ☐

Hayır ☒

07 /07/ 2023
Feyza BAKIR

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı : SARAYLILARIN GİYİM-KUŞAM MASRAFLARI (1790-1830)

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 07/07/2023 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 7

Tek kaynak oranı : % 4 çıkmıştır.

07 /07/ 2023
Prof. Dr. Mehmet Yavuz ERLER

ÖZET

SARAYLILARIN GİYİM-KUŞAM MASRAFLARI (1790-1830)

Feyza BAKIR
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans, Temmuz/2023
Danışman: Prof. Dr. Mehmet Yavuz ERLER

Bu çalışmada 19. Yüzyıl saray hanedan'ına ait giyim kuşam masrafları değerlendirilmiştir. Osmanlı piyasasında hizmet veren tekstil tüccarları ve alanda çalışan emekçiler üzerinden Osmanlı Saraylısı ile ortalama Osmanlı vatandaşı arasındaki giyim-kuşam farklılığı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca piyasa ve fiyat analizleri arşiv kaynakları dikkate alınarak tespit edilmiştir. Osmanlı iktisat tarihi açısından giyim-kuşam masraflarına ilişkin veriler saray terzi defterlerindeki kayıt alınan sipariş ve fiyatlar dikkate alınarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Saray, Tekstil, Terzi, Giyim kuşam, Tekstil tüccarı.

ABSTRACT

EXPENSES OF THE GARMENTS IN THE PALACE (1790-1830)

Feyza BAKIR
Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies
Department of History Master Programme
Master, July/2023
Supervisor: Prof. Dr. Mehmet Yavuz ERLER

In this study, the clothing costs of the 19th century palace dynasty were evaluated. It has been tried to reveal the clothing difference between the Ottoman courtier and the average Ottoman citizen through the textile merchants serving in the Ottoman market and the laborers working in the field. In addition, market and price analyzes were determined by taking into account archival sources. In terms of Ottoman economic history, the data on clothing costs have been evaluated by taking into account the orders and prices recorded in the palace tailor books.

Keywords: Palace, Textile, Tailor, Clothing, Textile Merchant

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAYI	iii
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI	iv
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
TABLolar DİZİNİ	vii
KISALTMALAR	viii
1. GİRİŞ	1
2. OSMANLI SARAYINDA HASSA KUMAŞ ÜRETİMİ	8
2.1. Osmanlı Sarayında Hassa Kumaş Üretim Birimleri.....	8
2.1.1. Hassa İpek İşleyenler.....	10
2.1.2. Hassa Simkeşler.....	12
2.1.3. Hassa Zerdüzlär	13
2.1.3.1. Klaptan.....	14
2.1.3.2. Tel	15
2.1.3.3.Sim	16
2.1.4. Hassa Kemha Dokuyanlar	16
2.1.5. Hassa Kadife Dokuyanlar	17
2.1.6 Hassa Nakışbendler	18
2.1.7.Hassa Aba Dokuyanlar	20
2.2. Osmanlı Sarayında Hassa Terzileri.....	20
2.2.1. Hil’at Terzileri	22
2.2.2. Hassa Kürk Terzileri.....	24
2.2.3. Hassa Çizmecisi.....	25
2.2.4. Hassa Başlıkçıları	26
3. OSMANLI SARAYINDA KIYAFET FİYATLARI	28
3.1. Kadın Sultanların Şal Siparişleri	31
3.2. Kadın Sultanların Sipariş Defterinde Çetari Kumaş Masrafı	33
3.3. Kadın Sultanların Sevai Kumaş Masrafları.....	34
3.4. Kadın Sultanların Sipariş Defterinde Kürk Siparişleri.....	36
3.5. Kadın Sultanların Sipariş Defterinde “Canfes”	38
3.6. Kadın Sultan Sipariş Defterinde “Penbe” Kumaş Masrafları.....	38
3.7. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Atlas Kumaş	39
3.8. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Bürümcük Masrafları	40
3.9. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Kadife İpeği.....	41
3.10. Beyhan Sultan Sipariş Defterinde Kurdele	42
3.11. Beyhan Sultan Tarafından Alınan Diğer Eşyaların Listesi	43
3.12. Beyhan Sultan Sipariş Defterinde Mefruşat Listesi	44
3.13. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Lisan Kitabı.....	44
3.14. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Dolama Kumaş Siparişleri	45
3.15. Kadın Sultanların Sipariş Defterinde Astar Masrafları	46
3.16. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Entari Masrafları	47
3.17. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Şalvar Masrafları	50
3.18. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Yastık ve Bohça Masrafları.....	51
3.19. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Duhan Kesesi Masrafları.....	52
3.20. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Ferace Masrafları	53
3.21. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Yelek Masrafları.....	53
3.22. Nurişems Kadın Sultan Sipariş Defterinde Hırka Masrafı	54
3.23. Hanedan Üyesi Erkeklerin Kıyafet Fiyatları	54
4. TEKSTİL SANAYİNDE MODERNLEŞME VE BUNLARIN SARAYLILARA	
YANSIMALARI	58
4.1 Osmanlı’da Kıyafet Ve Tekstildeki Gelişmeler (1790-1830).....	58
4.2. Osmanlı Tekstil Sanayinde Modernleşme	67

4.2.1. Osmanlı’da Amerikan Pamuğunun Yaygınlaşması	71
4.2.1.1. Endüstriyel Pamuk Üretimine Geçiş.....	75
4.2.1.2. Pamuk Tarımı İçin Bataklıkların Kurutulması.....	80
4.2.2. Osmanlı Tekstil Pazarında Küresel Ürünlerin Artışı	83
4.3. Modernleşme Sürecinin Giyim Kuşama Yansıması	85
4.3.1. Batıların Gözüyle Osmanlı’da Giyim Kuşam	87
4.3.2. Batıda Giyim Kuşam Modası ve Saray Kadınlarına Yansıması	90
5. SONUÇ	94
EKLER	96
KAYNAKLAR	124
1.Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi	124
2.Şer’iyye Sicilleri	126
3.Kitap Makale ve Tezler.....	126
ÖZGEÇMİŞ.....	129

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 3.1. Beyhan Sultan Sipariş Defterinde Şal Sipariş Listesi	32
Tablo 3.2. Narh Defterine Göre Şal Fiyatları.....	33
Tablo 3.3 Beyhan Sultan Sipariş Defterinde Çetari Sipariş Listesi	33
Tablo 3.4. 8 Beyhan Sultan Sipariş Defterinde Sevai Kumaş	35
Tablo 3.5. Kadın Sultanların Sipariş Defterinde Kürk Masrafları	37
Tablo 3.6. Beyhan Sultan Terzi Defterinde Canfes Siparişi	38
Tablo 3.7. Beyhan Sultan Terzi Defterinde “Penbe” Sipariş Listesi	39
Tablo 3.8. Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Atlas Kumaş Sipariş Listesi ve Fiyatları..	40
Tablo 3.9. Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Bürümcek Kumaş Sipariş Listesi ve Fiyatları	41
Tablo 3.10. Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Kadife İpeği Sipariş Listesi Ve Fiyatları	42
Tablo 3.11. Beyhan Sultan’a Ait Sipariş Defterinde Kurdele Sipariş Listesi Ve Fiyatları	42
Tablo 3.12. Beyhan Sultan’ın Terzi Defterindeki Aksesuar Siparişlerine Ait Fiyat Bilgisi..	43
Tablo 3.13. Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Mefruşat Eşyaları Fiyat Listesi	44
Tablo 3.14. Beyhan Sultan Siparişlerine Ait Terzi Defterinde Kitap Ve Mecmua Siparişi...	45
Tablo 3.15. Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Dolama Kumaş Sipariş Ve Fiyat Listesi	45
Tablo 3.16. Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Astar Tür Ve Fiyatlarının Listesi.....	47
Tablo 3.17. Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Entari Sipariş Listesi Ve Fiyatları.....	48
Tablo 3.18. Nurişems Kadınefendi’ye Ait Terzi Defterinde Entari Sipariş Listesi ve Fiyatları	50
Tablo 3.19. Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Şalvar Sipariş Listesi Ve Masrafları	51
Tablo 3.20 Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Yastık Ve Bohça Sipariş Listesi Ve Fiyatlandırması	52
Tablo 3.21. Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Kese Siparişleri Ve Fiyatlandırması	52
Tablo 3.22. Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Ferace Siparişleri Ve Fiyatları	53
Tablo 3.23. Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Mintan, Fermene Ve Yelek Siparişleri ..	53
Tablo 3.24. Nurişems Kadınefendi’ye ait terzi defterinde hırka masrafları.....	54
Tablo 3.25. Sultan I.Mahmut’un Çukadarlarına Verilen Bayramlıkların Listesi.....	56
Tablo 3.26. Şehzade Selim, şehzade Mustafa ve şehzade Süleyman için alınan elbiselerin, kumaşların ve ayakkabıların listesi	57
Tablo 3.27. Padişah, Şehzade, Hanım Sultanlar Ve Enderun Halkının Harcamaları.....	58
Tablo 3.28. Padişah, Şehzade, Hanım Sultanlar Ve Enderun Halkının Diğer Harcamaları ..	58

KISALTMALAR

A.DVNSMHM.d.	:Bâb-1 Âsafî Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri
A.MKT.MHM	:Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı
A.MKT.UM	: Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilâyât Evrakı
AE.SMHD.I	:Ali Emirî Sultan Mahmud I
AE.SMST.II	:Ali Emirî Sultan Mustafa II
AE.SMST.III	: Ali Emirî Sultan Mustafa III
AE.SSLM.III	: Ali Emirî Sultan Selim III
BEO	:Bâb-1 Âli Evrak Odası
C.DRB	: Cevdet Darphane
C.İKTS	: Cevdet İktisat
C.ML	: Cevdet Maliye
DABOA	:Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
HAT	: Hatt-ı Hümayun
HH.İ	: Hazine-i Hassa İradeler
HR.İD.	:Hariciye Nezareti İdare
HR.İM.	:Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı
HR.MKT.	:Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı
HR.SFR.3.	:Hariciye Nezareti Belgrat Sefareti
HR.TO.	:Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı
MAD.d.	:Maliyeden Müdevver Defter
MVL.	:Meclis-i Vala Evrakı
ŞD.	:Şuray-ı Devlet
TSMA	:Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TSMA.d.	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Defteri
TSMA.e.	:Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı
Y..PRK.AZJ.	:Yıldız Perekende Evrakı Arzuhal Jurnal

1. GİRİŞ

İstanbul'un fethi ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim merkezi değişmekle kalmamış devletin idari işleri Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılan Topkapı Sarayı'na taşınmıştır. İstanbul'un en güzel yerinde olan bu saray için Yeni Saray denilmekteydi. 600 yıllık Osmanlı İmparatorluğu'nun 400 yılı boyunca devletin idari merkezi konumunda olan bu yeni saraya sonradan Topkapı Sarayı ismi verilmiştir. Bunun sebebi ise sarayın deniz kısmında bulunan bir kapısının adının Topkapı olmasıdır. Osmanlı Devleti'nin yönetim yapısı ile ilgili bilgi almak istediğimizde Topkapı Sarayını incelememiz bize yardımcı olacaktır. Birûn, Enderun ve Harem olmak üzere üç ana bölümden oluşan sarayda padişahın özel hizmetlerinin yanı sıra kamu hizmetleri de görülmekteydi. Sarayın en önemli kapısı üçüncü kapı ki ismi Bâbüssaâde kapısıdır ve sarayın dâhil kısmıdır. Burası padişah ile hanedanı ve harem hanımlarının, saray erkânının iç oğlanların, beyaz ve siyah hadım ağalarının ikametlerine mahsustur. Padişahın hizmetine has olan saray erkânının ikametgâhı ile taşra erkânının ikametgâhlarını Babüssaâde ayırmaktadır.¹ Sarayın en bilinmeyen, merak uyandıran bölümü ise Enderun ve Harem-i Hümayun kısmıdır. 19. Yüzyıla kadar haremi hayal bile etmek imkânsızken Meşrutiyetin ilanından sonra son Osmanlı vakanüvisti Abdurrahman Şeref Bey bu konudaki çalışmaları ile bizleri aydınlatmaya yardımcı olmuştur. İlk haremi görmek ve hakkında yazı yazmak şerefi Abdurrahman Şeref Bey'e bahşedilmiştir. 1908 ihtilâlından sonra müsaade alarak Topkapı Sarayı'na giren Abdurrahman Şeref Bey; haremi görmüş, gezmiş, binalar, daireler, kadınlar, cariyeler, şehzadeler ve sultanlar hakkındaki makalelerini 1910-1911 yılları arasında Tarih-i Osmani Encümen-i Mecmuasında yayımlamıştır. Bundan sonra hareme girme ve çalışma iznini alan Miller olmuştur. Miller, ilk defa Amerikan Sefiri ile 1912 yılında haremi dolaşmış, 1916-1919 yılları arasında da Topkapı Sarayında çalışarak 1931 yılında "Beyond the Sublime Porte" adlı eserini kaleme almıştır. Leyla Saz Hanım'ın, Abdülaziz devrini anlatan saray ve harem hatıraları, Ayşe Osmanoglu'nun ve Şadiye Osmanoglu'nun Abdülhamid'in hayatına ve haremine ait hatıraları, Halit Ziya Uşaklıgil'in V. Mehmet devri haremine geniş ölçüde yer veren üç ciltlik Saray Ve Ötesi, yine V. Mehmet devrinde; haremde öğretmenlik yapan Safiye Ünüvar'ın Saray Hatıraları, M. Çağatay Uluçay'ın Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları 'Haremden

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, ss. 9-16.

Mektuplar I ', Osmanlı Saraylarında Harem Hayatının İç Yüzü adlı eserleri harem hayatı ile ilgili bilgiler vermektedir.²

Fatih Sultan Mehmet döneminde kurumsallaşan Enderun kelime anlamı olarak iç saray anlamına gelmekte, teşkilat anlamında ise padişahın günlük yaşamında eğlendiği, dinlendiği ve çalıştığı tüm hizmetleri kapsayan birimdir. Devlete yüksek yönetici yetiştirmek ve padişahın özel hizmetlerini görmek Enderun'un vazifesiydi. Osmanlı Devleti'nin idari kadrosuna seçkin eleman yetiştiren Enderun aynı zamanda bir eğitim kurumudur. Enderun ve harem bölümüne bakıldığında saray bir nevi bu iki kurumun ailesi olmuş durumdadır. Fakat aynı durum Birûn bölümü için söz konusu değildir. Buradaki hizmetlilerin dışarıda bir aile hayatları ve evleri olmakla birlikte Harem ve Enderun gibi sıkı bir saray disiplini altında olduklarının söylenmesi doğru değildir. Bu bölümdeki saray görevlileri idari, dini ve askeri alan olmak üzere altı sınıfa ayrılmaktadır. Birûn mensuplarının en büyüğü sadrazam olmakla beraber alt kademedede zamanla binlerce personeli de içine almaktadır. Enderun saray hizmetiyle ilgilenirken Birûn devlet hizmetiyle ilgilenmektedir. Geniş anlamda Birûn Sadrazamdan başlayarak tüm yöneticileri, asker ocaklarını ve divan görevlilerini kapsayan ve dış saray olarak adlandırılan bölümdür.³ Yeni sarayın harem-i hümayun kısmı ise tarih boyunca seyyahların, yabancı elçilerin ilgi odağı olmuştur. Arapçada korunan, mukaddes ve muhterem olan yer anlamına gelen harem kadınların ikamet ettikleri daireye ve bizzat kadınlara da yurt olmuştur.

Harem yaşantısı denildiği zaman bizde merak uyandıran Topkapı Sarayı harem dairesi olsa da harem yaşantısı sadece saraya özgü değildir. İstanbul'daki diğer saray ve konaklarda da harem daireleri mevcuttur fakat bunların sayılarının saptanması güçtür. Ayrıca İslam ülkelerinde saray, konak ve evlerde, yabancı erkeklerin girmesine izin verilmeyen, yalnızca kadınlara ayrılmış bölümlere de harem denilmektedir.⁴ Topkapı Sarayının Harem-i Hümayun bölümü ise yerli yabancı tüm ziyaretçilerin ilgisini çekmiş fakat uygulanan yasaklardan dolayı haremlere dair bilgi yokluğunun yaşanmasına sebep olmuştur. Bu durum yabancı seyyahların, ziyaretçilerin hayal dünyaları ile birlikte abartılı tasvirlerini ve anlatılarını da beraberinde getirmiştir. 19.

² Fatma Menteş, *Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Sürecinde Harem*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006, s. 3.

³ Dündar Alikılıç, *XVII. Yüzyıl Osmanlı Saray Teşrifatı ve Törenleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 2002, s. 7.

⁴ Sevgi Ertuna, *Osmanlı Kadın Giysisi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 14.

Yüzyıl öncesinde harem ortamını hayal etmek bile olanaksız bir durum iken abartılı ve uydurma hikâyeler sebebi ile harem ve cariyelerin yaşantısı her zaman ilgi çekmiştir. Bir padişahı, hatta veziri eşiyile, kızıyla yan yana gösteren bir resim veya son dönemden bir fotoğraf, harem taşlıklarında gezmiş dolaşmış cariyelerden bireysel öyküler, tanıtımlar yoktur varsa da korunabilmiş değildir. Müze ve koleksiyonlarda giyim kuşam ve takılar görülebilmektedir. 1716-1718 yılları aralığında İngiliz elçisinin eşi Lady Montegue Edirne ve İstanbul’da ikamet ederken görüştüğü harem kadınlarının anlatıları ve gözlemlediği harem ortamını Şark Mektupları adıyla yayınlamıştır. Bu mektuplar birinci ağızdan belge niteliğindedir.⁵ Fakat bu durum Lady Montegue’nin harem dairesine girebildiğini göstermez, edindiği bilgiler saray kadınları ile yaptığı sohbetlerden öğrendikleridir. Kendisi de mektuplarında saraya girmediğini, sadece uzaktan inceleme fırsatı bulduğunu anlatmıştır. Türk kurumları içinde ne sebep ile olursa olsun bir yabancıнын girmesine kesinlikle izin verilmeyen mekânların başında harem vardır. Harem ile ilgili olarak hakkında doğrudan bilgi verilmez. Harem ile ilgili en dikkate değer bilgi kaynağı daha öncesinde saray haremi mensubu olup da üst düzey bir saray yetkilisiyle evlenmiş olan kadınların anlattıkları anlattıklarından ibarettir. Bu nice gizemi bünyesinde barındıran imparatorluk haremi yabancılar arasında her daim büyük merak uyandırmıştır.⁶ Özetle tahttaki padişahın evi sayılan Harem-i Hümayunlar, II. Mehmet’ten (1451-1481) II. Mahmut (1808-1839) dönemine kadar yaklaşık 350 yılın ilk evresinde; Fatih’ten III. Murat’a altı padişaha Beyazıt’taki Eski Saray; sonraki 19 padişaha Topkapı Harem-i Hümayun’u aile evi olmuştur.⁷ Fatih Sultan Mehmet döneminde kurumsallaşan harem dairesi saray yönetim yapısına uygun olarak devşirme sistemiyle gelişmiştir. Enderun’ un bir parçası olan harem-i hümayun düzen ve disiplin olarak iyi bir saray örgütüdür. Harem dairesi ve saray halkı Sultan Süleyman dönemine kadar eski sarayda yaşamlarını sürdürmüşler, Sultan Süleyman döneminde saray halkı ve harem dairesi Yeni Saraya taşınmıştır. Fakat asıl büyük harem binası III. Murat döneminde Yeni Saraya eklenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nda yüzyıllarca yönetim merkezi olarak görev yapmış Topkapı Sarayı haremde yaşayan kadınlar konumlarını ve önem derecelerini gösteren bir hiyerarşik düzene sahip olmakla beraber buradaki düzene de uymak

⁵ Necdet Sakoğlu, “Osmanlı İstanbul’unda Kadın”, *Osmanlı’da Harem*, der. Ayla Kuru Karadağ, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2020, ss. 505-508.

⁶ Thomas Thornton, *Bir İngiliz Tacirin İzlenimiyle Osmanlıda Siyaset, Toplum, Din, Yönetim*, çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 317.

⁷ Sakoğlu, “Osmanlı İstanbul’unda Kadın”, s. 549.

zorundaydılar. Bu düzende yer alan kadınlardan padişahın annesi Valide Sultanlar haremden bütün hüküm ve nüfuzu ellerinde bulundururlardı. Valide sultanlar cariyelerin idaresinden sorumlu oldukları gibi memur kadınlarda kendisine karşı sorumlu olurlardı. Valide sultanların bazı zamanlar devlet işlerine de müdahale ettikleri ve düzenin bozulmasına sebep oldukları görülmüştür. Bu hususta Üçüncü Murat'ın validesi Nurbanu Sultan, Üçüncü Mehmet'in validesi Safiye Sultan ile Dördüncü Murat, İbrahim ve Dördüncü Mehmet devirlerinde bir müddet idareyi eline almış olan Kösem Sultan başta gelenlerdendir. Valide Sultanların devlet yönetiminde etkili olduğu dönemlerdeki devletin merkeziyetçi yapısını da göz önünde bulundurmak gerekir. Bizim tarihimizde bu durum olumsuz sonuçlara yol açmış olsa da Dünya tarihinde bunun başarılı örnekleri mevcuttur. Bu düzende yer alan kadınların devamını sultan kız çocukları ve padişahın kadınları getirmektedir. Padişahın kadınlarına çeşitli adlar verilmektedir. Padişahın gönlünü kazanmış sayıları dört, altı veya yedi arasında değişen diğerlerinden en güzel olan cariyeler padişahın sevgili zevceleri olup kendilerine kadın unvanı verilir ve haslar tayin edilirdi.⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre padişahın kadınları “Kadın Efendi” ve “Haseki” olarak iki kısımdır. Bazı yazar ve seyyahlara göre padişahın kadınlarından erkek çocuk doğuranlar itibarlı sayılmış ve haseki unvanı almıştır. Hammer tarihine göre çocuk sahibi olan kadınların haseki unvanı aldığı söylene de Âli Mustafa Efendi padişahın zevcesi olmuş kadınların çocuk sahibi olsun olmasın haseki unvanı aldığını beyan etmiştir. Has odalık olarak alınan veya yetiştirilen cariyeler padişahı hamile kalırsa ve ırak edilmezse ikbal adını alır; baş ikbal, ikinci ikbal, üçüncü ikbal olarak çağırılırlardı. Düzenin en alt kademesinde, Cariye veya Odalık denilen, savaşlarda esir alınan ya da devlet adamlarının padişaha armağan ettikleri kızlar yer alır. Haremden yaşayan cariyeler; acemiler, kalfalar, ustalar olarak üçe ayrılırlar. Hareme alınan cariyeler Kalfa tarafından eğitilir ve saray adetleri öğretildikten sonra acemilik devresini başarıyla bitirenler gedikli adını alırlardı. İmparatorluk hazinesinden maaş alan bu kadınların giysileri, Harem teşkilatındaki konumlarını belirleyecek özellikler taşımaktadır.⁹

Topkapı sarayı koleksiyonunda 15. Yüzyıla ait kadın giysilerine rastlanamamaktadır. Bu döneme ait giysiler mevcutsa da günümüze kadar ulaşamamıştır. Bu döneme ait yapılan çalışmalar dönemin resimli el yazmalarından

⁸ Uzunçarşılı, “Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı”, s. 138.

⁹ Ertuna, “Osmanlı Kadın Giysisi”, s. 14.

yola çıkılarak yapılmaktadır. Osmanlı sarayında kadınlara ait kıyafet saklama geleneği olmadığı gibi kadın ve erkeklerin kıyafetleri aynı tür kumaşlardan yapılmaktaydı. Fakat saray kadını kıyafetleri kumaşların kesiminden anlaşıldığı gibi kıyafet sahibinin fiziksel özelliği hakkında aşağı yukarı bir fikir sahibi olmamıza da yardımcı olmaktadır. Padişahın kadınlarının ve çocuklarının kıyafetleri ehl-i hıref içinde bulunan terziler tarafından yapıldı. Bu grup hayyatın-i hassa ve hayyatın-i hilat olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Hanedanın dikişleri terzilerin önceden hazırladıkları numuneler üzerinden dikilirdi. Elbiselik kumaşlar saray atölyelerinde olduğu gibi, saray için üretim yapan Bursa tezgâhlarında da dokunmuştur.¹⁰

Topkapı sarayı müzesindeki kıyafetlerin büyük bir bölümü 19. Yüzyıla aittir. Saray sanatkârlarının defterlerini incelediğimizde saray kadınlarına ait yapılan işlerin listesinin çoğunlukla 19. Yüzyıla ait olduğu görülmektedir. Terzi defterleri bize kullanılan kumaşlar ve dikilen kıyafetler hakkında bilgi verdiği gibi saray kadınlarının yaptığı harcamalar hakkında da fikir sahibi olmamızı sağlamıştır. Bu harcamalar aynı zamanda saray kadınlarının giyim kuşama verdikleri özeni de göstermektedir. İncelediğimiz terzi defterleri bize 19. Yüzyılda kullanılan kumaşlar hakkında bilgi verirken o dönemde saray kadınlarının yaptığı harcamaları da tespit etmemize yardımcı olmuştur. Bu çalışmayla klasik çizgiden uzaklaşan Osmanlı medeniyetinin yaşadığı değişimin saray ve halk kültürüne olan yansımalarının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Saray giyim kuşam masraflarını belirlemek için saraydan sipariş alan terziler tespit edilmiş ve yapılan siparişlerin fiyatları ile birlikte listesi belirlenmiştir.

Osmanlı toplumunda değişim ve dönüşüm bir diğer anlamıyla yeni dönem olarak adlandırdığımız devrilme sürecinin 1699 Karlofça antlaşması ile başladığını söylememiz yanlış olmaz. Karlofça ile yaşanan büyük kayıplara kadar Avrupa'nın bilim ve tekniğini kabul edememiş bir Osmanlı portresi karşımıza çıkmaktadır. Bir dönüm noktası sayılan 1699 Karlofça Antlaşması ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu özellikle askerlikte, teknolojiye ilerleyen ve gelişen Avrupa medeniyetini karşısında köklü değişiklikler yapma ihtiyacını hissetmiş ve Batı'nın ilerlemesini kabul ederek ıslahat hareketini başlatmıştır. 1683-1699 döneminde ki savaşlarda alınan yenilgiler Osmanlıya Avrupa'nın üstünlüğünü göstermiştir.

¹⁰ Hülya Tezcan, “Osmanlı İstanbul’unda Kadın”, *Saray Modası*, der. Ayla Kuru Karadağ, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2020, s. 568.

Osmanlıların Avrupa kültür ve medeniyeti karşısında geri kaldığını tarihimizde ilk defa 17. Yüzyıl ortalarında Kâtip Çelebi tespit etmiştir. Avrupa medeniyetindeki üstünlüğü daha 1650'lerin sonunda gören Kâtip Çelebi Osmanlı Devleti'nin ihtiyarlık evresinde bir devlet olduğunu vurgulamıştır.¹¹ Osmanlı Devleti 1718 yılında aldığı yenilgiden sonra Batı'yı takip etme ihtiyacını duymuştur. Avusturya ve Venedik ile imzaladığı 1718 Pasarofça Antlaşması ile Osmanlı'nın kültürel ve zihniyet değişimi başlamış ve bu süreç 1730 Patrona Halil İsyanına kadar devam etmiştir. Tarihimizde bu dönem Lale devri adıyla adlandırılmaktadır. Lale devri Osmanlı'nın uzak kaldığı ve tanımaya çalıştığı dünyayla kurduğu bağı ve onu anlama ihtiyacını temsil etmektedir. Aynı zamanda sefahat dönemi olarak adlandırılan bu dönemin en önemli özelliği başta saray olmak üzere yüksek idareciler, paşalar ve servet sahibi kimselerin lüks ve iyi yaşam hevesiydi. Bahçe ve çiçek kültürünün yaygın olduğu bu dönemin sembolü Lale bitkisidir. Lale devri denildiği zaman akla gösterişli ve lüks yaşam gelse de bu dönemden kalan güzel etkiler vardır. Batı'ya gönderilen elçiler sayesinde Osmanlı giyim kuşamı büyük ilgi görmüş ve Türk modası Batı'da yayılmaya başlamıştır. Lâle Devri, “Osmanlı'nın son Rönesans hareketi” olarak tanımlanmaktadır. Osmanlı ilk kez teknolojik bakımdan Batı'nın üstünlüğünü kabul ediyor, Fransa'ya gönderilen Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi'ye verilen talimatta oradaki teknolojik yenilikleri kaydetmesi isteniyordu. Askerlikte, mimaride Fransız uzmanlar getiriliyordu. Damat İbrahim Paşa dönemi (1718-1730) yalnız güzel sanatlar, mimarlık, musiki, şiir, minyatür sanatı bakımından değil, İbn-i Haldun'un kilerin de aralarında olduğu klasik Doğu eserlerinin Farsça ve Arapçadan Türkçeye çevrilmesi için encümenlerin kurulduğu bir fikri uyanış dönemi olarak görülmüştür.¹² Kültürel ve zihinsel değişim içerisinde olan Osmanlıları bu dönemde sadece lüks ve israf içinde tanımlamak bu bakımdan doğru değildir. Fakat Lale devrinde mali ve ekonomik sıkıntılar yüksek boyutlara ulaşmış, saray, yüksek idareciler ve paşaların lüks yaşamı muhafazakâr kesimin ve geçim sıkıntısı içinde olan İstanbulluların tepkisini çekmiştir. 1730 yılında halkın destek verdiği Patrona Halil ayaklanmasıyla dönemin Sadrazamı Damat İbrahim Paşa halkın tepkisinden çekinen III. Ahmet tarafından katledilmiş ve bu durum padişahın tahttan indirilmesine kadar uzanmış, şehzade Mahmut tahta çıkarılmıştır. Patrona Halil isyanı ile Osmanlı tarihinde zorbalar dönemi başlamış, idareyi eline alan bu grup devlet makamlarına kendi istedikleri kişileri yerleştirir

¹¹ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye IV*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s.5.

¹² İnalçık, “Devlet-i Aliyye IV”, s. 124.

olmuşlardı. 18. Yüzyılda devlet merkezıyetçılığı bırakarak idarede, vergi ve asker toplamada âdem-i merkezıyetçılığe yönelmiştir. Bu dönemde ayanların ortaya çıkışı ve vergi ve asker toplama yetkilerinin ellerine verilmesi yerel güçlü hanedanların ortaya çıkmasına sebep olmuş, bazılarına paşalık unvanı dahi verilmiştir. Devletin içinde bulunduğu ekonomik durum vergi ve asker toplamada kendi eliyle yetki sahibi bir sınıf oluşturmaya sebep olmuştur.

Ruşuk Âyanı Alemdar Mustafa Paşa'nın desteğiyle tahta oturan II.Mahmut Alemdarı sadrazam tayin etmek zorunda kalmıştır. Devletin kuruluş tarihinde Çandarlı ailesi, 17. Yüzyılda Köprülü ailesi gibi güce ortak olan yeni bir rolü Alemdar Mustafa Paşa üstlenmişti. Çifte egemenlik II. Mahmut'un mutlak gücüne gölge düşürüyordu. 18. Yüzyıl başlarında 1808 tarihli Sened-i İttifak ile ayanların varlığı resmılık kazanmıştır. Fakat Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa Paşa'nın katli ile sened hükümsüz kalmıştır.¹³ II. Mahmut yeniliklerin önünde büyük bir engel teşkil eden Yeniçeri ocağını kaldırarak yapmak istediği yeniliklerin önünü açmış oluyordu. II. Mahmut döneminde idari, askeri ve sosyal alanda yapılan ıslahatlar reform döneminin başlangıcı olmuş Tanzimat ve daha sonraki değişmelerin temeli atılmıştır.

¹³ İnalçık, "Devlet-i Aliyye IV", s. 13.

2. OSMANLI SARAYINDA HASSA KUMAŞ ÜRETİMİ

Osmanlı sarayında hanedan üyeleri için hazırlanan gündelik kıyafet ve tören giysileri için özel hazırlanmış tekstil ürünlerine ihtiyaç duyulurdu. Yavuz Sultan Selim devrinde Safeviler ve Memluklulardan yüksek ücretle ya da esaret yoluyla pek çok tekstil ustası saray bünyesinde istihdam edilmişlerdi. Böylelikle saraylıların özel kıyafetleri için gerekli olan tekstil ürünleri bizzat saray tarafından ücretlendirilen “ehl-i hiref” mensuplarınca hazırlanır oldu. 1790’larda III. Selim devrinde de benzer bir üretim ve kurumsal çalışma sisteminin varlığını korumaya devam ettiğini söylemek mümkündür. Ancak buharlı gemilerin çok daha yüksek taşıma kapasitesinin ucuzlaştırdığı ticari taşıma nedeniyle Hindistan, Çin, Amerika, Fransa ve İngiltere gibi tekstil üretimi yapan bölgelerden Osmanlı Devleti’ne artan miktarlardaki bol ve nispeten daha ucuz tekstil ürünleri nedeniyle sarayda kumaş üretimi yapan “ehl-i hiref” ustaları saraydan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Her ne kadar saraydan ayrılan bu ustalara serbest İstanbul piyasasında esnaf loncaları üzerinden sarayın sahip çıkmaya, siparişler vermeye devam ettiği anlaşılrsa da artık doğrudan sarayın “ehl-i hiref” kurumsal sistemi içinde değillerdir. Bu nedenledir ki bu türden ustalar artık sadece saray için değil serbest piyasanın da ihtiyaç duyduğu tekstil ürünleri imalatına girmek suretiyle kendi gelirlerini artırma arayışı içerisine girmişlerdir. Ele aldığımız bu bölümde “ehl-i hiref” ustaları ve onların ürünlerine dair arşiv kayıtları ile desteklenen bazı veriler değerlendirilmeye çalışılacaktır. Böylelikle geleneksel kurumsal yapıdan küresel ticaret ve rekabetin modernite olarak zorladığı piyasa ekonomisi ve şartları bu bölümde ele alınmış olacaktır.

2.1. Osmanlı Sarayında Hassa Kumaş Üretim Birimleri

Arapça Ehl ve Hiref sözcüklerinin birleşiminden oluşan Ehl kelimesi aile, eş, akraba, aşiret anlamına gelmektedir. Hiref ise hirfe kelimesinin çoğulu sanatlar, meslekler anlamına gelmektedir. Hassa kelimesi ise hükümdara özgü anlamında Padişah hizmetleri için çalışan birimdir. Ehl-i hiref teşkilatı Osmanlı sanatkârlarından dokuma, kuyumculuk, ahşap, maden gibi birçok alanda eşsiz ürünler ortaya koyan sınıftır. Ehl-i hiref hassa teşkilatı hakkında Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’nde birçok defter bulunmaktadır. 19. Yüzyıl başlarına ait olan bu maaş defterleri çeşitli sanat dalları hakkında bilgi sahibi olmamıza yardımcı olmaktadır. 19. Yüzyılda ehl-i hiref’in yerini batıdan getirilen saray terzileri almıştır.

Bu defterlerde saray için üretim yapan 45 sanat dalı yer almıştır.¹⁴ Siyakat yazı türü ile yazılmış bu defterler noktalama işaretlerinin kullanılmaması ve birleşmemesi gereken harflerin birleşmesinden dolayı okuma hatalarına sebep olmuştur. Bu teşkilata devşirme Acemi oğlanlarından kabiliyetli olanlar seçilirdi. Daha sonraki zamanlarda ise teşkilata dışarıdan alımlar yapılmıştır. Teşkilata alımlar Osmanlı sultanlarının fethettikleri bölgelerdeki hüner sahiplerini, bilginleri ve sanat erbabını yanında getirerek teşkilata dâhil etmesi ile olmuştur.¹⁵16. Yüzyılın başında yoğun olarak görülen devşirme alma uygulaması yüzyılın sonuna doğru azalmış, 17. Yüzyılda nadiren uygulanmış, 18. Yüzyılda ise hiç uygulanmamıştır.

Teşkilata yeni alınanların önce şakirt olarak işe başlamaları, daha sonra usta mertebesine ulaşmaları aralarında hiyerarşik bir düzen olduğunu göstermektedir. Ehl-i hiref, hayyatın-i hassa ve hayyatın-i hilat olmak üzere bu üç teşkilatın eleman alımı ve terfi gibi işlemleri hazinedar başının sorumluluğunda gerçekleştirdi.¹⁶ Teşkilat üyelerinin tüm resmi işlemleri Hazinedarbaşı'nın onayı ile gerçekleştirdi. Yapılan tayinlerde Hazinedarbaşı'nın arzının yanında reisülküttabın tezkiresi alınırdı. Devşirmelerden oluşan ehl-i hiref hassa teşkilatı Enderun Ağalarından Hazinedarbaşı'nın emrinde olup ücretlerini ondan almaktaydılar.

15. Yüzyılda Bursa en iyileri imparatorluğun kullanımı için ayrılan ipekli dokumaların üretiminde oldukça ileri bir düzeye erişmiştir. İpek üretimin merkezi olan Bursa'da kumaşlar lonca sistemi ile üretiliyordu. 16. Yüzyılın sonlarına doğru devlet teşviki ile İstanbul'da saray kontrolündeki atölyelerde üretilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti kendisine gerekli kıyafetler için resmi kurumlar oluştururken, bu resmi kurumlara gerekli malzemeyi üretecek birimler kurmuştur. İpek ve sırma sultan kıyafetlerinde kullanılan önemli bir hammadde olarak ön plana çıkmaktadır. Bu sebeple Osmanlı İmparatorluğu saray atölyelerinde kullanılacak hammaddenin temini için saraya bağlı resmi birimler oluşturmuştur. Ev döşemesi ve saray kıyafetleri için kullanılan kumaşlar öncelik olarak saray bünyesindeki atölyelerde hassa nakkaşları tarafından hazırlanan desenlere göre dokunmuştur. Bu atölyelerin yeterli olmadığı zamanlarda İstanbul ve Bursa'daki diğer atölyelere sipariş verilirdi.¹⁷ Devlet

¹⁴ Uzunçarşılı, "Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı", s. 445.

¹⁵ Sakine Akcan Ekici, "1801 Tarihli Hassa Defterinde Osmanlı Devletinin Sanatkârları", *Tarih Okulu Dergisi*, 13/47, 2020, ss. 3-5.

¹⁶ Bahattin Yaman, *Sarayın Terzileri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2018, ss. 18-19.

¹⁷ Bahattin Yaman, "Sarayın Terzileri", s. 22.

tarafından kontrol altında tutulan ipekliler dokumanın iskeletini oluşturan çözgü tellerinin uzunluğundan, telin sayısı ve ağırlığına kadar belirlenerek kayıt altına alınmıştır. İpek kuruduktan sonra bükülür, boyanacağı kırmızı renk için kullanılacak lâk (lök) miktarı devlet kontrolünde tespit edilirdi.¹⁸ Hazine ve saray için alınan Bursa mamulü ipeklilerin büyük bir toplam tutarı vardır. 16. Yüzyılda hazine için alınan Bursa ipeklileri ithalata karşı yüksek bir orandadır. Bu kumaş saray hizmetlilerinin rengârenk giysileri için kullanılacaktır.

İpekli kumaş hayli geniş bir kullanım alanına sahiptir. Kaftan, hil'at, seccade, mobilya örtüsü, perde, yastık yüzü, peştamal, kefen örtüsü, kilise ayin giysisi, at örtüsü ve eyer. Dünya müzelerinde yer alan ipekli kumaşlar 1500 öncesinden 1700 tarihine kadar Osmanlı-Türk ipeklileri olarak tespit edilmiştir. Osmanlı ipekli kumaşları dokuma tekniğine göre üç tiptir. Altın gümüş sırmalı kumaş (serâser), katîfe (çatma) ve kemhâ, Kemhâ çeşidi ise kemhâ, zerbaft ve serenik olarak ayrılır.¹⁹ Saray kumaşlarında kullanılan desenler saray nakkaşhanesinde saray nakkaşlarınca hazırlanır ve ilgili birimlere dağıtılırdı. Nakkaşlar, karakalemle resim çizen musavvirler, renkleri belirleyenler, müzehhipler kitabı yazan şehnameci, hattatlar, nakkâşbaşı idaresinde bir ekip halinde bir arada çalışırlardı. Osmanlı süsleme sanatı çerçevesine giren tüm eserlerdeki motif dağarcığı onların çalışmalarıyla ortaya konmuştur. Nakkaşhanede üretilen desenler 15. Yüzyıldan itibaren değişim göstermiş, bu değişim kumaşlara da yansımıştır.

2.1.1. Hassa İpek İşleyenler

Hassa ipek işleyenleri grubu hem saray sanatkârları olarak isimlendirebileceğimiz saray ehl-i hiref teşkilatında hem de saray terzi teşkilatında alt grup olarak mevcuttur. Saray ehl-i hiref kayıtlarında grubun adı “cemâat-i gazzâzân-ı hâssa” hâssa terzileri kayıtlarında ise “bölük gazzâzân” olarak geçmektedir. Gazzâz, ipekçi, ibrişim bükücü, ipek işleyen, ipek satan gibi anlamlara gelen kazaz sözcüğünden gelmektedir.²⁰ Yavuz Sultan Selim’in İran (1514) ve Mısır seferi (1517) dönüşünde yanında getirdiği sanatçılar arasında ipek bükücü ustalar mevcuttur. 15. Yüzyılın son çeyreğine ait Bursa mahkeme kayıtlarında saray için alınan kumaşların miktarı oldukça fazladır ve ödenen paralar çok büyüktür. Buna karşın aynı kayıtlarda

¹⁸ Hülya Tezcan, *Bursa'nın İpeklisi*, Bursa Kültür Aş Yayınları, Bursa 2016, s. 58.

¹⁹ Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Bursa 2016, s. 246.

²⁰ Bahattin Yaman, “Sarayın Terzileri”, s. 23.

1515'ten sonra Bursa'dan saray için alınan ipeklerden bahsedilir. İstanbul'daki saray dokuma atölyesi için Bursa'dan yapılan alımların 16. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmakta olduğu görülmüştür.²¹ İran'dan ve ipeklileriyle ünlü Venedik'ten de saray adına siparişler oluşturulduğu tespit edilmiştir.

Ünlü Fransız seyyah Bertrandon De La Braguiere Bursa ziyareti sırasındaki gözlemlerinde “Çarşıda her cinsten ipekli kumaşlar, kıymetli taşlar mevcuttu, bol miktarda inci satılıyordu ve bunları ucuza almak mümkündü; ayrıca pamuklu kumaşlar ve sayılamayacak kadar eşya satılıyordu” demiştir.²² Halil İnalçık 15. asır başlarında eski Osmanlı payitahtı İtalyan tacirleri için Şark mallarının bir antreposu durumundadır” görüşüyle bu durumu özetlemiştir.²³ Alman seyyah Ulrich Jasper İstanbul gezisindeki gözlemlerini aktarırken 1803 tarihindeki kayıtlarda yeraltı mekânlarındaki ipek bükümhanelerinden bahsetmiştir. “ Yavuz Selim cami dolaylarındaki Sakızağacı bodrumu adı verilen mahzende 10 adet ipek bükümhanesi bulunmakta olduğunu söylemiş ve padişaha ait olan bu bodrumdaki işletenlerin her ay padişaha 3,5 kuruş kira ödediğini belirtmiştir.” Seyyahın gözlemleri saraya değil halka ait atölyelere yöneliktir. Bu atölyelerden kira bedeli olarak ipek alınmış olsaydı saraya hizmet ettiklerini söyleyebilirdik. Fakat kira bedelini padişaha para olarak vermeleri halka hizmet ettiklerini göstermektedir. Diğer bükümhaneler yine aynı tarihlerde kayıt altına alınmış Eski Darphane ve Kariye bodrumunda bulunan ipek bükümhaneleridir. Atölyelerin her birinde biri yaşlı diğeri çocuk olmak üzere 2 kişi çalışmaktadır. Atölyeler karanlık ve rutubetli yerlerdir. Seyyah bu durumu ipek ipliklerinin dayanıklı olması gerektiğine bağlamıştır fakat bununla birlikte ipek üretimi için tırtılların olduğu yerler kimyasaldan uzak organik olmalıdır. Çünkü herhangi bir kimyasal temas hayvanların ölümüne sebep olmaktadır.²⁴

Osmanlı sarayına ait 10 Eylül 1767 tarihli bir defterden elde ettiğimiz veriye göre ehl-i hirefe tabi gazzazan-ı hassadan olan Halil bin Mehmet günlük 3 akça yevmiye ile saraya hizmet vermekteydi.²⁵ III. Selim devrinde sarayda artık bu alanda hizmet veren çalışanlara dair kayıtlara ulaşılamamaktadır. Bunun başlıca sebebi saraydaki giyim kuşam için oluşturulan farklı bir uygulamanın varlığına işaret eder.

²¹ Tezcan, “Bursa’nın İpeklisi”, ss. 140-142.

²² Bertrandon De La Broguiere, *Deniz aşırı Seyahat*, çev. İlhan Arda, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 202.

²³ İnalçık, “Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar”, ss. 209-213.

²⁴ Ulrich Jasper Seetzen, *İstanbul Günlükleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, ss. 200-279.

²⁵ DABOA., AE.SMST.III., Dosya No: 284, Gömlek No: 22818, H. 29.12.1181.

Zira kumaş alımları, elbise kesimleri ve dikimleri “hassa terzileri” adı verilen görevliler tarafından yaptıkları hizmetlere el emeği ücreti ödemesi şeklinde gerçekleşir olmuştur. Saray adına hizmet veren pek çok ehl-i hiref ustasının ise İstanbul tekstil sektöründe kendi dükkânları ile serbest çalışmaya başladıkları ve yine saray terzileri üzerinden hanedan mensuplarına hizmet vermeye devam ettikleri anlaşılr. İncelediğimiz saray defterlerinde hassa terzilerinin bu kumaş ve iplik imalatçılarından alışveriş yaptıklarına dair kayıtlar bulunur. Çoğu zaman doğrudan Avrupalı ülkelerden mamul elbise siparişleri belki de sarayda yer alan kadim tekstil imalat atölyelerinin sonunu getiren başlıca faktör olarak incelenmeyi bekler. Hindistan, Fransa ve İngiltere bu bağlamda ülkeye ve bilhassa saray hanedan üyelerine endüstriyel mamul elbiseleri oldukça uygun fiyatlara sunarak pahalıya gelen yerli el emeği ve üretim alt yapısını süreç içerisinde önce sarayın dışına itmiş daha sonra da yok olmalarına sebebiyet vermiştir.

2.1.2. Hassa Simkeşler

Ehl-i hiref bünyesinde faaliyet gösteren grubun adı kayıtlarda “cemaat-i simkeşan-ı hâssa” olarak geçmektedir. Sim gümüş anlamına geldiği gibi altın, gümüş, bakır gibi madenlerden örülmüş tel anlamına da gelmektedir. Simkeş yalnızca haddeden gümüş tel çeken için değil haddeden altın tel çeken için kullanılmış bir tabirdir. Doğrudan kumaş üretimiyle ilgilenmeyen grup kumaş veya kıyafette kullanılacak hammaddeyi hazırlamaktadırlar. Altın ve gümüş hâssa simkeşhanesinde dokumada ve işlemede hazır hale getirilir. Bu süreci geçtikten sonra kemhacı ve zerduzlar bu tel veya ipliklerle işleme yapmaktaydılar. 16. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren altın ve gümüş alaşımlı telle dokunan seraser kumaş çok fazla rağbet görmüştür. Üretim tüketimi karşılayamadığı için simkeşlik öğrenmek için 1584 yılında Bursa’ya yetiştirilmek üzere eleman gönderilmiştir.²⁶ Sırmanın hazırlanışı oldukça zor ve sabır isteyen bir iştir. Bu sebeple bu alanda fazla eleman olmadığı söylenilebilir. Dolayısı ile bu işi yapan sanatkârın değeri daha da artmaktadır. Çekilen yaldızlı veya yaldızsız tel gayet sıkı ve çok cilalı iki silindir arasından geçirilerek gelin teli gibi inceltilir ve yassılaştırılır. Sonra bükülmemiş ipek veya pamuk ipliğinin üzerine sarılırdı. Bu sarım isteğe göre bazen alttaki iplik görülemeyecek kadar sık, bazen de aralarda birer devir atlatarak seyrek olmaktadır. Simkeşhaneye bağlı olarak bu işi yapan esnafa kılabdancı denilmiştir. Aralarında terzilere bağlı üretim yapan “kılaptan

²⁶ Yaman, ”Sarayın Terzileri” ss. 25-26.

bükmeci” ler bulunurdu.²⁷ 16. Yüzyılın sonuna doğru İstanbul’da bulunan dört simkeş kârhanesinin 22’si müslüman 2’si gayrimüslimlere aittir. Bu simkeşhanelerde çalışan sayısı 20’yi geçmemektedir.

Ayrıca altın ve gümüşün israfını önlemek için işi sadece ustası yapmakta, acemi çırak kullanılmamaktadır. Bu durum bu üretimde risk almadıklarını gösterir. 17. Yüzyılda İstanbul’da 100 sırma atölyesinden ve 400 çalışanından bahsedilmiştir. 18. Yüzyılda İstanbul, Selanik ve Bursa dışındaki vilayetlerde simkeşhane açılmasına müsaade edilmemiştir. 18. Yüzyılda sırmalı kumaşların çok fazla rağbet görmesi ve akçelerin sırma üretiminde kullanılması darphaneyi zor durumda bırakmıştır. Bunun üzerine 1716 yılında çıkarılan bir fermanla İstanbul’da sırmalı kumaşların satışının durdurulması istenmiştir. Devlet ekonomik olarak güçlü durumda iken rağbet gören bu kurum Tanzimat fermanından sonra (3 Kasım 1839) rağbetin azalmasıyla kaldırılmıştır. 19 Aralık 1818 tarihli bir evrakta saray bünyesinde hizmet veren Simkeşhane kethüdası ile ilgili kayıtların varlığı bu kurumun ihtiyaca binaen varlığını korumasına delil olarak kabul görür.²⁸

2.1.3. Hassa Zerdüzarlar

Ehl-i hirefe bağlı olarak çalışan bu grubun ismi kayıtlarda “cemâat-i zerduzân-ı hâssa” olarak geçmektedir. Farsça kökenli bir kelime olan zer altın anlamına gelmektedir. Dûz ifadesi yine Farsça terim olup dikici, diken anlamına gelmektedir. Altın dikenler, altın iplikle işleme yapanlar anlamına gelir. 12 Şubat 1526 tarihli bir kaynaktan sarayda görevli “cemaat-ı zerduzan” görevlilerine tesadüf edilmiştir. Bu görevliler arasında bulunan beş zerduzan ustasının aylık gelirleri 4,5 ila 14,5 akça arasında değişmektedir. Muhtemelen Sultan Selim’in Safevi ve Memluklar cihetinde gerçekleştirdiği seferler esnasında bu zerduzan ustaları İstanbul’a getirilmiş ve saray nezdinde istihdam edilmişlerdi. Ancak bu meslek erbabının çalışma dönemimizde sarayda yer almadığını belirtmek gerekir.²⁹ Süreç içerisinde muhtemelen diğer doğu menşeli kumaş türlerini üreten esnafta olduğu gibi önce saray dışına itilmişler ve zamanla fonksiyonlarını yitirmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu’nun batıya yaklaştığı ve endüstriyel tekstil ürünlerinin Osmanlı piyasalarını işgal ettiği bu süreçte Osmanlı

²⁷ Tezcan, ”Bursa’nın İpekli” s. 143.

²⁸ DABOA., MAD.d., Defter No: 9636, H. 20.02.1234.

²⁹ DABOA., TS.MA.d., Defter No: 9706, H. 29.04.932, s. 7, ” Ehl-i hiref hesap defteri: Nakkaş, mücellid, külaj imalatçıları, zergeran, hakkak, zerduz, gazzaz, puşin-duzan, zernişan, kendekekan, kılıççı, kadekekan, efradının mevacibleri”.

giyim kuşamında da batı tarzı giysi ve kumaşlar bir zamanlar Yavuz Selim ile transfer edilen şark giyim-kuşam ürünlerini ve sanatkârlarını devre dışı bırakmış olmalıdır.

Osmanlı kıyafetleri koleksiyonuna bakıldığında altın iplikle işlemeli kıyafet örneklerine rastlanılmaktadır. Altın iplikle işleme sadece giyim kuşama özgü değildir halı, yastık, keçe gibi eşyalarda da kullanılır. Osmanlı kültüründe kıyafet ve eşyaların zerdûz kelimesi ile birlikte kullanıldığı görülmüştür. Zerdûz halı, zerdûz ipek, zerdûz keçe, zerdûz yastık bunun en iyi örneklerindendir. Zerdûzlar simkeşlerin üretmiş olduğu malzemeyi kullanarak işleme yapmışlardır. Altın ve gümüşün çeşitli kullanım alanları vardır. Altın veya gümüş kurşun levhalar arasında, altın dövücüler tarafından ince levha-varak haline getirilinceye kadar dövülerek inceltir. Dokumacılığa uygun kullanılabilir hale getirmek için ise kurutulmuş bağırsak üzerine yapıştırılırdı. Dar şeritler halinde kesilen altınlanmış bağırsak ipek, keten veya pamuk ipliklere sarılarak atkı veya işleme ipliği olarak kullanılmıştır. Osmanlı tekstilinde altın ve gümüş sırmanın kullanımı üç şekildedir.³⁰

2.1.3.1. Klaptan

Gümüş altın veya altın alaşımlı gümüş tel, ekseri çift iplik etrafına gevşekçe sarılır. Türk dokumalarında hakiki gümüş tel kullanılmıştır. Gümüş tel beyaz iplik etrafına sarılınca gümüş etkisi yapar. Gümüş veya klaptan adı verilir. Bazen özellikle seraserlerde altın alaşımlı tel, hatta hakiki altın tel kullanılmıştır. Osmanlı'da oldukça eski bir sanat olan bu tarz uygulamaların çalışma dönemimizde hatta sonrasında bile saray giyim kuşamı içinde yer edindiği anlaşılr. Ancak daha öncede vurguladığımız üzere bazı sanat dalları Yavuz Selim'in fetih hareketiyle şarktan ithal edilmiş ve "ehl-i hiref" adı altında sarayda görevlendirilmişse de gelişen piyasa şartları ve tüketicinin kullanım alışkanlıkları bu sanat dallarının istihdamını ortadan kaldırmıştır. Yine de bu zanaatkârlara İstanbul'un bazı semtleri sahip çıkmış ve kumaş imalatındaki hünerlerini sürdürme imkânı bulmuşlardır. İpekçi esnaflarından biri olan Hacı Közme 5 Aralık 1851 yılında Asakir-i Şahane Saraçbaşı olan Prusyalı Şnayder'e yaptığı "klaptan" satışından dolayı 5300 kuruşluk alacağının tahsilini talep etmiştir.³¹ Bu durum bir zamanlar saray ehl-i hiref mensupları arasında yalnızca saraylılara giyim kuşam üreten tekstil ustalarının geleneksel çizgide üretimlerini serbest piyasada sürdürdüklerine kanıt teşkil eder. Ayrıca ipekçi esnafı olan Hacı Közme'nin klaptan işlerine de bakıyor

³⁰ Yaman, "Sarayın Terzileri", ss. 28-29.

³¹ DABOA., HR.MKT., No: 40-28, H. 10.02.1268, "5.300 kuruşluk tahsilat".

olması vazifesinde birkaç sanatı ve mahareti bulunduran ustaların piyasadan iş kapma noktasındaki avantajını ortaya koyar. İlerleyen süreç içerisinde 9 Mart 1907 tarihinde sultanlar için satın alınan “klaptan behasından” bahsedilir.³² Özetle bazı tekstil üzerine el sanatları ve kumaş türlerini icra eden meslekler yok olurken bazıları ise ihtiyaca göre varlığını sürdürmüştür.

2.1.3.2. Tel

Bazen dokumada ipekle beraber doğrudan doğruya altın ve gümüş teller kullanılmıştır. Buna en değerli kumaş olan seraserde rastlanır. Seraser altın ve gümüş telle dokunan kumaşların en gözde ve en pahalısıdır. 1502 tarihli Bursa İhtisap Kanunnamesinde rastlanmadığı için en erken 16. Yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıkan bir kumaş olduğu düşünülmektedir. Seraserin dokunuşunda altın ve gümüş harcaması çok olduğundan, ayrıca gümüşün iki kere muameleden geçirilerek özelliğini kaybetmesinden dolayı eskiyen kumaştan eritilerek geri alınmasının imkânı yoktur. Bu yüzden dokunması kontrol altına alınarak 16. Yüzyılda seraser işleyen tezgâhların sayılarının azaltılması için üst üste emirler çıkarılmış, boşalan tezgâhlarda serenk dokunması istenmiştir. 16. Yüzyılda sayıları 318’e ulaşan seraser, altınlı kumaş ve kuşak dokuyan tezgâhların sayısı 318’e ulaşınca saraydan çıkan bir emirle sayılarının 100 ile sınırlandırılması istenmiştir. Ele geçirilen belgelerden hareketle aktarılan bilgilere göre mirî damgası olmadan satılması yasaklandığı gibi bir kaftanlığın 35 altından aşağı satılmaması istenmiştir. Dönem içerisinde seraser dokuyan tezgâh sayısı tekrar artmıştır. Günümüze kadar gelmiş seraser örneklerinin sayısı yurt dışında ve saray koleksiyonunda azdır. Seraser kumaş özel bir dokumadır ve geleneksel ipekli dokumadan farklı olarak çok büyük altın ve gümüş dışında bir veya iki renkli olup desenleri yerleşim düzenleri bakımından farklıdır. Bu kumaş türü halkın pek satın alabileceği bir kumaş türü değildir. Sarayda yaygın kullanım şekli kaftan, hi’lat ve şalvardır. Sadece giyim kuşamda değil döşemede ve şehzade yorganlarında da kullanılan bir kumaştır. Padişah’ın günlük hayatta kullandığı bir kumaş değildir. Daha çok elçi kabullerinde ve at üstünde gezerken halkı etkilemek için giydiği bir kumaştır.³³ Osmanlı Devleti’nin gücünü ve zenginliğini gösteren bu kumaş Türk kumaşları içerisinde en pahalısıdır. Topkapı Sarayı müzesindeki padişah kıyafetlerine bakıldığında seraserden dikilmiş kaftanlar mevcuttur. Osmanlı’nın son demlerinde

³² DABOA., ML.EEM., No: 587-30, R.24.12.1322, “Sultanlara alınan klaptan behası “.

³³ Tezcan, ”Bursa’nın İpekli”, ss. 102-106.

yani daha 1868’lerde seraser kumaşlarının daha ziyade şehzadelerin sünnet düğünlerinde “veladet takımlarında” kullanılmaya devam edildiğini belirtmek gerekir.³⁴

2.1.3.3.Sim

Metal iplik yani sim, çekirdek pamuk iplik etrafına, ipliği kapatacak şekilde sarılır. Klaptanın aksine iplik hiç görülmez, sadece metal görülür. Kıymetli metal, klaptandan daha fazla kullanılmış olur.

2.1.4. Hassa Kemha Dokuyanlar

Ehl-i hiref ve saray terzileri bünyesinde farklı kumaş üretimleri bulunmaktadır. Bu birimlerin içerisinde en önemlileri kemha ve kadife dokuyanlardır. Kemha Osmanlı ipekli kumaş çeşitlerine eklenmiştir. İpekle dokunan, yüzeyi hafif yünlü, kalınca bir kumaş olan kemhaların, çözgü ve atkı iplikleri ipektir. Üst sıra atkısı ise doğrudan doğruya gümüşlü klaptanla dokunmuştur. Kemha kaliteli, sert, gösterişli ve pahalı bir kumaştır. Genellikle kaftan yapımında kullanılan bir kumaş çeşididir.³⁵ Bursa’da dokunan ilk ipekli kumaş türü kemha’dır. Kemha kumaş türünün diğer üretim yerleri ise Amasya, Edirne ve İstanbul’dur. 1502 tarihli İhtisap kanunlarında kemhanın adı geçmektedir. Erken tarihlerde Bursa ve Amasya’da bulunan kemha tezgâhları daha sonraki tarihlerde İstanbul sarayında yerini almıştır. Kaftanlık ve döşemelik olarak kullanılan bu kumaş türü hem çok renkli hem de sarayın ve halkın beğenisine en uygun gösterişli, ağır ve tok bir kumaş türüdür. Saraya ait dokuma atölyelerinde kadife ve kemha bölümleri vardır. Dünya müzelerinde ve kilise hazinelerinde bulunan kemhalar kaynaklarda geldikleri yere göre sınıflandırılmıştır. Ayrıca kemha atkı ve çözgü tel adedine, nakışına ve boyasına göre de dolabî, tâb-dihi, yek-renk, gülistani gibi sınıflandırmalar yapılmıştır. Kalitesinin düşmemesi için kemha dokumacılığı sıkı denetim altında tutulmuştur.³⁶ III.Murat’ın oğlu şehzade Mehmet’in sünnet merasimini gösteren Sürnâme-i Hümâyûn’da şenlikte olağanüstü güzel ipekli giysilere bürünmüş kemhacılar, sııkların ucuna takılmış kumaş örneklerini taşıyarak gösterişleri ile dikkat çekmişlerdir. Ehli hiref bünyesinde faaliyet gösteren bu grup 16.

³⁴ DABOA., TS.MA.d., No: 395, H. 27.11.1285, “Şehzade Yusuf İzzettin Efendi’nin veladet takımları”.

³⁵ Nilay Ertürk, *Orta Asya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na Türklerde Giyim Kuşam*, Hayalperest Yayınevi, İstanbul 2018, s. 43.

³⁶ Tezcan, ”Bursa’nın İpekli”, ss. 86-88.

Yüzyılın başından 18. Yüzyıl sonuna kadar devam etmiştir.³⁷ Hassa kemha dokuma geleneğinin daha 1703'lerden itibaren rafa kaldırıldığını belirtmek gerekir. Yinede bazı türbelerde mezar üstünde bulunan kemha kumaştan mamul kavukların dokunması için Hazine-i Hassa bünyesinde “kemha tezgâhının” muhafaza edildiği anlaşılr.³⁸

2.1.5. Hassa Kadife Dokuyanlar

Osmanlı İmparatorluğu'nun kaynaklarında kadifeden 15. Yüzyıl öncesinde bahsedilmemiştir. 15. Yüzyılda Bursa kadifeleri ile kendini gösterir. Fakat Selçuklu kaynaklarında çatma-ı kadife-i pelengi adıyla bilinmektedir. Kadifeden giysi olarak kaftan, cepken, şalvar ve entari dikilmiştir. 16. Yüzyılda kadifelerin kalitesi düşünce Osmanlı sarayı İtalya'dan kadife talep etmiştir.³⁹ Türkiye'de özellikle İtalyan kadifeleri rağbettedir. İtalya kadifeleri Osmanlı kadifelerine göre her zaman daha ince ve gösterişli olduğundan Osmanlı sarayı tarafından tercih edilmiştir. İtalyan kadifeleri Osmanlılar tarafından fazla rağbet görmüş fakat onlar için bir servete mal olurken İtalyan kadifeleri karşısında kendi ihracatları yetersiz kalmıştır. Buna karşın Osmanlı kadifelerinin Rusya, Ukrayna, Lehistan (Polonya), Romanya, Bulgaristan gibi ülkelere önemli ölçüde ihracatı olmuştur. Dönem içerisinde kadifenin kalitesinde bozulmalar olmuştur. 1502 tarihli İstanbul, Bursa ve Edirne İhtisap kanunlarında üretim ile ilgili uyulması gereken kurallar belirlenmiştir. Son yıllarda kadife kumaşı dayanıklılığı ve canlılığını yitirmiştir. Kadifeye kırmızı rengi veren löke boyasına değeri 2 akçe olan kızılboyanın karıştırılması rengin bozulmasına sebep olmuştur. Kadifeden yapılmış giysiler ve mefruşat türleri çeşitlilik göstermektedir. Bunlar arasında batıda İtalya şehir devletleri Venedik, Floransa, Cenova olmak üzere İspanyol kadifeleri, Doğu'da İran ve Hint kadifeleri ile Osmanlı kadifeleri saray koleksiyonunu oluşturmaktadır.⁴⁰

Kadife kumaşları için Osmanlı sarayına bağlı birim bulunmaktadır. Fakat bu birimde çalışanların sayısının az olması ve uzun ömürlü olmaması kadife kumaşının kemha kadar talep görmediğini düşündürmüştür. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde kadife ve kemha dokuyanlara ait çalışma mekânlarını gösteren 1808 tarihli bir plan mevcuttur. Hassa kadife dokuyanlar grubunun sayısı kemha dokuyanlar grubunun

³⁷ Yaman, "Saray'ın Terzileri", s. 31.

³⁸ DABOA., TS.MA.e, No: 1097-14, H.25.07.1331.

³⁹ Ertürk, "Orta Asya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Türklerde Giyim Kuşam", s. 46.

⁴⁰ Tezcan, "Bursa'nın İpekli", ss. 64-85.

çalışan sayısı kadar kalabalık olmamıştır. 1545 tarihli defterde görülen birim en son 1606 tarihli defter kayıtlarında görülmüştür.⁴¹

Hassa kadifenin bilhassa telli kadifenin çalışma dönemimizde de tercih edilen tekstil ürünleri arasında yer almaya devam ettiği anlaşılr. Ancak tespit ettiğimiz 1794 tarihli bir kayıтта hassa kadifenin yanında saraylıların artık Frenk bezini de tercih ettiklerine dair verilere ulaşılmıştır.⁴²

2.1.6 Hassa Nakışbendler

Nakışbend nakış yapan, nakkaş, ressam, musavvir gibi anlamlara gelmektedir. Bu grubun kumaş üzerine nakış işlediği düşünülmektedir. 1545 yılında kemhacılar grubu ile birlikte yazılmış isimlerinin yanına nakışbend ibaresi eklenmiştir. Ehl-i hiref teşkilatında sanat grupları içinde başta nakkaşlar olmak üzere dokumacılardan; kemhacılar (kemhabafan), desen bağlayan kemhacılar (nakşbendan-ı kemhabafan) kadifeciler ve abacılar (abâ-yi bafan) bulunmaktadır.⁴³ Nakkaşlar ehl-i hiref, padişah ve etrafındakilerin himayesinde sanatçı ve zanaatçı bölükleriyle Osmanlı sarayının pek çok sanatsal gereksinimini karşılayan bir örgüttür. Sarayın "bîrûn" denilen dış hizmetler birimi arasında olup Enderun ağalarından Hazine Darbaşı'nın gözetiminde olup maaşlarını da onun vasıtasıyla alırlardı. Teşkilata dair en önemli bilgileri ehl-i hiref maaş defterlerinde bulunan bu örgütün sayıları yaptıkları işlere ve gereksinimlerine göre değişmekteydi.

Nakkaşlar ile ilgili bilgilere arşiv kayıtlarında 16. Yüzyıl başlarından 18. Yüzyıl sonlarına kadar rastlanmaktadır. Bu kayıtlarda sanatkârların ve yetişmekte olan öğrencilerin bölükler halinde isimleri, menşailer, kıdemlerine göre yevmiye üzerinden ödenen üç aylık maaşları, terf, terakki ve ölüm kayıtları belirtilirdi. Bursa ve Amasya'da oluşup Edirne sarayında gelişmeye başlayan Osmanlı nakkaşlığında İstanbul'un fethi önemli bir dönüm noktasıydı. Fatih Sultan Mehmet'in sanata ve sanatçılara verdiği destek kapsamında nakkaşlar için saray bünyesinde bir nakkaşhane tesisi, portre ve madalyonlarını yaptırmak için İtalya'dan sanatçılar davet etmesi, Otlukbeli savaşından (1473) sonra İran ve Azerbaycan'dan bazı ilim ve sanat erbabını getirtmesi Türk nakış sanatının 16. Yüzyılda ulaştığı zirvenin başlangıcını

⁴¹ Yaman, "Saray'ın Terzileri", ss. 32-33.

⁴² DABOA. , TS.MA.d., No: 2439, H.29.11.1208.

⁴³ Tezcan, "Bursa'nın İpekli", s. 140.

oluşturmuştur. Nakkaşlar ehl-i hiref defterlerinde “Cemâ‘at-i Nakkāşân-ı Hâssa” başlığı altında yer almıştır. 1545 yılına ait kayıtlarda Bölük-i Rûmiyân ve Bölük-i Acemân şeklinde iki bölük olarak ayrılmışlardır. Bölük-i Rûmiyân Anadolu ve Rumeli kökenli nakkaşlardan oluşurken Bölük-i Acemân Tebriz kökenlilerden oluşmaktadır. 16. Yüzyıl sonlarında kapıkulu sayısındaki artış ehl-i hirefi de etkilemiştir. 1596-1601 yılları arasında nakkaş sayısı dört kat artarak 66’sı usta 58’i çırak olmak üzere sayıları 124’e yükselmiştir. Ehl-i hiref kadrolarındaki bu artış Sultan I. Ahmet döneminde (1603-1617) yılları arasında azaltılmış nakkaşların sayısı 502’ye indirilmiştir. IV. Murat döneminde nakkaş sayısı 40’a inmiş ve bu rakam 1680 yılına kadar sabit kalmıştır. 1683 yılında uzun süren Viyana kuşatmasından sonra sayıları 10’un altına inmiştir. Çırakların artık kadroda yer almadığı listede 18. Yüzyılda nakkaşların sayısı 7-8 kişiyi geçmemiştir. Ehl-i hirefe bağlı Hassa nakkaşlarının âmiri Nakkaşbaşıdır. Enderun-ı Hassa Hazinedarbaşısı diğer sanat bölüklerinde olduğu gibi nakkaşların tayin, terfi ve maaş işlemleri ile ilgilenmektedir. Nakkaşlığa yeni tayin olanlara maaş aldığına ve atandığına dair ibtidâ tezkiresi adı verilen bir belge verilmektedir. Nakkaşlardan biri öldüğünde boşalan kadroya yeni gelecek kişi belirlenir ve Enderun Hazinedarbaşı’nın arzuhali ve sadrazamın emri ile resmileştirilirdi.⁴⁴

Elde ettiğimiz 14 Şubat 1790 tarihli bir belgede hazine-i hassa üzerinden sarayda istihdam edildiği anlaşılan nakkaş bende bir aylık ödemesi yapıldığını tespit etmek mümkün olmuştur. Bu veriye göre Nakkaş Hafız 100 kuruş aylık maaşla mükâfatlandırılmıştır.⁴⁵ Bu durum duyulan ihtiyaca binaen bu meslek erbabının saray tarafından istihdam edilmeye devam edildiği anlamına gelir. Yine bir başka kayıttan Nakkaş Hafız Ahmet ibn-i Mehmet adlı ustanın 9 Eylül 1790’da Saray-ı Atik’te bulunan Şehremini Ambarı dâhilinde sanatını icra ettiği bir dükkânın olduğu ve kendisine saray tarafından aylık maaş bağlandığı gerçeğini öğrenmek mümkündür.⁴⁶ Ancak Osmanlının diğer ehl-i hiref mensupları gibi bu meslek grubunun da zamanla saraydan uzaklaştığı ve gerektiği durumlarda dışarıdan hizmet alımı yapıldığı anlaşılmaktadır. Arşivlerimizde en son 17 Temmuz 1795 yılına tarihlenen bir belgede

⁴⁴ Murat Uluskan, “İstanbul’un Yapı Sanatkârları: Nakkaşlar ve Sıvacılar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, say.28, 2013, ss.16-20.

⁴⁵ DABOA., TS.MA.d., No: 2435, H. 29.05.1204, “Harc-ı Hassa defteri ...”, s. 1

⁴⁶ DABOA., AE.SSLM.III, Defter No: 344, Gömlek No: 19812, H.29.12.1204.

saray hazinesinden (harc-ı hassa) İstanbul esnafı arasında yer alan nakkaşlara kadın efendilere ait bazı siparişlerin verildiği anlaşılr.⁴⁷

2.1.7.Hassa Aba Dokuyanlar

Dokunması ve kullanılması günümüze kadar devam etmiş olan kalın yünlü kumaş türüne aba denilmektedir. Yıkanmış ve taranmış yün yapağının keçeleştirilmesiyle elde edilmektedir.⁴⁸ Saray sanatkârları içerisinde en alt grupta yer alan abacıların ismi kayıtlarda "cemâat-i abây-ı bâfân-ı hâssa" olarak geçmektedir. Bu kumaş üstlük elbiseler için de kullanılmıştır. Bâf sözcüğü Farsça "bâftan" yani dokumaktan gelmiş olup dokuyanlar anlamındadır. Kayıtlarda aba dokuyanlar olarak geçmektedir. Fakat bu durum aba kumaşından kıyafet üretildiğini değil, sadece aba kumaşını imal edenlerden oluştuğunu göstermektedir. Sürnâme-i Hümayunda abacıların geçişinin gösterildiği resimde abacılar ellerinde kumaş topları taşımaktadırlar. Fakat aba kumaşı dokuyanların bu kumaşlardan kıyafet hazırlamaları zaman zaman terzi esnafı ile abacı esnafı arasında davalık çekişmeler yaşanmasına sebep olmuştur. Ehl-i hiref kayıtlarında aba dokuyan eleman sayısı 16. Yüzyıl sonunda 25'e kadar çıkmış fakat daha sonra sayıları gittikçe azalmıştır. 17. Yüzyılın sonuna doğru artık eleman alımı olmamıştır. 18. Yüzyıl boyunca ehl-i hiref defterlerinde bölüğün adı olmasına karşın herhangi bir çalışanı gözükmemektedir.⁴⁹

Hassa Abacılar da diğer "ehl-i hiref" mensupları gibi zamanla sarayın dışına itilmişlerdir. Ancak bu konuda arşivlerimiz üzerinden ulaştığımız bir belgede dikkat çeken ipuçları bulunur. Saray dışında İstanbul esnafı arasına dâhil olan hassa abacıların artık bir kethüdasının olduğu ve bu kethüdanın ise bizzat sarayın teberderan yani baltacılar taifesi içerinden seçildiği anlaşılr. Bu durum sarayın bir şekilde hizmet alımı için saray hassa abacılarının çekirdeğini oluşturduğu bu meslek gurubu ile bağlantısını devam ettirdiği şeklinde değerlendirilebilir.⁵⁰

2.2. Osmanlı Sarayında Hassa Terzileri

Hassa tarzileri giyim kuşam olmak üzere saray tarziliğini üstlenmiş bir gruptur. Saray terzi kayıtlarında hassa tarzileri maaş defterleri şeklinde geçmekte ve tarihleri

⁴⁷ DABOA., TS.MA.d., No: 2440, H. 29.12.1209, "Saraydaki camlara, nakkaşlara ... ödenen meblağ"

⁴⁸ Melek Sevüktekin Apak vd. , *Osmanlı Dönemi Kadın Giyimleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1997, s. 21.

⁴⁹ Yaman, " Saray'ın Terzileri", s. 35.

⁵⁰ DABOA., MVL, Defter No: 492, Gömlek No: 57, H.11.10.1282, "Abacılar kethüdalığının teberderan- hassa Hacı Ahmede tevcihi ...".

belirtilmektedir. Saray erkânına ait kıyafetleri hazırlama görevini üstlenen bu gruba ehli hiref teşkilatı eşlik ederek Osmanlı sanatının üsluplarını giyim kuşama yansıtmıştır. Ehl-i hiref cemaati içerisinde çeşitli gruplar bulunmaktadır. Bu gruplarda saray için kıyafet üreten terziler biriminin en önemli malzemesi olan kumaşları dokuyarak elbise dikilebilir hale getiren birkaç grup bulunmaktadır. Bunların içerisinde ipekten çaprast süslemeleri yapan gazzâzân, serpuşların ön kısımlarına takılan sorguçları diken sorguciyân, hayvan derilerinin kullanıldığı eşyaların üretimini gerçekleştiren postindûzân, altın diken olarak bilinen zerdûzân, minyatür adı verilen resim sanatını icra eden aynı zamanda kumaşların üzerine de nakış yaptığı düşünülen nakışbendân, ayakkabı ve çizme dikimi yapan mûzedûzan, deri malzemeler kullanılarak deri ihtiyacını karşılamak için tabakhanelerde çalışan debbâgîn, kemhâ dokuyan kemhâbafân, Müslüman toplulukların çoğu tarafından giyilen üstlük olarak kullanılan kaba yünlü bir kumaş olan abâ dokuyan abâbâfan ve son olarak altın, gümüş tel çeken simkeşânlardır. Bu gruplar yalnızca hassa terzileri için değil hilat terzileri içinde çalışmaktadırlar.⁵¹ Hükümdar ile birlikte sefer zamanı sefere giden birimin başında, baş terzi görevlidir. Bu birimlerdeki elemanların tayini, istihdamı ve maaş ödemeleri hazinedarbaşının onayı ile yapılmaktaydı.⁵²

Nitelikli eleman bulamama sıkıntısını ortadan kaldırmak amacıyla teşkilatta usta-çırak ilişkisi tesis edilmiştir. Hayyâtîn-i hâssa teşkilatına eleman alımı sıradanlaştırılmış bir şekilde değil belirli kurallar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Teşkilat içerisinde herhangi bir sebepten dolayı ölüm, disiplin cezası vb. sebeplerden boşalan pozisyona yeni bir terzi alınmak istendiği zaman çıraklardan oluşan “şakirdân” grubundan eleman tahsis edilerek eksiklik kapatılmaktadır. Aksi durumda doldurulamayan boşluğa başka bir teşkilattan bu işi yapabilecek kişiler alınır. Çıraklık kadrosunda bir eksiklik olduğu zaman ise boşalan kadroya dışarıdan talebe alınabilmektedir. Bu durum hayyâtîn-i hâssa teşkilatı için uzak bir durum değildir. Ayrıca terzi kayıtlarında terzi çıraklığından terziliğe yükselen kişinin yerine yeni bir terzi çıraklığı kaydının açılması bu durumu destekler niteliktedir. Osmanlı sarayında ehl-i hiref cemaatinde olduğu gibi hayyâtîn-i hâssa teşkilatında da hiyerarşik bir yapılanma söz konusudur. Hayyâtîn-i hâssa teşkilatında çalışacak elemanların seçilmesi ve yetiştirilmesi için çok titiz davranılmıştır. Padişah ve saray erkânı için

⁵¹ Mustafa Kurul, *17.Yüzyıl Osmanlı Hassâ Terzileri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2012, ss. 32-35.

⁵² Yaman, "Saray'ın Terzileri", s. 37.

kıyafet hazırlayan bir teşkilat olması sebebiyle elemanların nitelikli olmasına özen gösterilmektedir. Hayyâtîn-i hâssa teşkilatına yetişmiş bir eleman olmak yerine çoğunluk olarak küçük yaşta yetiştirilmek üzere terzi çırağı alınmıştır. Usta-çırak ilişkisinin yürütüldüğü bu teşkilatta 16. ve 17. Yüzyıllarda görülen şakirdan grubu bu durumun en açık göstergesidir.

18. Yüzyıl saray terzi kayıtlarında kurumda 40-50 yıl çalışan çok sayıda eleman mevcuttur. Çalışma sürelerine ve işe başlangıç tarihlerindeki günlük yevmiyelerine bakıldığında birime alınan elemanların küçük yaşlarda teşkilata dâhil oldukları anlaşılmaktadır. Birimin işleyişinde başarı, yetenek ve kabiliyet kadar tecrübede önemli bir yer tutmaktadır. Fakat terzi çırağı olup yeteneğine göre 3 ayda ustalık mertebesine ulaşmış olanlar da mevcuttur. Bu durum tecrübenin yanı sıra yeteneğin göz ardı edilmediğini göstermektedir.

2.2.1. Hil’at Terzileri

Hil’at halifeler ve hükümdarlar tarafından şereflelendirmek amacıyla devlet adamlarına, yabancı elçilere giydirilen bir kıyafet çeşididir. Hil’at giyen kişinin rütbesine göre değişmektedir. Yüksek rütbede olan devlet adamlarına genel olarak samur, kakum ve sincap gibi kürkler verilirdi. Verilen hilatlar sadece kaftanla sınırlı kalmamış yanında başlık, kemer, kılıç ve para gibi ilave hediyeler de verilmiştir. Osmanlı Devleti hilat giydirmeyi hanedanın gücünün temsili olarak görmüş ve sıkıntılı dönemlerinde bile bu geleneğini devam ettirmiştir.⁵³ Saray ve padişaha ait kürk, hilat ve elbiseleri diken iki sınıf terziden birisi hayyâtîn-i hil’attır. Hilat terzileri üç bölükten oluşur ve sayıları yirmi bir ile yirmi üç arasında değişmektedir.

Eski Türkçe metinlerde hil’at karşılığında kaftan, kedüt, ton gibi kelimeler kullanılmıştır. Dede Korkut kitabında da hil’attan söz edilmesi hilat geleneğinin Türklerde İslamiyet öncesinde de var olduğunu göstermektedir. Türklerin bu geleneği muhtemelen Çin’den aldığı düşünülmektedir. Hil’at geleneğinin çıkış noktasıyla ilgili çeşitli görüşler vardır. Genel kabul edilen görüşe göre hilat geleneği Abbasiler döneminde başlamıştır.⁵⁴ Hz. Peygamberin kasidesi ile meşhur olan Ka’b b. Züheyr’e, kaside okumasının ardından vermiş olduğu hırkaya dayandıranlar bulunduğu gibi bu geleneğin başlangıcını Emevilerle başlatanlar ve onların bu adeti Sasaniler ile

⁵³ Yaman, "Saray'ın Terzileri", s. 47.

⁵⁴ Mehmet Şeker, "Hil'at", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 22-25.

Bizanslılardan aldığını ileri sürenlerde vardır.⁵⁵ Hil’at giydirmе töreninin dönem dönem cûlus bahşişleri içinde yer aldığı görölmekteydi. Resmi törenler ve sûr-ı hümayûn gibi şenlikler hil’at verilmesi için önemli bir vesileydi. Hil’at giydirilme sebebine bağılı olarak “arz hilatı, vedâ hilatı ulûfe hil’atı, umum hil’atı” gibi isimlerle anılmaktaydı.

Osmanlı Devleti’nde teşrif kelimesi hil’atın eş anlamlısı olarak kullanılmıştır fakat sadece hil’ata özgü değil hil’at ile birlikte verilen diğer hediyeleri de ifade etmiştir. Hatırı sayılır misafirlere, elçilere, Kırım hanı ile Eflak ve Boğdan voyvodalarına yapılan yardımlarla birlikte verilen hilat “teşrif” kelimesi ile ifade edilmiştir. Seferde davet maksadıyla Kırım hanına, seferdeki başarıları dolayısıyla serdarlara, ulufe dağıtım sonrasinda sadrazama hil’atla birlikte gönderilen Hatt-ı Hümayûn, kılıç, hançer, para ve benzeri şeyleri ifade için de “teşrifat” kelimesi kullanılmıştır. Hediye edilen elbiseler için de hil’at kelimesi kullanılmıştır. Padişah kızlarının düğünleri dolayısıyla sultan ve damat tarafından sadrazam, şeyhülislam ve diğer devletlerin hükümdarlarına gönderilen hediye elbiseler arasında bulunan hil’atlar bunların arasında yer alır. Sadrazamın padişaha sunduğu kürkler hiçbir zaman hil’at olarak sayılmaz.

Hil’at sadece devlet memurlarına rütbe veya hediye olarak gönderilen değerli elbiseler için kullanılan bir ifadedir. Hil’atlar padişah, sadrazam, dârüssaâde ağası, defterdar ve valiler seferde ise serdâr-ı ekrem ve serdarların huzurunda giydirilmekteydi. Padişah tarafından hil’at giydirilenler padişahın huzuruna çıkarak yer öpme törenini yerine getirmekteydi. Bu şekilde hil’at verilmesi verilen kişinin verene tabi olduğu anlamına gelirdi. Fakat görevlilerden her biri ancak kendilerinden daha alt mevkide olanlara hil’at giydirebilirdi. Bir sadrazam tarafından şeyhülislama verilecek hil’at giydirilmez bohçanın içinde takdim edilirdi. Vilayetlerde ve sefer esnasında çok çeşitli yerlerde hil’at giydirilme merasimi yapılmıştır. Kuruluştan itibaren imal edildiği kumaş cinsine göre çeşitleri olan hil’atların memurların derecelerine göre farklı türleri vardır. Kumaş ve türlerinin zamanla çoğalması bu türleri zenginleştirerek derecelere ayrılmasını kolaylaştırmıştır. 17. Yüzyıldan sonraki tarihlerde mali sebeplerle yapılan bazı kısıtlamalar dolayısıyla, meselâ kürk yasağından sonra bazı kimselere verilecek yeni hil’atların eskisinin değerini taşımasına önem verilmiş ve bunu yerine getirmek için sırma işlemler, inci ve

⁵⁵ Kurul, “17.Yüzyıl Osmanlı Hassâ Terzileri”, ss. 32-35.

murassa kapaçlar kullanılmıştır. Yüksek rütbeli devlet memurlarına genellikle samur, kakum ve sincap gibi kürkler verilirdi. Sadece padişaha mahsus olan siyah tilki kürkü çok değerliydi. Padişah tarafından ödüllendirmek amacıyla sadrazama çok ender durumlarda ise diğer kimselere de verilmiştir. Kürklerin fiyatları ve kaliteleri giyecek olan şahsa göre belirlenmiştir. 17. Yüzyıl ve 18. Yüzyıllar arasında çeşitli görevliler için samur kürk fiyatları 300 ile 1000 kuruş arasında değişmekteydi. Sultan İbrahim döneminde saraydaki köşklerin samur kürk ve kıymetli kumaşlarla döşenmesi padişahın fermanı olmuştur. Şehirde kürk fiyatları on katına kadar çıkmıştır. Sultan İbrahim'in dışı samur kürk, düğmeleri değerli taşlardan oluşan yaptırdığı elbisenin değeri 8000 kuruş (yaklaşık 6000 altın) idi. Devlet büyüklerine ve padişaha samurdan elbise sunulması ulema arasında eleştiri ve alay konusu olmaktan kurtulamamıştır.⁵⁶

16. Yüzyılda Sûr-ı Hümayûn merasimlerinde dağıtılan hil'at sayısı 4 bine ulaşmıştır. 1688 yılının son sekiz aylık hil'at sarfiyat ortalaması 251, 1759-1760 yılının sarfiyatının aylık ortalaması ise 160'tır. 17. Yüzyılın sonlarında aylık hil'at masrafı meselâ Ocak 1683'de 2.298.025 akçe 19.150 kuruş. 1683 yılı Şubat ayında ise 3.328.660 akçe yani 27.739 kuruştur. 18. Yüzyıldan itibaren hem giydirilen hil'at sayısı azaltılmış hem de fiyatları düşmüştür. Sarayda "hayyâtin-i hil'at" denilen özel terziler hil'atları Hazine-i Âmire'den aldıkları kumaşlardan dikmişlerdir. Fakat zamanla bunların sayısının azalmasıyla imâlatları da azalmış, buna bağlı olarak hil'atlar dışarıdan satın alınmıştır. Hassa ve hilat terzilerinin sayısı 16. Yüzyıl sonlarında 478, 17. Yüzyıl başlarında 319 iken aynı yüzyılın sonlarında 217'ye düşmüştür. Hil'atlar kubbealtının yakınında bulunan Bîrûn Hazinesi'nde korunmaktadır. Hazinedarbaşının nezaretindeki bu hazine iki kısma ayrılmaktadır. Hil'atlara ait olan kısmın sorumluluğu kaftancıbaşına, kırtasiye ve kumaşlara ait olan kısım ise hazinedarbaşının sorumluluğuna aittir. Hil'at giydirme geleneği II.Mahmut döneminden itibaren aşamalı bir biçimde kaldırılmıştır.⁵⁷

2.2.2. Hassa Kürk Terzileri

Ehl-i hiref bünyesinde bulunan grubun ismi kayıtlarda "cemâat-i postindûzan-ı hassa" olarak geçmektedir. Bu grupta çalışanların sultan için vermiş oldukları hediyeler arasında kürklü başlık ve astarlı kürk gibi kıyafetler mevcuttur. İçinde

⁵⁶ Halil İnalcık, *Devleti Aliyye II*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 245.

⁵⁷ Filiz Karaca, "Kürk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 568-569.

kürkün bulunduğu farklı kıyafetleri hazırlayan bu birim ile ilgili resimlerdeki örnekler incelendiğinde padişahların kıyafetleri arasında kürklerin önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Bazı padişahlar samur kürkü tercih ederken, bazıları da kedigiller familyasından olan hayvan kürklerini tercih etmişlerdir. Konstantin Kapıdağlı yapmış olduğu III. Selim portresinde padişahların kürk kullanımları ile ilgili en güzel ve dikkat çekici örneği gözler önüne sermektedir. 1558 tarihli Moskova kralı için yazılan bir belgede, hâssa taciri başta Mahmut olmak üzere üç tüccarın samur ve kürk için bu bölgeye gönderildiği yer almaktadır. Sûrnâme-i Hümayûn'daki bir resimde ellerinde çeşitli kürk hayvanları ve hayvan postlarının bulunduğu grup ile kürk giyen bir grup dikkat çekmektedir. Aylardan Ağustos olduğu belirtilmesine rağmen kürk için gelmeleri ihtiyacı karşılamak için bazı özel durumlarda ülke dışından da kürk ithal edildiğini göstermektedir.⁵⁸

Hassa kürk terzileri kişinin becerisi ve yaptığı işe göre farklı ücretler almışlardır. Saray için üretim yapan bu kalabalık grubun 16. ve 17. Yüzyıllardaki sayıları sürekli değişiklik göstermesine karşın 18. Yüzyılda hep sabit kalmıştır. Hassa kürk Terzilerinin çalışma dönemimizde de varlıklarını korudukları ancak kürk imalından çok dışarıdan alımı yapılan nadir kürklerin muhafaza edildiği kürk kaplarını imal ettiklerini belirtmek gerekir. Bu durum Osmanlı coğrafyasında makbul kürk hayvanının artık bulunamadığı anlamına gelir. Bilhassa Rus Çarlığına ait Sibirya ve artık varlığı bilinen Mizori Nehri ve ötesinden elde edilen fok, vizon ve dahi Kafkasya'dan astragan gibi kürkler dış alım yolu ile saraya temin edilir ve bunların muhafazası için gerekli kürk kapları Hassa Kürk Terzileri tarafından hazırlanırdı. 10 Mayıs 1793 yılında saray terzisi Aslan Bey tarafından Valide Sultan'a sunduğu kürk ve bu kürkün kabının hazırlanması işi ile uğraşan Hassa Kürk Terzilerinin ehl-i hiref mensubu olarak istihdamına devam edildiği anlaşılr.⁵⁹

2.2.3. Hassa Çizmecisi

Grubun adı kayıtlarda “cemâat-i müzedûzân-ı hâssa” olarak geçmektedir. Muzedûz Farsçada çizme dikici anlamı yanında ayakkabıcı anlamına da gelmektedir. Grubun 16. Yüzyılda padişaha sunduğu hediyeler arasında ayakkabı, pabuç, çizme, mest gibi eşyaların olması, grubun ayağa giyilen her türlü kullanım eşyasını ürettiğini gösterir. Giyim-kuşamda tamamlayıcı bir parça olan ayakkabı ve çizme ile ilgili en

⁵⁸ Ahmet Refik, *İstanbul Hayatı*, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. 28.

⁵⁹ DABOA., TS.MA.d., No: 2438, H.29.09.1207, “Terzi Aslan'ın yaptığı kürk ve kürk kabına dair ...”

önemli hammadde deridir ve bunun için sarayın bir tabakhanesi mevcuttur. Bu tabakhanede saray dericileri çalışmaktadır. Çizme, ayakkabı, mest gibi ayağa giyilen eşyaların üretiminde kullanılan deriler saray tabakhanesinde hazırlanmaktadır. Osmanlı zanaatkârları çoğunlukla kurdukları loncaları ustaların çıkarlarını savunacak ve ayrıca özellikle merkezi eyaletlerde devlet aygıtının taleplerini iletecek biçimde örgütlenmiştir.⁶⁰ Bazı ehl-i hiref gruplarının zamanla sarayın dışında İstanbul esnafı arasında yer edindiğini tekrar belirtmek gerekir. Hassa Çizmecilerde bu gruplar arasında yer alır. Terzi, gazzaz, hallaç, kavukçu ve çizmeci esnafının artık saraya dışarıdan hizmet veren eski ehl-i hiref mensupları ya da onların çıraklığında yetişen ustalar olduğuna dair veriler arşiv kayıtlarımızda yer alır.⁶¹

2.2.4. Hassa Başlıkçıları

16. Yüzyıldan 18. Yüzyılın sonuna kadar üç asır devam eden ve saray için üretim yapan gruplardan biri olan başlıkçılar kayıtlarda “cemâat-i külahdûzân-ı hâssa” olarak geçmektedir. Başlıkçılar bölüğünün adı 1558 tarihli defterde “takyeci” olarak yer almaktadır. 1791 tarihli defter kayıtlarında “cemâat-i külahdûzân-ı hâssa” ifadesinin yanına “külâh yapıcı” ifadesi ilave edilmiştir.

Ehl-i hirefte işe alınmada öncelikli aranan şart sanatta kabiliyetli, becerikli olmaktır. Dolayısıyla sanatkâr derecesinde işinde mâhir olanlarla birlikte, sanata kabiliyeti olan talebeler de yetiştirilmek üzere işe alınmıştır. Diğer ehl-i hiref sanatkârları gibi devşirme veya pençiklerden azat edilmiş ya da akçe ile alınmış kullardan kabiliyetli olanlardan ya da piyasadaki sanat erbabından seçilenlerden oluşmaktadır. Devşirmeden ve pençik oğlanlarından teşkilata alınanlar, ustalarının yanında yeteneklerine göre yetiştirilmişlerdir.⁶² 17. Yüzyılda İstanbul’daki başlıkçı esnafının “takyeciler”, “sarıkçılar”, “kavukçular” gibi isimlerle anılmaları ayrıca Surnâme-i Hümayun’da minyatürlerde bunların geçiş törenlerinin ayrı ayrı tasvir edilmiş olması başlıkçıların birden fazla gruptan oluştuğunu gösterir. Başlıkçı çalışanların kendi aralarında bir idari yapılanmaları mevcuttur. “Ser” unvanlı ustalar, unvansız ustalar ve talebeler (çıraklar) şeklinde ayrılmaktadırlar. Hassa başlıkçıları ser külâhdüz, kethüdâ, serbölük, serdoda, ustalar ve şakirtlerden oluşmaktadır.

⁶⁰ Yaman, “Saray’ın Terzileri”, ss. 58-59.

⁶¹ DABOA., TS.MA.d., No: 2438, H.29.03.1207, “Esnafın Endurun Hazinesinden alacaklarına dair ...”.

⁶² Asuman Şenel, *16 ve 18. Yüzyıl Osmanlı Hünkâr Başlıkları ve Hassa Başlıkçıları*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2017, ss. 52-60.

Serkûlahduzam'ın başlıkçıların başı, kethüdanın ise onun yardımcısı olduğu düşünülmektedir. Hiyerarşik sıralamada kethüdâların altında serbölükler, onların altında serodalar daha sonra ustalar ve çıraklar gelmektedir. “Ser“ unvanlı sanatkârlar her zaman en yüksek ücreti almamakta bazen kethüda ya da unvansız ustalar “ser“ olanlardan daha yüksek ücret almaktadırlar. Bu durum maaşlarda hiyerarşinin bir önemi olmadığını, yapılan işin niteliği ve miktarının önemi olduğunu göstermektedir.

1592-93 tarihli ehl-i hiref defter kayıtlarında serbölük 16 akçe, serkûlah 8,5 akçe yevmiye alırken unvanı olmayan ustalardan 9,5-10,5 akçe yevmiye alanlar olduğu, talebelerin 2 ile 5 akçe arasında değişen ücretler aldığı görülmektedir. 1618-19 tarihli ehl-i hiref defterlerine göre serbölük 31 akçe, kethüdâ 21 akçe, seroda 25,5 akçe yevmiye alırken, ustaların yevmiyeleri 4 ile 12,5 akçe arasında değişmektedir. Talebelerin ise 2,5 ile 7 akçe arasında değişen yevmiyeler aldığı görülmektedir. 1691 tarihli ehl-i hiref defter kayıtlarında serkûlahdüz 3 akçe yevmiye alırken ustalardan 4 akçe yevmiye alanlar vardır. 1700'lü yıllarda serkûlahduzların 4,5-8,5 ustaların ise 2'ser akçe yevmiye aldıkları görülmektedir. Osmanlı arşivlerinde yer alan 4 Mart 1803 tarihli bir kayda göre artık Simkeşhane mukatası esnafı arasında yer alan sırmakeş ustaların kalfalarına başlıkçı denildiği ve on kadar başlıkçı kalfanın istihdam edildiği belirtilir.⁶³

Başlıklardan günümüze kadar ulaşan ve bazı dini tarikatlar tarafından halen kullanılmakta olan sarık Osmanlı dünyasında bir statü göstergesi olmuştur. Rütbe olarak ileri gelen insanlar sıradan insanlardan daha büyük sarıklar kullanırlardı. Hanedan mensupları isterse sarıklarına süs ekleyebilirdi. İçine takke giyilen sarığın sarılması zaman alan ve zor bir işti. Kullanan kişinin hareketlerini kısıtlaması sebebi ile evdeyken sarık çıkarılırdı. Gayri resmi bir ortamda takke takmak yeterli idi.

Sarık kullanılmadığı zamanlarda ise üzerinde gösterişli nakışları bulunan kare şeklindeki bir kumaş parçasının içerisine sarılarak korunurdu. Sarığın etrafına sarıldığı kavuğun şekli ve rengi giyen kişinin gerek siyasi gerekse dini bağlılığını gösteren bir sembol olmuştur.

⁶³ DABOA., C.DRB., Defter No: 9, Gömlek No: 47, H.10.11.1217, “Simkeşhanede görevli başlıkçılar ...”.

3. OSMANLI SARAYINDA KIYAFET FİYATLARI

Osmanlı İmparatorluğu'nda giyim kuşamda Batılılaşma ilk olarak II. Mahmut döneminde askeri kıyafette başlamıştır. Askeri kıyafetlerde başlayan reform sivil hayata da yansımış, erkek giyiminde başlayan yenileşme son olarak kadın modasına yansımıştır. Batılılaşmanın kadın modasındaki etkileri terzi defterleri sayesinde açıklığa kavuşmuştur. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde bulunan terzi defterleri aynı zamanda bir hesap defteridir. Defterler bize saray kadınları için çalışan pek çok terzi hakkında bilgi vermektedir. Defterleri incelediğimizde saray kadınlarının terzilere verdikleri siparişlere, kumaş çeşitlerine ve yapılan işçilik ücretlerine dair bilgilere rastlamaktayız. Bu durum o dönemin modası hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlarken aynı zamanda saray kadınları için yapılan harcamalara da ulaşmamıza yardımcı olmuştur. Terzi defterlerinde en erken tarih 18. Yüzyıl sonuna aittir. İncelediğimiz defterlerde mensucatin cinsi ve fiyatı yer almaktadır. Terziler yaptıkları işin karşılığında kendi el yazıları ile alacaklarının kalmadığına dair şerh düşmüş ve defteri mühürleyip kapatmışlardır. Bu duruma örnek olarak TSMA D.842 no'lu sipariş defterinin 10b sayfasında yazan “ *Bu zikir olunan beş esame ceman-ı yekün bin on kuruş eder. Beher miskalden onar paradan tenzil olunub yetmiş paraya kat olunmağla yüz yirmi yedi kuruş. İkraz ve firuhtah olundu. Yani seküz yüz seksen üç buçuk kuruşdur. İş bu sekiz yüz seksen üç buçuk kuruş senetler behası devletlü, ismetlü, veliniam efendimiz hazretlerinden tamamen ve kâmilan ahs olunup makbuz olmağla sahibi meskure teslim olunup kat-ı (?) hesap olundu. Devletlü efendimizin bu kullarına vereceği kalmadığına müşahar kati alakasına şer verilüb ve temhir olundu. Fi Gurre Şevval 1213. Bende Teberdar-ı Hafız Mehmet Emin kulları*” sipariş notu örnek gösterilebilir. Sayfada iki tane mühür bulunmaktadır. Mührün üstünde ise *Abdehü Mehmet Emin 1209* yazmaktadır.

Bu hesap defterlerinin bir kopyası da sarayda bulunmaktaydı. Bu belgeler Sultan'ın kalfa ve kethüdaları tarafından incelenip doğruluğu onaylandıktan sonra ayrıca mühürlenirdi. Faturaların ödenmesi sultanın onayından sonra gerçekleşmekteydi. Bu durumun bir örneği, Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde bulunan, Abdülmecid'in kızı Behice Sultan'ın 1291 (M.1874) yılına ait bir kuaför faturasıdır. Behice Sultan'ın Eylül, Ekim, Aralık aylarında yaptığı alışverişleri gösteren bu faturada saç bakım malzemeleri, parfümeri, postiş, diadem gibi malzemelerin harcamaları mevcuttur. Faturaya ödenecek toplam miktar yazılarak Aralık 1874

tarihinde mühürlenmiştir. Belgede Sultan'ın kendi el yazısıyla, borcunun Fuad Ağa eliyle ödendiğine dair not düşülmüştür. Notun altındaki "Behice Sultan" imzası hesabın kapatıldığını göstermektedir.⁶⁴

Araştırmamıza konu olan defterlerden biri Sultan III. Selim' in kız kardeşi Beyhan Sultan'a ait bir hesap defteridir. Beyhan Sultan III. Mustafa'nın kızıdır. Adilşah kadından M.1765' te dünyaya gelmiştir. Beyhan Sultan 19 yaşına geldiğinde amcası I.Abdulhamid' in isteği ile Halep valisi, eski silahtar Mustafa Paşa ile 1784'te evlendirilir. Amcası I.Abdulhamid ve kardeşi III. Selim zamanında çok fazla itibar gören Beyhan Sultan zenginlik içerisinde yaşamıştır. 1801 tarihinde Kuruçeşme camii ve hamamının arkasında Beyhan Sultan Çeşmesi, 1804 'te Akıntı Burnu kıyısındaki Beyhan Sultan Çeşmesi ve bunun yanısıra yaptırdığı vakıfların çoğuyla dikkat çekmiştir. 1814 yılında Hırka-i Şerif de bulunan Mesih Paşa çeşmesini onartan Beyhan Sultan iki sahilsaray ile iki çeşmesini de kardeşi III. Selim zamanında yaptırmıştır. III.Selim devri Beyhan Sultan'ın lüks ve zenginlik içinde yaşadığı bir dönem olmuştur. Balkanlardan kendisine tahsis edilmiş mukaata ve mâlikanelerden sağladığı maddi güç ile İstanbul sahillerinde üç yeni sahilsaray yaptırmıştır. Çiftesaraylarda bir sarayı ile Akıntı Burnu ve Arnavutköy de birer sahil sarayı vardır.⁶⁵ 1791 tarihinde kendisine tahsis edilmiş olunan Çırağan sahil sarayının yerinde 1795 yılında yeni bir saray inşaatı başlamıştır. Yorgi Kalfa tarafından yapılan inşaatın tamirat ve döşeme işleri 1824 Beyhan Sultan'ın ölümüne kadar devam etmiştir. Kendi şahsına ait sahil saraylar yaptıracak kadar zengin olan Beyhan Sultan dönemin modern yaşayan kızlarından biridir. Topkapı Sarayı arşivinde Beyhan Sultan hakkında mevcut olan belgeler sultanın zenginliğini açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde bulunan hesap defterleri Beyhan Sultan hakkında bilgi sahibi olmamıza yardımcı olmaktadır.

Araştırmamızda incelemeye tabi tuttuğumuz TSMA D.842 no'lu defterde Beyhan Sultan'ın hazinedar usta, sair kalfalar ve kethüdası vasıta ile çeşitli bazerganlardan yaptığı alışverişler ve tutarları tespit edilmiştir. Bu durumun sebebi hanedan kadınlarının, alışveriş için çarşı pazara çıkmasının hoş görülmemesiydi.

⁶⁴ Selma Delibaş, "İmparatorluk Hareminde Alışveriş Yöntemleri III. Mustafa'nın kızı Beyhan Sultan'ın Hesap Defteri", Bir Reformcu Şair ve Müzisyen: Sultan III. Selim, Sergi Kataloğu, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul, (24 Aralık 2008-24 Mart 2009)s. 84.

⁶⁵ Mustafa Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011, ss. 154-157.

Beyhan Sultan'ın sipariş listesini gösteren defterin 5b sayfasında *"Defa Gülsün kadın eliyle yirmi beş buçuk endazeden ali nime(?) alındı. Seksen beşer paradan elli dört kuruş on para eder"* yine aynı sayfada *"Defa hazineyi usta matlubuyla Teberdarı Ali yediyle (eliyle) alındı. İki top beldadı alındı. Yüz otuzar kuruşdan iki yüz altmış kuruş eder."* ifadesi geçmektedir. Defterin 6b sayfasında *"İki başlık yemeni Fatma kadın eliyle on beşer kuruşdan otuz kuruş. Defa emiri dizdar Ahmet Sinan eliyle iki top pamuklu sevai iki yüz elli kuruşdan beş yüz kuruş"* (?). Yine defterin 7b sayfasında *"Defa Gülsün kadın yediyle (eliyle) alındı. Üç top telli Hint sevaisi iki yüzer kuruşdan 600 kuruş eder."* aynı sayfada *"Üç aded telli sevai İbrikdar usta yediyle (eliyle) alındı. 800 kuruş. Derbar (?) tamamı teslim olundu"*⁶⁶. Bu tespiti yaptıığımız kayıtlarda yer alan ifadeler Beyhan Sultan'ın siparişleri bizzat kendisinin vermediğini aracı vasıtasıyla tedarik ettiğini göstermektedir.

Hesap defterinin 9b sayfasında 17 Ramazan 1212 tarihine ait siparişte *"Tamamen teslim olunmuşdur. İş bu Teberdar Ali Efendi yedleri ile bir top düz donluk şal alındı. Fiha (tamamı) 280 kuruşdur. Baladan tahrir olan Teberdar Ali Efendi yediyle"* devamında *"İki yüz seksen kuruşa olan şal behası dahi bu kulları ile teslim olunub. Aheri Fariza (?) olduğuna müshahid işbu mahalle serh verilub temhir olundu. Bende Babaoğlu Mıgırdıç"* yazmaktadır. Bu defter Beyhan Sultan'ın 1203 senesinden 1214 yılına kadar yaptığı alışverişleri içermektedir. 1203–1214 / 1789–1800 tarihli toplam 100 sayfadan oluşan defter 12,5x19,5 cm boyutlarındadır. Lake ciltten oluşan defter 19a-b yaprağına kadar yazılıdır ve içinde çeşitli mühürler bulunmaktadır.

Beyhan Sultan'ın verdiği siparişler arasında *"Kakum kürk, yemeni, Hint sevaisi, Hint çitarisi, Hint gezisi, Halep telli sevai, atlas, Frenk atlası, canfes, kılardan çitari, şal çitari, kadife, kuka, sandal, ferace için çuka, bürümcük (taraklı, pul işlemeli, çiçekli) sarı hareden, mavi hareden, mehterhane, gümüşi şal, kemha, kırmızı kos, sahankur kürk kabı, pul, tırtır, penbe şal, "gibi eşyalar mevcuttur. Bunun yanı sıra; "Üç çift çorap, bir çift ipekli eldiven, bir adet peruka, iki tane kollu sandalye, iki tane kolsuz sandalye, yorgan, iki adet sim tarak, kadife ipeği, kurdela, araba döşemesi için kemha, yorgan, şilte kahve tablası, kitaba özel yaptırılan cilt, kese, İngiliz taklidi mutfak araç gereçleri, asma kilit, dört adet ipekli yastık, Sakızlı Karakaş keferesinden atlas, Frenkarî çekmece, havuz kayığı yaldız masrafı, perde"* gibi siparişler de

⁶⁶ DABOA., TS.MA.d., 842, H.29.12.1214, s 4-7.

bulunur. Defterin çevirdiğimiz ilk sayfasında giriş kısmı ” *İş bu 1203 senesi mah-ı Receb-i şerifin on birinci yevminde devletlü, ismetlü, inayetlü, velinimetlü Beyhan Sultan aliyyetü'l şan efendimiz Hazretlerine*“ diyerek başlamaktadır. Devamında ” *Dülbentçi baba oğlu Karabet kullarının hazinedar usta yediyle verdiği eşyanın defteridir ki beyan olunur*” ibaresi yer alır bu ifade bize bu defterdeki ilk siparişin Babaoğlu Karabete verilen siparişle başladığını göstermektedir. ”29 zira bir rubu hint resaisi (?) ve de beher zira 82’şer paradan 60 kuruş eder.”⁶⁷ notuna ilaveten 1209 tarihi atılmıştır. Notun sonundaki mühürde Karabet yazmaktadır. Defterde verilen kayıtlarda siparişlerin ve işçiliklerin fiyatları not düşülmüştür. Buda bizim saraylı bir kadının giyim kuşam masrafları hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Hesap defterlerindeki tarihlerde belirtilen kumaşların siparişleri ve bu sipariş üzerinde uygulanan işçilikler saray kadınlarının kılık kıyafetindeki değişimi de yansıtmıştır.

3.1. Kadın Sultanların Şal Siparişleri

1203–1214 / 1789–1800 tarihli deftere göre Beyhan Sultan’ın şallarının sipariş listesi aşağıda belirtilmiştir. Verilen siparişlere bakıldığında şalın kalitesine göre fiyatı değişmiştir. 18. Yüzyıl sonları ile 19. Yüzyıl başlarında İstanbul’da başa ve bele şal sarmak bir moda olmuştur. Saray terzi defterlerini incelediğimizde bu modanın saray kadınları tarafından da takip edildiği görülmüştür. Donluk (elbiselik) şalın 1209 tarihine bakıldığında yedi adeti 700 kuruş yaparken 1212 yılında bir top donluk şal kumaş 280 kuruş tutmuştur. Resai şal olarak adlandırılan yünlü dokuma kumaşları da sipariş listesinde mevcuttur. Çubuklarının inceliğine ve kalınlığına, hâkim renklerine, badem şekilli çiçek motiflerinin betimlemesine göre de şallar halk tarafından verilen “anbarser”, “göbekli”, “resai”, “potalı”, “valide şalı” ve bunlara benzer isimlerle anılmış ve aranmıştır. İran’da Farsça resai adıyla anılan bu yünlü dokumalar Harem-i Hümayun’da acem şalı olarak ün yapmıştır. Diğer şallara nazaran fiyatı daha yüksek olan resai şalın çeşitlerine göre fiyatı da artmaktadır. Ankara ve İstanbul şalı olarak sipariş listesinde yer alan kumaşların yerli üretim olduğu düşünülmektedir. İstanbul’da boyun atkısı olarak kullanılan şaldan boy hırkaları ve kuşak yapılmıştır. Şalın en güzel modelleri Lahor’da, Keşmir, Kirman, Horasan ve Gürün’de dokunmaktadır. Beyhan Sultan’a ait terzi masraf defterinde şal fiyatlarını tespit ederken fiyatlardaki değişimi görebilmek ve halka yansıyan fiyatları da saptayabilmek adına incelediğimiz H.12-03-

⁶⁷ DABOA., TS.MA.d., 842, H.29.12.1214, s. 4.

1223 tarihli narh defterinde karşımıza çeşitli şal kumaşlar çıkmaktadır. Narh defteri incelendiğinde Lahor kumaşından yapılan şalların Osmanlı pazar piyasasında yer edindiği görülmektedir.

Tablo 3.1. Beyhan Sultan Sipariş Defterinde Şal Sipariş Listesi⁶⁸

Beyhan Sultan Sipariş Defterinde Şal Sipariş Listesi (1800)				
Mensucat Türü	Tarih	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar	Toplam
Yeşil Şal	16 Şevval 1208	100 kuruş	5 adet	500 kuruş
Resai Şal	Şevval 1209	130 kuruş	4 adet	525 kuruş
Donluk Şal	Şevval 1209	100 kuruş	7 adet	700 kuruş
Pamuk Düz Şal	Şevval 1209	Endazesi 15 kuruş	10,5 endaze	157,5 kuruş
Şal	25 Ramazan12 10	10 kuruş	2 adet	260 kuruş
Düz Donluk Şal	17 Ramazan 1212	-	Bir top	280 kuruş
Ankara Şallısı	-	3,5 kuruş	8 arşun	28 kuruş
3 Nevi İstanbul Şallısı	-	85 para	25,5 endaze	54 kuruş 5 para

1800 yılına tarihlenen arşiv kayıtları üzerinden elde ettiğimiz verilerle oluşturduğumuz 3.1. no'lu tabloda bazı şal türleri ve bunlara ait birim fiyatları tespit etmek mümkündür. Yeşil Şal, Resai Şal, Donluk Şal, Pamuk Düz Şal, Ankara Şalı ve İstanbul Şalı gibi çeşitler arasında Resai Şalın en yüksek fiyatla tanımlandığını belirtmek mümkündür.

Saraylılara ait şallarla İstanbul halkının giydiği şalların fiyat karşılaştırmasını narh defterlerinden elde ettiğimiz bazı verilerle tanımlamak olasıdır. Narh defterlerinde yer alan farklı tür ve seçeneklerin zenginliğine rağmen fiyat itibarıyla saray fiyatlarından bir hayli düşük meblağlarla tanımlanması kalitenin de bir tür belirteci olsa gerektir. Buna göre halkın aldığı şallar daha ucuz ve daha farklı türden seçenekler sunarken saray için hazırlanan şalların birkaç standart tür ve yüksek fiyatlarla tanımlandığını belirtmek gerekir.

⁶⁸ DABOA., TS.MA.d., 842, H.29.12.1214, ss. 4-17.

Tablo 3.2. Narh Defterine Göre Şal Fiyatları⁶⁹

Narh Defterine Göre Şal Fiyatları (1800)			
Kumaşın Cinsi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar	Toplam Fiyat
Ala Lahampori Şal	120 Endaze	-	114 Para
Ala Taraklı Şal	112 Zira	-	108 Para
Ala Çubuklu Şal	110 Endaze	-	105 Para
Elvan Lahboli(?) Şalı	115 Endaze	-	110 Para
Elmasi Lahorşahi Taraklı Şal	108 Endaze	-	103 Para
Elmasi Hüsn-ü Şahi Şal	108 Endaze	-	103 Para
Gümüşi Taraklı Şal	108 Endaze	-	103 Para
Pembe Taraklı Şal	107 Endaze(?)	-	103 Para

3.2. Kadın Sultanların Sipariş Defterinde Çetari Kumaş Masrafı

Çitari kumaşı; Çitari kelime olarak üç iplikli anlamına gelir. İpek ve sim tellerin kumaş üretiminde azalmasıyla birlikte çitari gibi bazı kumaş türleri oluşan boşluğu doldurmada kullanılmıştır. Bir ipek ve iki pamuk ipliği kullanılarak sarı ve kırmızı renklerde çubuklar halinde dokunan bir kumaş çeşididir. Altıparmak adı da verilen kumaş tekniği ile dokunmuştur. Üzerinde bulunan çubuk desenler daha ince ve tek renkten müteşekkildir. Şam'da dokunan bu kumaş türü İstanbul piyasasında halk tarafından ilgi çekmiş bir kumaştır. Arşiv defterleri üzerinde yaptığımız incelemelerde saray kadınları için alınan çitari kumaşına dair bazı fiyat örneklerine rastlanılmıştır. 1788-1800 (h.1203-1214) tarih aralıklı hesap defterinde çitari kumaşın fiyatlarındaki değişikliğin kumaşın kalitesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Hint çitarisi diğer çitari kumaşlara göre kalitesinden dolayı her zaman daha pahalı olur. Osmanlı sarayının bu kumaş türünü Hindistan'dan ithal ettiği düşünülmektedir. Yine de yerel ihtiyaçlar için bir anlamda merdiven altı imalat yapan atölyelere İstanbul ölçeğinde tesadüf etmek mümkündür.

Tablo 3.3 Beyhan Sultan Sipariş Defterinde Çetari Sipariş Listesi⁷⁰

Beyhan Sultan Sipariş Defterinde Çetari Sipariş Listesi (1800)			
Mensucat Cinsi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar	Toplam
Çitari	13 Kuruş	2 Top	26 Kuruş
Hint Çitarisi	27 Kuruş	2 Top	54 Kuruş
Hint Çitarisi	25 Kuruş	1 Top	25 Kuruş
Hindin Çitarisi	50 Kuruş	1 Top	50 Kuruş
Hindin Çitarisi	30 Kuruş	4 Top	120 Kuruş
Hindin Çitarisi	Biri 30 Kuruş Biri 40 Kuruş	2 Top	70 Kuruş
Hindin Çitarisi	25 Kuruş	2 Top	70 Kuruş

⁶⁹ DABOA., TS.MA.d., 10269, H.19-03-1223, s. ?.

⁷⁰ DABOA., TSMA.d, 842, H.29.12.1214, ss. 4-17.

Yukarıda tablo halinde değer tespitinde bulunduğumuz Hindistan çitari kumaşının 13 ila 50 kuruş arasında bir fiyat aralığı bulunduğu değerlendirilmiştir. Bu durumda bazı çitari kumaşlarının Hindistan üzerinden yüksek nakliye ücretleri ile Osmanlı piyasasına girdiği ancak bazı yerel imalat ürünü çitari kumaşının ise daha ehven fiyata alıcı bulduğuna dair bazı değerlendirmelerde bulunmak mümkündür. Osmanlı tekstili üzerinde araştırma yapan akademisyenler yerel piyasada üretilen Çitari kumaşının 18. Yüzyıldan sonra Osmanlı piyasalarında görülmeye başladığı hakkında bilgi verirler. Ayrıca Osmanlı kentlerinden olan Amed, Ayntap, Bursa, İstanbul, Tunceli, Tokat, Antalya, Harput, Yalvaç, İzmir, Denizli ve Şam'da Hindistan çitarisinin üretildiği ve üretildikleri kentlerin adıyla anıldıkları belirtilmektedir. Çitari kumaşların üretim tekniği açısından diğer çizgili kumaşlardan kutnu, alaca, altıparmak, diba, Selimiye, manusa ve kermasut adlı kumaşlara benzediği belirtilmektedir. Çitari kumaşları daha ziyade şalvar, entari, işlik, önlük, iç terlik, üç etek, cepken, gömlek ve çakşır gibi giyim eşyalarının dikiminde kullanılır. Ancak çitari kumaşlarının bazı özel durumlarda döşeme malzemesi veya bohça olarak da kullanıldığını da belirlemek mümkündür.

3.3. Kadın Sultanların Sevai Kumaş Masrafları

1203–1214 / 1789–1800 tarihli defterde siparişi verilen kumaşlardan bir tanesi de sevai kumaştır. 18. Yüzyıl özelliklerini taşıyan bu kumaş ipek ve kılaptanla dokunmuş bir kumaştır. Beyhan Sultana ait masraf defterindeki siparişleri incelediğimizde bu kumaş türü çok fazla karşımıza çıkmaktadır. Bu da saray kadınları tarafından tercih edildiğini gösterir. Kadın elbisesi ve şalvar gibi giysilerin yapımında kullanılan sevai kumaş selimiye kumaş modeline de benzetilmektedir. Bursa ve İstanbul'da dokunan sevai kumaşların Topkapı Sarayı'nda örneği mevcuttur. 18. Yüzyıl sonlarında III. Mustafa'nın ve III. Selim'in kurduğu dokuma fabrikalarının ürünü olan savayi ve selimiye kumaşları piyasada yayılmıştır.⁷¹ Kumaşların piyasada bu kadar fazla bulunması bu kumaş cinsinin çok fazla talep gördüğünü göstermektedir.

18. Yüzyılda Batı dokumaları ile rekabet edemeyen Osmanlı Devleti bu sorunu aşmak için kumaş atölyeleri oluşturmuştur. Bu kumaş atölyeleri 1759 yılında Sultan III. Mustafa tarafından İstanbul Ayazma cami külliyesinde oluşturulmuştur. 1789-

⁷¹ Selin İpek, *Topkapı Sarayı Müzesi Örneklerine Göre Yazılı ve Görsel Kaynaklar Işığında 18-19. Yüzyıl Saray Kadın Modası*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009, s. 138.

1807 tarih aralığında III. Selim Üsküdar’da yeni dokuma tezgâhları kurdurmuştur. Bu tezgâhlarda dokunan Selimiye adı verilen kumaş ise adını Sultan III. Selime ithafen almıştır. Selimiye; çözgüsü ve atkısı ipekten, genellikle boyuna yollu, yolların içi çiçek suyu desenli bir ipeklidir. Bu kumaşın ayırt edici özelliği yolları ayıran küçük kutulu ince şeritlerdir. Osmanlı geleneksel dokumacılığında desen atkıdan verilirken, Selimiye kumaşlarındaki ince şeritlerin çözgüden desenlendirilmesi Batı’dan gelen yeni bir tekniğe özgüdür. Yine bu tezgâhlarda “savayi” adı verilen kumaş da ipek ve kılıptanla dokunan bir kumaş cinsidir. İpek çözgü ve atkıyla, bez ayağı zeminde, kaydırmalı eksen üzerinde düzenlenmiş renkli, küçük çiçek desenlidir. İnce metal tel sadece çiçeklerde kullanılmıştır. Bu işlem dokuma sırasında, tezgâh üzerinde her çiçek için ayrı yapıldığından çok zaman alan bir işlemdir. Savayi kumaş cinsinin yollu olanları da mevcuttur. Bu yönüyle Selimiye’ye benzetilen fakat onlara göre daha hafif olan bu ipekli kumaş saray kadınları tarafından da fazla ilgi görmüştür. Yine defterde telli sevai siparişi sıkça karşımıza çıkmaktadır. Altın ve gümüş telli işlemeli olan telli sevai ilgi gören esvablık kumaşların arasında yer almaktadır. Bu kumaş türü erkek ve kadın entarilerinde sıkça tercih edilmektedir.

Tablo 3.4. 8 Beyhan Sultan Sipariş Defterinde Sevai Kumaş ⁷²

Beyhan Sultan Sipariş Defteri’nde Sevai Kumaş (1800)			
Mensucat Cinsi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar	Toplam
Sade Hint Sevaisi	85 Kuruş	4 Top	340 Kuruş
Telli Hint Sevaisi	200 Kuruş	3 Top	600 Kuruş
Pullu Telli Hint Sevaisi	150 Kuruş	2 Top	300 Kuruş
Halep Telli Sevaisi	40 Kuruş	5 Top	200 Kuruş
Pullu Sade Sevaisi		1 Top	120 Kuruş
Sade Hint Sevaisi	65 Kuruş	10 Top	650 Kuruş
Beyaz Telli Hint Sevaisi	230 Kuruş	1 Top	230 Kuruş
Telli Hint Sevaisi	200 Kuruş	6 Top	1200 Kuruş
Beyaz Sevai	350 Kuruş	1 Top	350 Kuruş
Telli Sevai	150 Kuruş	2 Top	300 Kuruş
Telli Sevai	150 Kuruş	1 Top	150 Kuruş
Beyaz Sevai	350 Kuruş	1 Top	350 Kuruş
Telli Sevai	150 Kuruş	2 Top	300 Kuruş
Telli Sevai	150 Kuruş	1 Top	150 Kuruş
Hint Sevai	75 Kuruş	1 Top	75 Kuruş
Telli Hint Sevai	200 Kuruş	3 Top	600 Kuruş
Telli Sevai	266,66 Kuruş	3 Adet	800 Kuruş
Halep Sevaisi	40 Kuruş	5 Adet	200 Kuruş
Hin Telli Sevai	90 Kuruş	1 Adet	90 Kuruş

⁷² DABOA, TSMA.d,842, H.29.12.1214, ss. 4-15.

3.4. Kadın Sultanların Sipariş Defterinde Kürk Siparişleri

İstanbul'da imparatorluğun büyük şehir ve kasabalarında her zaman bulunabilen kürk güç ve zenginliğin sembolü olarak görülmüş, kürk ve kürkten yapılan kıyafetler Harem-i Humayûn mensupları tarafında ilgi görmüştür. Aradaki fark günümüz kıyafetlerinin görünen dış kısmı'nın kürk olmasıdır. Fakat o dönemde kürk, içte astar gibi kullanılmaktadır. Bu sebeple kaynaklarda “serasere kaplı” veya “çukaya kaplı” gibi üzerine kaplı olduğu kumaşın cinsi kaydedilerek kayıtlara geçirilmiştir. Kürklerin en kıymetlisi Serasere kaplı âlâ sırt samur kürküdür. En güzel kumaşlar ile kaplanmış en değerli kadın kürkleri, ancak muhteşem bir harem üstlüğü olmuştur. Kadının toplumda kısıtlandığı ve gizli saklı tutulduğu dönemde kadınlar kürkü sokak giysisi olarak kullanamamışlardır. Kürk sadece erkeklerin kullanabildiği bir dış giyim olmuştur. Kibar hanımlar ise arabalara ağır tuvaletlerinin üstüne ferace giyerek binmişlerdir.⁷³

Kürk sadece ısınmak amacı ile tercih edilmemiştir. Mevsimine bakılmaksızın merasimlerde kürk tercih edildiği görülmektedir. Döneminin adetlerine uygun olarak işlenmiş post kürkler, kürk yapılacak kumaşların iç yüzüne kaplanmış. Padişah, sadrazam ve diğer devlet erkânı arasında da kürk önemli bir yere sahiptir. Osmanlı sarayında en makbul olan kürk samur kürktür. Padişahlara mahsus olan tilki kürkü olmasına rağmen merasimler de samur kürk tercih edilmiştir. Özellikle Sultan İbrahim saltanatında (1640-1648) padişahın samur kürke olan ilgisinin artması ile kürkler sadece giyim eşyası olarak kullanılmamış saray döşemelerinde de kullanılmıştır. Bu durum vakanüvis Naima tarafından uzun uzun anlatılmıştır. Topkapı Sarayı'nda kasırlar tamamen samur ve dibalarla döşenmiş, bu sebep ile ileri gelenlerden de samur temini istendiği belirtilmiştir. Taşradaki idarecilere bütün köşk ve kasırların samur kürkle döşenmesi emir buyrulmuştur. Sultan İbrahim'in samur kürke olan düşkünlüğü şehirde samur kürk bırakmadığı gibi normal fiyatı 100 kuruş olan samurun fiyatının 1000 kuruşa yükseldiği ve bu kürkler Rusya'dan geldiği için Mısır hazinesinin samur kürk satın almak için harcandığını vakanüvis Naima Efendi kaleme almıştır. Samur; Sibirya'da yaşayan bir hayvandır ki postu çok değerlidir. Kara samur ve sarı samur olarak iki çeşidi olan samurun karası sarısından daha çok ilgi görmüştür.

⁷³ Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Doğan Yayıncılık, Ankara 1967, s. 170.

Osmanlıda kürkün önemli alıcısı devlettir. Sarayda cülûs, tevcihat, düğün, elçi kabulleri, bayram merasimleri ve kutlamalarda kürk vazgeçilmez bir giysi olmuştur. Kürk, kabının cinsine, üstünün rengine, şekline göre rütbe veya imtiyaz ifade etmiştir. Sarayda kadınlar arasında da kışlık kıyafet olarak kullanılmıştır. Yazın manto giyen kadınlar kışın kürk kullanmışlardır.⁷⁴ İncelediğimiz H-05-12-1240 TSMA 780/173-207 ve H-29-12-1214 842 numaralı defter kayıtlarında saraya hizmet veren terzilerin atölyelerinde kürk kabı hazırlandığı ve bunlara işlemler yapıldığı karşımıza çıkmaktadır⁷⁵. Defterler saray kadınlarının istekleri doğrultusunda sipariş verilen kürk ve terzi işçiliğinin masrafı hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca verilen siparişleri incelediğimizde o dönemde Harem-i Hümayûn' un tercih ettiği kürkler arasında kakum kürk olduğu görülmektedir. Sarayda en makbul kürk samur kürktür. Kakum denilen hermin kürk tercih edilen kürkler arasında yer almaktadır.

Arslan terzi defterine ait kayıtlarda kürk kabı dikimi, kürkün cinsi ve dikiş ücretleri belirtilmiştir. Kürk kabı için alınan softan söz edilmiştir. Tiftik yaprağından ince bükülmüş iplikle dokunan düz kumaşa Hamsuf ve Som sof denilmektedir. Eni bir arşın olan bu kumaş çeşidi yıkanıp fırınlandıktan sonra kullanılmaktadır. Kumaştaki parlaklık fırınlama sonucunda meydana gelmektedir. Bu kumaş türünde beyaz, siyah ve kırmızı renkleri en çok talep edilen renkler arasındadır.⁷⁶ Osmanlılarda saray mensupları ve yüksek tabaka halk tarafından Avrupa yünüleri tercih edilmekte idi. Osmanlı ülkesinde imal edilen yünlü kumaşların Avrupa yünüleri ile asla rekabet edemeyecek kalitede olduğu söylenmiş olsa da Ankara ve Kastamonu sofları, İtalyan tacirleri tarafından Bursa pazarında çok aranan bir kumaş cinsidir.

Tablo 3.5. Kadın Sultanların Sipariş Defterinde Kürk Masrafları⁷⁷

Kadın Sultanların Sipariş Defterinde Kürk Masrafları (1825)				
Tarih	Mensucat Cinsi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar İşçilik Ücreti	Toplam
-	Kakum Kürk	135 Kuruş	1 Top	135 Kuruş
-	Kürk Kabı	5 Kuruş	Yazma Behası Ücreti 5 Kuruş	5 Kuruş
27 Ramazan 1222	Kürk Kabı	6 Kuruş	-	6 Kuruş
18 Cemaziyevvel 1222	Sofdan Bir Kısa Kürk Kabı	4,5 Tan 5,5 Endaze Sof Alınmıştır. Kürk Kabı İçin	Üstadiyesi 7,5 Kuruş	24,5 Kuruş

⁷⁴ Karaca, Kürk, c.26, ss. 568-570.

⁷⁵ DABOA, TSMA.d, 842, H.29.12.1214, s. 17.

⁷⁶ Apak, *Osmanlı Dönemi Kadın Giyimleri*, s. 31.

⁷⁷ DABOA, TSMA.e, 780/173-207, H.05.12.1240, ss. 21-36.

Tablo 3.6.Devamı

21 Zilkade 1220	Kürk Kabı	3 Kısa Kürk Kabı Kaplaması 15 Kuruş	Kürk Kabı Kaplamasının Kollarına Zam Olunan Kakum 35 Kuruş	45 Kuruş
15 Şaban 1220	1 Büyük Kürk	Kürkün Kaplama Üstadiyesi 15 Kuruş	3 Kısa Kürk Kabı 5'er Kuruşdan 15 Kuruş. Üstadiyelik Ücreti. 12 Kuruş	42 Kuruş Kuruş
Fi Cemaziyelevvel 220	1 Kürk Kabı Dikimi	Dikme Behası Ve Üstadiyeleri 15 Kuruş	Pul Behası Ve İşlemeleri 110 Kuruş.1 Kısa Kürk Kabı Kaplama 9 Kuruş Bir (?) Astar Dikilmesi(?) Kuruş.	İşçilik İle Beraber 153 Kuruş

3.5. Kadın Sultanların Sipariş Defterinde “Canfes”

1203–1214 / 1789–1800 tarihli defter kayıtlarından elde ettiğimiz bir diğer sipariş ise canfes kumaşa aittir. Canfes kumaş siparişlerinde beyaz, pembe, yeşil ve siyah renkler tercih edilmiştir. Sipariş kayıtları Mehmet Emin ustaya aittir. Defter kayıtlarında teslimi tamamlanan siparişler not düşülmüştür. Canfes atkı ve çözgüsü ince bükülmüş, dört ayrı renkten dokunmuş renkli ve hafif ince ipekli bir kumaş türüdür. Bu kumaşın çözgü ve atkılarında farklı renkler kullanıldığında yanardöner bir renk elde edilir. En çok tercih edilen renkler arasında mor, yeşil, sarı ve al renkler bulunmaktadır⁷⁸. Al canfes bunların arasında en makbul olandır. Daha çok ağır ipekli astar olarak kullanılan canfes kumaş yazlık ferace, şalvar, bebek kaftanı ve kışlık kaftan, mintan, takke, çorap, yatak örtüsü ve bohça yapımında kullanılmıştır.

Tablo 3.7. Beyhan Sultan Terzi Defterinde Canfes Siparişi⁷⁹

Beyhan Sultan Terzi Defterinde Canfes Siparişi (1800)	
Mensucat Cinsi	Alımı Yapılan Toplam Miktar
Badudi Canfes	16 Arşun 100'er Paradan 40 Kuruş
Yeşil Canfes	19 Arşun 110'ar Paradan 22 Kuruş
Kalın Beyaz Canfesden	7 Arşun 2 Rubu 3,5 Kuruşdan 25 Kuruş
Penbe Canfes	(?)6 Arşun 110'ar Paradan 16,5 Kuruş
İşli Siyah Canfes	5 Arşun 3'er Kuruşdan 15 Kuruş
Hazin Siyah Canfes	13 Arşun 110'ar Paradan 35 Kuruş.30 Para
Beyaz Canfes	16 Arşun Alındı. 3'er Kuruştan 48 Kuruş.

3.6. Kadın Sultan Sipariş Defterinde “Penbe” Kumaş Masrafları

Pamuklu dokumaların ve pamuk-ipek karışımı arası kumaşların Osmanlı toplumunda kıyafette ve döşemelik olarak pek çok geniş bir kullanım alanı mevcuttu. Saray eşya defterleri, ölmüş kişilerin mahkeme tarafından saptanan eşya listeleri ve

⁷⁸ Tezcan, Bursa'nın İpekli, s. 60

⁷⁹ DABOA, TSMA.d, 842, H.29.12.1214, ss. 9-13.

günlük rużnamçe kayıtları bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. İncelediğimiz hanım sultanların masraf defterleri pamuğun ve pamuklu kumaşlardan yapılan eşyaların Harem-i Hümayun'daki yaygın kullanımını gözler önüne sermektedir. Arşiv kayıtlarında “penbe” olarak karşımıza çıkan pamuk pembe renktedir. İncelediğimiz hanım sultanlara ait masraf defterinde pamuk ve ipek karışımı kumaşlardan kutni ve alaca sipariş listesinde mevcuttur. Hindistan, İran ve Türkiye’de çok tüketimi olan alaca kumaş ipek ve pamuk karışımı bir kumaştır. Alacanın benzeri bir kumaş olan kutnî ise atkısı pamuk ve çözgüsü ipek olan yollu bir kumaştır.⁸⁰ Beyhan Sultan’a ait terzi defterinden elde ettiğimiz beyaz, hevami, çağla, sarı, siyah, düz ve pembe penbe fiyatları 3.7. no’lu tablo ile tanımlanmıştır.

Tablo 3.8. Beyhan Sultan Terzi Defterinde “Penbe” Sipariş Listesi⁸¹

Beyhan Sultan Terzi Defterinde “Penbe” Sipariş Listesi (1800)			
Mensucat Cinsi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Birim /Miktar	Toplam
Beyaz Penbe	100 Para	31 Arşun	77,5 Kuruş
Hevami Penbe	100 Para	23 Arşun	57,5 Kuruş
Pembe Penbe	100 Para	26 Arşun	65 Kuruş
Çağla Penbe	100 Para	9 Arşun	22,5 Kuruş
Sarı Penbe		15 Arşun	37,5 Kuruş
2 Nevi Beyaz Penbe	100 Para	Birinden 8 Arşun Birinden 2 Arşun Alındı.	25 Kuruş
Siyah Penbe	100 Arşun	9 Arşun	22,5 Kuruş
2 Nevi Penbe	100 Para	5’er Arşundan 30 Arşun Alındı	75 Kuruş
Düz Penbe	100 Para	101 Arşun	252,5 Kuruş
Sarı Penbe	100 Para	10 Arşun	25 Kuruş

3.7. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Atlas Kumaş

Atlas, ince ipekten, sık dokunmuş, genel olarak düz renkte, sert ve parlak bir kumaş cinsidir. Esvaplık bir kumaş olan atlas al, mavi, yeşil, sarı daima düz renkli bir kumaştır. Üzerinde hiçbir motif bulunmamaktadır. İncesi ve kalını bulunan bu kumaş türünün her ikisi de sert bir kumaştır. Batılılar tarafından satin (saten) olarak adlandırılan bu kumaşın çözgüsünde pamuk kullanılmaktadır. Atlaslar genel olarak mefruşatta değerlendirilmektedirler. Kaynaklarda Bursa, İstanbul ve Avrupa atlasları karşımıza çıkmaktadır. 16. Yüzyılda Frengi atlasın müzehhep (tezhipli, altın tellerle zenginleştirilmiş desen için kullanılır) ve türlü renkte sade atlasları ile Bursa’nın müzehhep atlasının ismi geçmektedir.⁸² 19. Yüzyılda ise atlas Osmanlı sarayında

⁸⁰ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayınları, İstanbul 1996, ss. 297-298.

⁸¹ DABOA, TSMA.d, 842, H.29.12.1214, ss. 11-18.

⁸² Tezcan, “Bursa’nın İpekli”, s. 62.

kışlık kumaş olarak kabul edilmiş bir kumaştır. 1203–1214 / 1789–1800 tarihli defter kayıtlarında atlas kumaşa ait siparişler mevcuttur. Frenk atlası Beyhan Sultan’ın sipariş listesinde de karşımıza çıkmaktadır. Beyhan Sultan tarafından sipariş verilen atlas kumaşa renk olarak siyah, gümüşü ve koyu mavi tonlar olarak tabir edilen mai renk tercih edilmiştir. Sipariş kayıtlarının altında Mehmet Emin Usta yazmaktadır.

Tablo 3.9. Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Atlas Kumaş Sipariş Listesi ve Fiyatları⁸³

Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Atlas Kumaş Sipariş Listesi (1800)			
Mensucat Cinsi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar/Birim	Toplam
Düz Mai Atlas	100 Para	22 Arşun	55 Kuruş
Düz Siyah Atlas	100 Para	25 Arşun	62,5 Kuruş
Düz Pembe Atlas	100 Para	2 Parça Biri 25 Arşun Diğeri 22 Arşun. Toplam 47 Arşun	117,5 Kuruş
Entarilik İşleme Atlas	-	1 Takım	180 Kuruş
Gümüşü Düz Atlas	7 Arşun	3,5 Kuruştan	24,5 Kuruş
Beyaz Frenk Atlası	100 Para	5 Arşun	12,5 Kuruş
Düz Enli Atlas	Behar Arşunu 3,5 Kuruştan	124 Arşun	434 Kuruş
Düz Mor Atlas	100 Para	22 Arşun	55 Kuruş

3.8. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Bürümcük Masrafları

TSMA D.842 no’lu masraf defterinde ulaştığımız bir diğer siparişin fiyat bilgisi bürümcek kumaşa aittir. Bürümcükten erkek ve kadın gömleği, yatak çarşafı ve yorgan mitili yapılmaktadır. Sade, siyah ve renkli çubuklu cinsleri mevcuttur. Hem çözgüsü hem de atkısı çok iyi büküldüğünden dokuması ince kıvrırcık ve dökümlü bir kumaştır.⁸⁴ İnce bürümcük kız, kadın çamaşırlığı, kalın olanı ise erkek gömleği idi; erkeklerin giydiği iç gömleğe helalî adı verilirdi. Helali veya hilali olarak adlandırılan cinsleri çözgü telleri arasına pamuk ipliği karıştırılmış halidir. Erkeklerle ipek kumaş ve ipek bez giymek haram olduğu için biraz keten ve pamuk ipliği karıştırılan ipek kumaş helalî olarak adlandırılmıştır.⁸⁵ Ham ipekten az miktarda keten ipliği katılarak dokunan yazlık eski güzel bir kumaş olan “bürümcük“ iç gömlek olarak kullanılmasının yanı sıra nadiren de olsa iç don yapımında da kullanılmıştır. Bu kumaşın tül gibi incesinin olmasının yanı sıra biraz daha kalıncası da olurdu.

⁸³ DABOA, TSMA.d, 842, H.29.12.1214, ss. 14-16.

⁸⁴ Tezcan, Bursa’nın İpeklisi, s. 68.

⁸⁵ Koçu, “Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü”, s. 54.

Dokumasına iplik karıştırıldığında kumaş daha tok ve düz bir hal alır. Bursa ve İstanbul'da üretimi olan bürümcüğün Bursa'da Türk İslam Eserleri Müzesinde örneği mevcuttur. Sipariş defterindeki kayıtlarda Harem-i Hümayun tarafından da sık kullanıldığı görülen kumaşın çiçekli, taraklı, telli, gömleklik ve entarilik olmak üzere çeşitlere ayrıldığı görülmektedir. Beyhan Sultan'ın siparişlerinde bürümcek kumaşın yoğun olarak entarilerde kullanıldığı görülmüştür. Sarı, pembe ve siyah renklerin tercih edildiği bürümcek kumaşın çiçekli modelleri de mevcut olmak ile birlikte üzerine pul işlemler de kullanılmıştır.

Tablo 3.10. Beyhan Sultan'a Ait Terzi Defterinde Bürümcek Kumaş Sipariş Listesi ve Fiyatları⁸⁶

Beyhan Sultan'a Ait Terzi Defterinde Bürümcek Kumaş Sipariş Listesi (1800)			
Mensucat Cinsi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar/Birim	Toplam
Entarilik İşleme Bürümcek	100 Kuruş	3 Takım	450 Kuruş
Çiçekli Bürümcek Üzerine Pul İsmal Olundu	Endazesi 10 Kuruş	22 Endaze	220 Kuruş
Siyah Bürümcek Sarı Bürümcek Pembe Bürümcek	-	Siyah Bürümcek 13,5 Endaze Sarı Ve Pembe Bürümcekten 4 Endaze	Toplam 17,5 Endaze 50'er Paradan 21 Kuruş 30 Para
4 Nevi Bürümcek	-	4 Çeşit	5 Kuruş
Gümüşü Bürümcek	50 Para	8 Endaze	10 Kuruş
Siyah Bürümcekten 5 Değirmi	5 Değirmi	91 Paradan	11 Kuruş 10 Para
Telli Bürümcek	8 Kuruş	6,5 Endaze	52 Kuruş
Gömleklik Çiçekli Beyaz Bürümcek	100 Para	17 Endaze	42,5 Kuruş
Papazi İri Bürümcek	60 Para	14 Arşun	21 Kuruş 30 Para
Taraklı Bürümcek	4'er Kuruş	22 Endaze	88 Kuruş
Çiçekli Bürümcek	3,5 Kuruş	22 Endaze	77 Kuruş
Bir Entarilik İşleme Bürümcek	-	9 Arşun İşleme Bürümcek 5 Arşun Daha İşleme	9 Arşun 300 Kuruş 5 Arşun Daha İşleme 166,5 Kuruş. Toplam 466,5 Kuruş

3.9. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Kadife İpeği

TSMA S.842 no'lu hesap defterinde kadife ipeğine ait sipariş listesi aşağıdaki tabloda belirtilmiştir. Beyhan Sultan defterinde yer alan 1800 tarihine ait veriler kalın siyah ve düz mavi kadife ipeğine dair fiyat listeleri bulunur. Bu listeden anlaşılacağı üzere kadife ipeğinin topu 1 ila 6 kuruş aralığında değişen fiyatlara sahiptir.

⁸⁶ DABOA, TSMA.d, 842, H.29.12.1214, ss. 16-19.

Muhtemelen elde ettiğimiz verilerdeki bilgilere göre en pahalı ve makbul kadife ipeği ise mavi renkli olanı olarak karşımıza çıkar.

Tablo 3.11. Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Kadife İpeği Sipariş Listesi Ve Fiyatları⁸⁷

Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Kadife İpeği Sipariş Listesi (1800)			
Mensucat Cinsi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar	Toplam
Kadife İpeği	1 Kuruş	32 Top	32 Kuruş
Kalın Siyah Kadife İpeği	5 Kuruş	4 Top	22 Kuruş
Kalın Kadife İpeği	5,5 Kuruş		16,5 Kuruş
Kalın Kadife İpeği	5,5 Kuruş	63 Top	346,5 Kuruş
Düz Mai Kadife	6’şar Kuruştan	7 Arşun 2 Debi	43,5 Kuruş
Kadife İpeği	1’er Kuruştan	120 Top	120 Kuruş

3.10. Beyhan Sultan Sipariş Defterinde Kurdele

Beyhan Sultan defterinde karşılaştığımız bir diğer saray kıyafetine dair veri de “kurdela” ile ilgili olanıdır. Zira bu devirde elbiselerin etek üstüne “fıyonk” ya da “kurdela” takılması geleneği daha çok Fransız giyim ve kuşamında karşımıza çıkar. Eteklerde ve bluzlarda sıkça kullanılan ve çiçek motiflerine benzetilen kurdeleler saraydaki batılı giyim-kuşam tarzını genç saraylı kuşağa atfedenler için önemli bir gösterge oluşturmuştur. Padişahların genç kızları bu akımı ısrarla takip etmek suretiyle gelenekselci çizgideki İstanbul sakini genç kızlardan kolayca kıyafet tarzları ile ayırmışlardır. Bu tarz bir modanın Osmanlı sarayında da kabul gördüğü ve “kurdela” alımlarının yapıldığına dair verilere ulaşmak mümkündür.

Tablo 3.12. Beyhan Sultan’a Ait Sipariş Defterinde Kurdele Sipariş Listesi Ve Fiyatları⁸⁸

Beyhan Sultan’a Ait Sipariş Defterinde Kurdele Sipariş Listesi (1799-1800)			
Mensucat Cinsi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar	Toplam
İnce Kurdele	2 Kuruş	10 Top	20 Kuruş
Sarı Kurdele	45 Para	10 Top	11 Kuruş 10 Para
İnce Ve Hafif Kurdele Şeridi	70’er Paradan	24 Adet	42 Kuruş
Kurdele Şeridi	60’ar Paradan	14 Top	21 Kuruş

⁸⁷ DABOA, TSMA.d, 842, H.29.12.1214, ss. 15-17.

⁸⁸ DABOA, TSMA.d, 842, H.29.12.1214, s. 11.

3.11. Beyhan Sultan Tarafından Alınan Diğer Eşyaların Listesi

Eldiven giyim kuşamda kış aylarında elleri soğuğa karşı korumak için yapılmış olsa da zamanla kadınlar için kıyafetlerini tamamlayan şık bir aksesuar görevi görmüştür. Alafrangalık yolunun açıldığı bu moda Tanzimat Devri'nden sonra görülmeye başlanmıştır. 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da üretilen erkek ve kadın eldivenleri Türkiye'nin ithal ettiği giyim ve süs eşyaları arasına girmiştir. Fakat Beyhan Sultan'ın sipariş listesini ve işçilikleri incelediğimizde sarayda alafrangalık modasının Tanzimat'tan önce başladığını söylemek mümkündür. Beyhan Sultana ait defterden elde ettiğimiz bilgiler arasında batı tarzı giyim-kuşam alışkanlıkları arasında yer alan eldivene dair de bazı veriler kayıtlıdır. Beyhan Sultan'ın 1800'lü yıllarda bir çifti 3 kuruştan satılan ipekli eldiveni giyim-kuşam aksesuarı olarak kullandığını belirtmek gerekir. Ancak ipekli eldivene alternatif olarak kullanılan ve muhtemelen yerli imalat bir eldiven için ise bu devirde 3,5 kuruşluk bir meblağın ödendiği belirtilir. Tahminimizce bu ipekli eldivene alternatif ve daha pahalı olan eldiven “moher” yününden mamul olmalıdır.

Tablo 3.13. Beyhan Sultan'ın Terzi Defterindeki Aksesuar Siparişlerine Ait Fiyat Bilgisi⁸⁹

Beyhan Sultan'ın Terzi Defterindeki Aksesuar Sipariş Listesi (1800)			
Mensucat Cinsi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar/Birim	Toplam
Mes	8 Kuruş	1 Adet	8 Kuruş
Çorap	4 Kuruş	3 Çift	12 Kuruş
İpekli Eldiven	3 Kuruş	1 Çift	3 Kuruş
Çorap	-	1 Çift	70 Para
Eldiven	3,5 Kuruş	3 Çift	10,5 Kuruş
Kırmızı Fes	23,5 Kuruş 2'si 110'ar Paradan	10 Adet	33,5 Kuruş
Fes	100'er Para	25 Fes	62,5 Kuruş
Kırmızı Fes	60 Para	60 Adet	90 Kuruş
İmal Olunan İpekli Yasdık Yazması Ve İşçiliği İmal Olunan Küllabdan Yasdık	-	-	10 Kuruş Küllabdan Yasdik İşçilik Masrafiyla Birlikte 22 Kuruş. Toplam 76 Kuruş

⁸⁹ DABOA, TSMA.d, 842, H.29.12.1214, s. 10.

3.12. Beyhan Sultan Sipariş Defterinde Mefruşat Listesi

Ağır kaftanlarda kullanılan kemha kumaş Sultan II. Mahmut devrindeki kıyafet inkılâbından sonra saray ve konaklar için döşemelik kumaşlar olarak tercih edilmiştir. Fakat bu durum sadece II. Mahmut'un kıyafet inkılâbından sonraya mahsus bir durum değildir. Beyhan Sultan'ın sipariş listesine bakıldığında bu kumaşın arabalarda döşemelik kumaş olarak kullanıldığı görülmektedir. Şemsiye ise kadınlar tarafından bir aksesuar olarak da tercih edilmektedir.

Tablo 3.14. Beyhan Sultan'a Ait Terzi Defterinde Mefruşat Eşyaları Fiyat Listesi⁹⁰

Beyhan Sultan'a Ait Terzi Defterinde Mefruşat Eşyaları Fiyat Listesi (1800)			
Mefruşat Cinsi	Birim Fiyat	Ahım Yapılan Miktar	Toplam
Kollu Sandalye Kolsuz Sandalye	10'ar Kuruştan 5 Kuruş	2 Tane 1 Tane	25 Kuruş
Yorgan, Şilte	Üstadiyesi 4 Kuruş	1'er Tane Yorgan İçin Alınan Astar 5 Adet Şal Oturma Ve Döşeme Behası	Ceman 14,5 Kuruş
Araba Döşemesi İçin Alınan Kemha	Behar Arşunu 5,5 Kuruş	20 Arşun	110 Kuruş
Şemsiye Tanzim Olundu	Astariyesi 5 Kuruş Birin Canfesi Ve Astariyesi 9 Kuruş	2 Dane	14 Kuruş

3.13. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Lisan Kitabı

Beyhan Sultan'a ait sipariş listesinde resimli mecmua göze çarpmaktadır. Bu durum henüz resmi gazetenin bile yayımlanmadığı dönemde saray kadınlarının Avrupa moda dergilerini incelediklerini düşündürmüştür. Topkapı sarayı müzesi arşivinde 1873 ve 1874 yıllarına ait Avrupa kadın modasını gösteren dergi sayfaları mevcuttur. 18. Yüzyılda batı modasının aksesuarlara yansıdığı görülmektedir. Fakat masraf defterinde dikkat çeken resimli mecmua siparişi saray kadınlarının daha o dönemde aksesuarlarını ve kumaşlarını Avrupa modasına göre sipariş verdirdiklerini düşünmemize sebep olmuştur. Sipariş listesinde dikkat çeken bir diğer detay ise lisan kitabıdır. Saray kadınlarının Avrupa'dan gelen moda dergilerini okuyabilmeleri lisan öğrendiklerini göstermektedir. Özellikle saray kadınlarının Paris moda dergilerini okuyabilmeleri Fransızca öğrendiklerini göstermektedir. Konuya dair elde ettiğimiz verileri bir tablo olarak tanımlamak mümkündür.

⁹⁰ DABOA, TSMA.d, 842, H.29.12.1214, ss. 11-12.

Tablo 3.15. Beyhan Sultan Siparişlerine Ait Terzi Defterinde Kitap Ve Mecmua Siparişi⁹¹

Beyhan Sultan Siparişlerine Ait Terzi Defterinde Kitap Ve Mecmua Siparişi (1800)			
Lisan Kitabı	Cildi 4 Kuruş	5 Cilt	20 Kuruş
Lisan Kitabı	Cildi 4 Kuruş	3 Cilt	12 Kuruş
Meskur Kitap	Behası 8 Kuruş	2 Cilt	-
Hercail Sufufu(?) Resimli Mecmua	-	-	7,5 Kuruş

3.14. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Dolama Kumaş Siparişleri

841 no'lu masraf defteri Beyhan Sultan'a ait dikilen entari, yelek, kürk, kürk kabı, ferac ve sair melbusat ile iskemle kılıfı, seccade, perde, tütün kesesi, şilte, çadır, bohça ve benzeri muhtelif eşyanın çeşitli renkli, telli kumaş, alaca, atlas, kadife, şal, sandal, gaytan, sırma, püskül, tel, pul, pamuk, tülbent ve başka malzemelerin nevi, vasıf ve miktarlarını, ustalık tutarlarını belirtmektedir. Defterde verilen siparişlerde yapılan işçilikler ve tutarları belirtilmiştir.

Tablo 3.16. Beyhan Sultan'a Ait Terzi Defterinde Dolama Kumaş Sipariş Ve Fiyat Listesi⁹²

Beyhan Sultan'a Ait Terzi Defterinde Dolama Kumaş Sipariş Listesi(1795)					
Kumaşın Adı	Tarihi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar	Toplam Fiyat	Üstadiyesi
Yeşil Telli Kumaştan Dolama	2 Şevval 1198	-	-	-	48 Kuruş
Çetari Dolama	-	17 Kuruş	2 Adet Çetari Dolama	34 Kuruş	17 Kuruş
Köz Çetari	18 Şevval 1198	-	-	-	17 Kuruş
Köz Kermasuttan Dolama	5 Şevval 1198	-	-	-	180 Kuruş
Çetari Dolama Taraklı Alaca Astarlı	-	-	-	-	39,5 Kuruş
Telli Mor Beldadiden Dolama	21 Zilkada 1198	-	-	-	48,5 Kuruş
Turuncu Nevzuhuri Dolama	27 Zilkada 1198	-	-	-	33 Kuruş
Çubuklu Muhtaluhanne(!) Dolama	29 Zilkade 1198	-	-	-	33 Kuruş
Siyah Penbe Dolama	11 Cemaziyelevvel 1198	-	-	-	245 Kuruş
Telli çetari Dolama	25 Cemaziyelevvel 1200	-	-	-	44,5 Kuruş

⁹¹ DABOA, TSMA.d, 842, H. 29.12.1214, ss. 12-13.

⁹² DABOA, TSMA.d, 841, H.12.8.1209, ss. 2-39.

Tablo 3.17.Devamı					
Alaca dolama	25 Cemaziyelevvel 1200	18,5 Kuruş	5 Adet	-	92 Kuruş
Beyaz Kermasut Dolma	17 Şevval 1202	95 Kuruş	1 Adet	-	95 Kuruş
Keremsut Dolama	10 Muharrem 204	123 Kuruş	4 Adet	-	492 Kuruş
Mehterhane Dolama	5 Rebiüvvel 204	-	1 Adet	-	27 Kuruş

Kadın ve erkek üst giyimi için kullanılan ön açıklığı iliklenmeyen, ön açıklığı kavuşturularak kapanan ve belden kuşakla bağlanan bir üst giyimi olan dolama kaynaklarda bazen karşımıza dolma olarak çıkmaktadır. Dolama hem kadınlar hem de erkekler tarafından tercih edilmektedir. Genellikle çuhadan yapılan bu üst giyimin çatma ve kemhadan yapılan çeşitleri de mevcuttur. Yeniçeriler tarafından da kullanılan dolama kadınlarda diz kapaklarından az aşağı şeklinde yeniçerilerinkine göre biraz daha kısa idi. Yeniçerilerin kullandığı dolama daha uzun olduğundan yürümeye engel olmaması için eteğin iki parça ön tarafı bele sarılmış olan kuşağa sokularak kaldırılır ve toplanırdı.⁹³

841 no'lu Beyhan Sultan'a ait masraf defterinde dolama giysi çeşidine sipariş listesinde çokça rastlamaktayız. Çeşitli kumaşlar ve desenler kullanılarak yapılan dolama sipariş listesinde bazı fiyatlar halkın erişebileceği fiyatlarken bazı fiyatlar tasarımı ile birlikte çok yüksek tutmaktadır. En yüksek fiyat işçilikle birlikte 245 kuruştur. Sipariş listesinde belirtilen en düşük fiyat ise birim fiyatı 17 kuruş olan çetari dolamadır. Sipariş listesinde üstadiyelik ücretleri ile birlikte belirtilen köz kermasuttan dolama 180 kuruş iken siyah penbe dolama 245 kuruşdur. Bu fiyatlardaki bir kıyafetin halkın alım gücünün üstünde olduğunu gösterir. Defterde “*Siyah penbeden bir dolama dikildi. Etraflarına ağır ve ala nevzuhur sırma hüseyinler ve enli resimler ve rumiler ve bütün dikişlerine sırma ağır ala enli resim-i rumiler ile ala çizim üstadiyesi 245 kuruş*” olarak işlenen siparişte hüseyini şeritler ve rumi motifler kullanılmıştır. Kumaşın kalitesine ve kullanılan motiflere göre fiyatlarda değişiklik görülebilmektedir.

3.15. Kadın Sultanların Sipariş Defterinde Astar Masrafları

Beyhan Sultana ait masraf defterinde bulunan astar kıyafetlerde kumaşın doğrudan deri ile temasını önlemek için bir ara malzeme olarak kullanılmıştır. Terzi

⁹³ Koçu,” Türk Giyim Kuşam Sözlüğü”, s. 98.

defterinde Çetari den ve taraklı alacadan yapılan dolama siparişinde kullanılan bir astar olduğu belirtilmiştir. İncelediğimiz terzi defterinde “taraklı alaca astarı” ve “tülbent astar” fiyatları kayıtlanmıştır. Ancak incelediğimiz pek çok elbise dikiminde de mutlaka o elbiseye ait içlik astar fiyatlarına da tesadüf etmek mümkündür.

Tablo 3.18. Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Astar Tür Ve Fiyatlarının Listesi⁹⁴

Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Astar Tür Ve Fiyatlarının Listesi (1795)				
Kumaşın Adı	Tarihi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar	Toplam Fiyat
Taraklı Alaca Astarı	27 Şevval 1198	-	-	25 Kuruş
Tülbent Astar	27 Şevval 1198	-	1	14,5 Kuruş

3.16. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Entari Masrafları

Basma patiska ve sair kumaşlardan yapılan ve eskiden erkekler tarafından da tercih edilen giysiye verilen isim entaridir. Şehirli ve köylü kadınlar tarafından hala tercih edilmekte olan bu giysi saray kadınları tarafından da çeşitli kumaşlar ve renkler kullanılarak saraylı bir kadının giyimine uygun bir modelde tercih edilmiştir. Çeşitli kumaşlar ve işlemler kullanılarak yaptırılan bu giysi kumaşın kalitesine ve kullanılan işlemlere göre fiyat olarak değişkenlik göstermiştir. Sipariş listesindeki entarilerde ince astar kullanılmıştır. Dikişlerde sade ve sırma hüseyinler uygulandığı saptanmıştır. Saray kadınları tarafından sipariş verilen entarilerde tercih edilen renkler arasında turuncu, sarı, mavi ve pembe renkler yoğunluktadır. Verilen siparişlerde halkın alım gücünü zorlayan fiyatlar olduğu gibi makul fiyatlarda bulunmaktadır. Entari siparişlerine baktığımız zaman bir diğer göze çarpan siparişler ise Sultan III. Selim ’in beşinci kadınefendisi Nurişems Sultan’a ait olan entari sipariş listesidir.

⁹⁴ DABOA, TSMA.d, 841, H.12.8.1209, s. 2.

Tablo 3.19. Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Entari Sipariş Listesi Ve Fiyatları⁹⁵

Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Entari Sipariş Listesi Ve Fiyatları (1795)				
Kumaşın Adı	Tarihi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar	Toplam Fiyat
Köz Şaldan Düz Entari	6 Cemaziyelevvel 1205	-	-	385 Kuruş
Canfesden Entari	10 Cemaziyelevvel 1206	-	-	48 Kuruş
Kutni Entari	22 Cemaziyelevvel 1206	-	-	17 Kuruş
Alaca Keremsut Entari	-	18,5 Kuruş	2 Entari	37 Kuruş
Tel Çekmeden 2 Entari	24 Ramazan 1205	Üstadiye 35 Kuruş	1 Adet	35 Kuruş
Çetari Entari	24 Ramazan 1205	16 Kuruş	1 Adet	16 Kuruş
Pembe Kadifeden Entari	11 Receb 1206	Üstadiye 48 Kuruş	1 Adet	48 Kuruş
Pembe İşleme Şal Entari	4 Cemaziyelevvel 1207	Üstadiyesi 55 Kuruş	1 Adet	55 Kuruş
Mavi Kadife Entari	11 Receb 1206	Üstadiyesi 35 Kuruş	2 Adet	70 Kuruş
Nefti Keremsut Entari	21 Rebiülevvel 1206	-	1 Adet	56 Kuruş
Sarı Keremsut Entari	21 Rebiülevvel 1206	-	1 Adet	26 Kuruş
Turuncu Şal Entari	23 Rebiülevvel 1206	-	-	75 Kuruş

Araştırmamıza konu olan defterleri incelediğimizde saraylı kadının harcamalarına ait olan masraf defterleri bize kadın sultanların saray defterlerine yansıyan harcamaları hakkında bilgi verirken aynı zamanda gündelik hayatları ve zevkleri hakkında da bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde bulunan 780/173-207 envanter numaralı masraf defterinde karşımıza çıkan eşyalar hariri şal, kapu ve pencere perdeleri, kutni çukadan sofa, entari, dülbent, çitariden entari, hırka, siyah ve pembe deniz dibi sandalından libade, mintan, şalvar, yastık, alacalardan entari, al softan kısa kürk kabı, bürümcük, canfesten entari, pul, kuşak, siyah çuhadan pul astarı, namazlık, yorgan, atlas, telli basma, tülbentten bir entari, kermasut bulunmaktadır.⁹⁶ Siparişlerde ağırlıklı olarak çeşitli kumaşlardan entari diktirildiği saptanmıştır. Mefruşat işçilikleri de verilen siparişler arasında yer almaktadır. Siparişlerin üstadiyelik masrafları ile birlikte faturalandırılması yapılmıştır. 780/173-207 numaralı terzi defterinin 14a yaprağında geçen bir siparişte “ *Al çukadan zerariye iki kapu perdesi ile 3 dane pencere perdeleri dikildi. Bütün ikisine tüllü kadifeden dumiler iskilatü(?) zambaklar olundu. Kadifesi*

⁹⁵ DABOA, TSMA.d, 841, H.12.8.1209, ss. 36-59.

⁹⁶ DABOA, TSMA.d, 780/173-207, H.05.12.1240, ss. 1-36.

sınırına kapu perdelerine iki buçuk top kutni kondu. Yirmi dörder kuruştan altmış kuruş bu zar ile ve üç pencere perdelerine 145 endaze ceman (?) kondu. Beher endazesı altmışar paradan iki yüz on yedi buçuk kuruş. Resim yazması için seksen beş kuruş bunlara halka ve şerit ve (?) yirmi beş kuruş. Bu zara kapı perdelerine ve pencere perdelerine verilen gündelik sekiz yüz elli kuruş. Cümlesi iki bin yüz otuz yedi buçuk kuruş, 20 Şevval 1221 ”⁹⁷ yazısı siparişlerde kumaş üzerinde yapılan işçiliğe kadar not edilip tarih atılarak faturalandırmada itinalı olunduğunu gösterir.

780/173-207 numaralı terzi defterinin 14a yaprağındaki bir başka sipariş ise bize entari dikiminin işçilik ücreti ile birlikte faturası hakkında bilgi vermektedir. “Devletlü kadın efendimize fümelerden üç dane hırka dikildi. İkisinin kadifesi sınırına bir fitil etrafına ve dikişlerine bükmelerden dolguyu ariz kondu ve üstadiyesi on sekiz kuruş ve ikisinin dahi etrafına ve dikişlerine kadifeden rumiler ve bükmeler olundu. Cümlesi elli dört kuruş, 18 Muharrem 1222”. Sipariş sonunda toplam tutar tarih atıldıktan sonra rakamla da belirtilmiştir. Elde ettiğimiz bu kaynak sayesinde üç adet fümecinin hırkanın ustalık ücreti 18 kuruş olarak takdir edilmiştir. Hırkalara eklenen rumi ve bükme motifler ile dolgu fitiller de dâhil olmak üzere üç fümecinin fırkanın ederi 58 kuruş olarak hesaplanmıştır.

Hesap defterinin 16a yaprağında “ Devletlü Beşinci Kadın Efendimize..... Basmalardan iki entari dikildi. Etrafına kare dikişi dülbent astar ile yirmi ikişer kuruştan kırk dört kuruş işlemelerden üç entari etrafına ve dikişlerine beşer kat kemer kemer bükme etrafına hini(?) dülbent astar ile kırk üçer kuruştan yüz yirmi dokuz guruş (gayn). Bir işlemeye iki endaze parça işlendi on üç kuruş. Fümelerden dört hırka dikildi. Sekizer kuruştan otuz iki kuruş cümlesi iki yüz on sekiz kuruş.”⁹⁸ 7 Şaban 1223”. Siparişin sonunda toplam tutar yine rakamla not edilmiştir. Bir endaze 65 cm ‘dir. Yine toplam 130 cm kumaş parça kullanılmıştır. Bu durum bize işlemeye kullanılan 1 endaze parça kumaşın 6,5 kuruş olduğunu gösterir.

Defterin 25a sayfasında “Alacalardan altı entari dikildi. Dikişlerine üçer kat kemer kemer etrafına ayrıca dülbent astar cebi üstadiyeleri kırk yedişer buçuk kuruştan iki yüz seksen beş kuruş, 25 Ramazan 1220” yazmaktadır. Defterin 33a sayfasında “Telli basma tülbent bir entari dikildi. Dikişlerine üçer kat kemer kemer etrafı badem cebince astar ceb üstadiyesi otuz dört buçuk kuruş. Fi 13 Ramazan 220.

⁹⁷ DABOA, TSMA.d, 780/173-207, H.05.12.1240, s. 14.

⁹⁸ DABOA, TSMA.d, 780/173-207, H.05.12.1240, s. 16

Uzun Terzi Kulları” ifadeleri yer alır. Bu ifadeler bizlere tülbent astar ve işçiliklerinin yani üstadîyeleri’nin fiyatlarına dair oldukça kıymetli veriler sunar. Aşağıda ki tabloda belirlediğimiz entari siparişleri ise Nurişems Kadınefendiye aittir.

Tablo 3.20. Nurişems Kadınefendi’ye Ait Terzi Defterinde Entari Sipariş Listesi ve Fiyatları⁹⁹

Nurişems Kadınefendi’ye Ait Terzi Defterinde Entari Sipariş Listesi ve Fiyatları (1825)				
Kumaşın Adı	Tarih	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar	Toplam Fiyat
Basmalardan Entari	-	22 Kuruş	2 Adet	44 Kuruş
Entari	-	43 Kuruş	3 Entari	129 Kuruş
Siyah İşlemeden Entari	22 Ramazan 1222	27 Kuruş	3 Entari	81 Kuruş
Alacalardan Entari	20 Cemaziyelevvel 1222	42 Kuruş	4 Entari	168 Kuruş
Alacalardan Entari	25 Ramazan 1220	47 Kuruş	6 Entari	285 Kuruş
Siyah Bürücekden Entari	-	-	1 Entari	22 Kuruş
Alacalardan Entari	Fi 5 Muharrem 1221	45 Kuruş	4 Entari	180 Kuruş
Siyah Nimedden(?) Mor Atlasan Entari	13 Muharrem 1221		3 Entari	Üstadiyesi Ve Kadife Behası İle Birlikte 135’er Kuruştan 405 Kuruş.
Basmadan Ve Dülbentten Entari	-	15 Kuruş	2 Entari	30kuruş
Pembe Ve Mor Atlasan Entari	Fi 13 Muharrem 1221	80 Kuruş	2 Entari	160 Kuruş
Simlerden Entari	-	85 Kuruş	10 Entari	850 Kuruş
Simlerden Entari	Fi Recep 1220	21 Kuruş	4 Entari	84 Kuruş

3.17. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Şalvar Masrafları

Aşağıda yer alan tabloda şalvar siparişlerinin bir kısmı belirtilmiştir. Bu tablodan anlaşılacağı üzere alaca, fûme, keremsud, canfes ve pamuktan mamul penbe şalvar türlerine ve fiyatlarına ulaşmak mümkündür. Yüzyıllar boyunca her tabakadan kimseler tarafından kullanılan şalvar saray kadınları tarafından da tercih edilmiştir. Sipariş listesinde şalvarın farklı kumaşlardan yapılabildiği gibi farklı renklerde de yapıldığı görülmüştür. Canfes kumaş siparişlerinde astarsız tülbent kullanılmıştır. Şalvarda kullanılan kumaşa göre fiyatlar da değişmiştir. Genel olarak şalvar siparişlerinde ulaştığımız fiyatlar halkın alım gücünü zorlayan ücretler değildir.

⁹⁹ DABOA, TSMA.d, 780/173-207, H.05.12.1240, ss. 15-34.

Saraylı kadının sipariş listesinde halkın da ulaşabileceği fiyatta ürünlerin olması bize ürünün kalitesiz olduğunu değil pazarda kaliteli ve makul fiyatta ürünler olduğunu göstermektedir. Şalvar hem erkekler hem kadınlar tarafından tercih edilmekte olan geniş üst donu olarak adlandırılmaktadır. Kadınlar tarafından tercih edileni sipariş defterinden de hareketle anlaşılacağı gibi giyecek olan kişinin bulunduğu sınıfa göre kumaşının kalitesi belirlenmiş ve ona göre kesilmiştir.

Tablo 3.21. Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Şalvar Sipariş Listesi Ve Masrafları¹⁰⁰

Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Şalvar Sipariş Listesi Ve Masrafları (1795)				
Kumaşın Adı	Tarihi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar	Toplam Fiyat
Alaca Çekmeden Şalvar	-	-	-	9,5 Kuruş
Füme Şalvar	-	9 Kuruş	1 Şalvar	9 Kuruş
Alaca Şalvar	18 Muharrem 1204	-	-	9,5 Kuruş
Urañşahiden(!Şile Bezi) Keremsut Şalvar	5 Rebiülevvel 1204	9,5 Kuruş	4 Şalvar	38 Kuruş
Canfes Şalvar	8 Şevval 1205	100 Para	1 Adet	100 Para
Penbe Şalvar	12 Ramazan 1201	3 Kuruş	3 Adet	9 Kuruş
Siyah Canfes Şalvar	20 Muharrem 1205	9,5 Kuruş	1 Adet	9,5 Kuruş

3.18. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Yastık ve Bohça Masrafları

Yastık ve bohça sipariş listesi incelendiğinde kullanılan kumaşlar dikkat çekmektedir. Döşemecilikte tahtta kullanılan seraser her tarafı altın ve gümüş tellerle işlenmiş çok kıymetli bir kumaş türüdür. Topkapı Sarayı’nda bulunan tahtın şiltesinde ve yastıklarında seraser kumaş kullanılmıştır. İmparatorluk tahtının döşemesinde kullanılmaya layık görülen bu pek kıymetli kumaş Beyhan Sultan tarafından da tercih edilmiş ve yastık kaplamasında kullanılmıştır. Seraser yastığın dışında “basma çetari yastık” adı verilen bir yastık türü daha kullanılmıştır.

Beyhan Sultan’a ait incelediğimiz terzi defterinde bir de bohça fiyatları bulunur. Genellikle nakış, tül bent, şal ve kanaviçe tarzı tekstil ürünlerinin saklandığı bohçalarında saraylıların zevklerine hitap edecek şekilde hazırlandığını belirtmek mümkündür. Bu bohçaların içerisinde çiçekli kemha ve beyaz sandal bohçalarının birim fiyatları diğerlerine nispetle daha yüksek olarak kaydedilmiştir.

¹⁰⁰ DABOA, TSMA.d, 841, H.12.8.1209, ss. 38-46.

Tablo 3.22 Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Yastık Ve Bohça Sipariş Listesi Ve Fiyatlandırması¹⁰¹

Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Yastık Ve Bohça Sipariş Listesi (1795)				
Kumaşın Adı	Tarihi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar	Toplam Fiyat
Seraser Yastık	11 Cemaziyelahir 1200	4,5 Kuruş	12 Adet Meydan Yastık	54 Kuruş
Taraklı Atlas Bohça	24 Ramazan 1205	100 Para	3 Adet	7,5 Kuruş
Basma Çetari Yastık	14 Ramazan 1206	60 Para	4 Adet	6 Kuruş
Çiçekli Kemha Ve Taraklı Büyük Bohça	25 Şaban 1203	4,5 Kuruş	2 Adet	9 Kuruş
Beyaz Sandal Bohça	25 Şaban 1203	4 Kuruş	8 Adet	32 Kuruş

3.19. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Duhan Kesesi Masrafları

Beyhan Sultan’ın harcama defterinde dikkat çeken kese siparişi bu kesenin günümüz cüzdan görevini görüp süs eşyası niteliğinde olduğunu düşündürmektedir. Siparişin ayrıntısında bir diğer dikkat çeken nokta ise kesenin telli dibadan yaptırılmasıdır. Diba’nın Acem dîbâsı, İstanbul’un telli al dîbâsı, Venedik dîbâsı, Frengi dîbâsı gibi çeşitleri mevcuttur. Fransızların “brocard” adını verdikleri çiçek nakışlı lüks bir kumaş olan dibada çiçeklerin arasına altın teller atılırdı.¹⁰² Beyhan Sultan’ın bu kumaş türünü kesede kullanması modayı yakından takip ettiğini göstermektedir. En lüks para keseleri ise iplikleri arasına altın teller dokunarak yapılandır. Kese’nin mühür, saat, tütün, hamam ve para kesesi olarak kullanılmak üzere çeşitleri vardır. Beyhan Sultan’ın sipariş ayrıntılarına bakıldığında siparişin para kesesine ait olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bir saray kadını için yapılan para kesesi modanın ve zarafetin izlerini taşımaktadır.

Tablo 3.23. Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Kese Siparişleri Ve Fiyatlandırması¹⁰³

Beyhan Sultan’a Ait Terzi Defterinde Kese Siparişleri Ve Fiyatlandırması (1795)				
Kumaşın Adı	Tarihi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar	Toplam Fiyat
Şaldan Duhan Kesesi	18 Muharrem 1204	36,5 Kuruş	1 Adet	36,5 Kuruş
Telli Dibadan Duhan Kesesi	3 Safer 1205	16 Kuruş	1 Adet	16 Kuruş

¹⁰¹ DABOA, TSMA.d, 841, H.12.8.1209, ss.9-49.

¹⁰² Koçu, “Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü”, s. 96.

¹⁰³ DABOA, TSMA.d, 841, H.12.8.1209, ss. 34-39.

3.20. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Ferace Masrafları

İlmiye sınıfının resmi günlerde giydiği kolları bol çuhadan yapılan elbiseye ferace adı verilmiştir. İlmiye sınıfının ferace giyme geleneği Hicri 1264 senesinde başlamış, Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir. Ferace sadece ilmiye sınıfına özgü olmamış, Tanzimat'tan önce saray erkânı tarafından da tercih edilmiştir. Bu feracelerin Kürk kaplı olanları da mevcuttur. Beyhan Sultan'ın masraf defterinde verdiği siparişteki ayrıntılara bakıldığında ilmiye erkânının feracesine benzer bir şekilde yapıldığı görülmektedir. Bu da bize saray kadınlarının sadece kendi giyimleri için değil eşleri ve çocuklarının giyimi için de terzilerine sipariş verdiklerini göstermektedir. Verilen siparişte feracenin ayrıntılarına bakıldığında Beyhan Sultan'ın eşi Silahtar Paşa'ya ait bir ferace siparişi olduğunu düşündürmüştür.

Tablo 3.24. Beyhan Sultan'a Ait Terzi Defterinde Ferace Siparişleri Ve Fiyatları¹⁰⁴

Beyhan Sultan'a Ait Terzi Defterinde Ferace Siparişleri Ve Fiyatları (1795)				
Kumaşın Adı	Tarihi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar	Toplam Fiyat
Çuka Ferace	28 Ramazan 1205	10 Çeyrek	1 Adet	10,15 Kuruş
Çuka Ferace	25 Rebiülevvel 1202	18 Kuruş	1 Adet	18 Kuruş

3.21. Kadın Sultan Sipariş Defterinde Yelek Masrafları

Fermene yelekler ile ilgili çeşitli tanımlar yapılmıştır. Şemseddin Sami, Kamus-ı Türkî'de fermeneyi harçlarla işlenmiş yuvarlak yanlı yelek olarak tanımlamıştır. Ayrıca esnaf ve ayak takımının giydiği her çeşit elbise için de fermene tanımı yapılmıştır. Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı'nda fermene kelimesinin aslının Latince pamentumdan geldiğini ve elbisenin önüne dikilen süsleri ifade ettiğini söylemiştir. Genel olarak halk tarafından gaytanlarla süslenerek hazırlanmış süslenmiş yeleklere verilen addır.¹⁰⁵

Tablo 3.25. Beyhan Sultan'a Ait Terzi Defterinde Mintan, Fermene Ve Yelek Siparişleri¹⁰⁶

Beyhan Sultan'a Ait Terzi Defterinde Mintan, Fermene Ve Yelek Siparişleri (1795)				
Kumaşın Adı	Tarihi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar	Toplam Fiyat
Kadife, Mintan Fermele ve Yelek	12 Receb 1206	36 Kuruş	6 Adet	216 Kuruş
Çetari ve 3 Harçlı Yelek	9 Sefer 1199	4 Kuruş	3 Adet	12 Kuruş

¹⁰⁴ DABOA, TSMA.d, 841, H.12.8.1209, ss. 17-39.

¹⁰⁵ Koçu, "Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü", s. 117.

¹⁰⁶ DABOA, TSMA.d, 841, H. 12.8.1209, ss. 5-49.

Terzi defterinde verilen yelek siparişlerinde kadife ve çetari kumaş kullanılmış ayrıca sırma harçlar işlenerek cephelerine çuka kaplandığı belirlenmiştir. Normalde başta esnaf olmak üzere halk tarafından fazlaca rağbet gören bu yeleğin saray sipariş defterinde de bulunması saray kadınlarının da sokak modasına ilgi duyduğunu göstermektedir.

3.22. Nurişems Kadın Sultan Sipariş Defterinde Hırka Masrafı

Nurişems Kadınefendi tarafından terziye diktirilen fûme renkli sandal renkli ve deniz dibi mavisi hırkalara dair bazı kayıtlar bulunur. Bir hırkanın 4 kuruşa dikilmesine karşılık fûme renkli bir hırkanın ustalık dikim ücretinin bunun çok daha üzerinde yani 6 kuruşluk bir bedelle dikildiği anlaşılır.

Tablo 3.26. Nurişems Kadınefendi'ye ait terzi defterinde hırka masrafları¹⁰⁷

Nurişems Kadınefendi'ye Ait Terzi Defterinde Hırka Masrafları 1824-1825				
Kumaşın Adı	Tarihi	Birim Fiyatı	Alımı Yapılan Miktar	Toplam Fiyat
Fûmelerden Hırka	18 Muharrem 1222	Üstadiyesi 18 Kuruş	3 Hırka	54 Kuruş
Deniz Dibi(!) Sandalından Hırka	22 Muharrem 1222	-	2 Küçük Hırka	-
Hırka	-	8 Kuruş	2 Hırka	16 Kuruş

3.23. Hanedan Üyesi Erkeklerin Kıyafet Fiyatları

Osmanlı Hanedan üyelerine ait giyim kuşam masraflarını tespit ettiğimiz araştırmamızın bu bölümünde padişahlara ve saray çocuklarına ait harcamaların bir bölümünün örnekleri mevcuttur. Ölen padişahların kıyafetlerini bohçalayıp saklamak eski bir saray geleneği olmasının yanı sıra Türklerde ölen kişinin giysilerinin ve bazı eşyalarının saklanıp türbesine konulması da eski bir gelenektir. Padişahların Bursa ve İstanbul'da bulunan türbelerinde padişaha ve şehzadelere ait birçok eşya mevcuttur. Bu türbelerde mevcut bulunan kaftan, sarık, sorguç gibi eşyalar halk ziyaretine açık olarak sergilenmekteydi. Fakat hırsızlık olaylarının artması sebebiyle Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından toplanarak Türk İslam Eserleri müzesine, oradan da Topkapı Sarayı Müzesi'ne nakledilmiştir. Aralarından sadece Yavuz Sultan Selim'e ait olan bir kaftan vasiyeti üzerine hala türbesinin üzerinde sergilenmektedir. Saray giyim kuşam

¹⁰⁷ DABOA, TSMA.e, 780/173-207, H.05.12.1240, ss. 28-36.

koleksiyonunda 1550'yi bulan kıyafet içerisinde 100 civarında koleksiyonun çocuklara ait olduğu görülmüştür. Bunların içerisinde zıbınlar, donlar, iç entarileri, çocuk bezleri, kaftan, şalvar, baş giyimleri ve pabuçlar görülmektedir. Osmanlının son dönemine ait kıyafetler bu koleksiyonun içerisinde çok az yer kaplamaktadır. Mevcut bulunanlar ise satın alma yoluyla Osmanlı koleksiyonu içerisine katılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın, erkek ve çocuk kıyafetlerine bakıldığında tek fark ölçüde görülmektedir. Elbiseleri iç giyimin üzerine giyilen şalvar, bürümcük gömlek, iç entarisi ve dış kaftanlardan oluşur. Günlük kaftanlar pamukla kapitone edilirken, ağır ipekli kumaşların içine kürk kaplanmaktaydı. Törenlerde ağır ipekli kaftanlar tercih edilir. Osmanlılarda giyim kuşamda bir diğer önemli unsur ise baş giyimidir. Evde veya dışarda baş açık gezilmesi yasaktır. Gece yatarken gecelik takke adı verilen baş giyimi tercih edilmiştir. Padişahların baş giyiminde genellikle dilimli renkli uzun tepeliklerin etrafına sarılan tülbentlerle büyütülen başlıklar tercih ettiği görülmüştür. Bu başlıklara mücevveze, selimî, yusufî denilen isimler verilmektedir. Sarayda küçük şehzadelerin ise başlarına büyük sarık takılırdı. Bu sarıklar değerli mücevher ve sorguçlarla süslenirdi. Şehzadelerin günümüze kadar ulaşan baş giyimleri atlas ve kemha kumaştan dikilmiş basık küçük takkelerdir. İçi astarlı olan atlas takkelerin tepeleri dilimli ve çok ince işçilikli dikişlidir.¹⁰⁸

Osmanlı döneminde hanedan mensuplarının kılık kıyafetlerine ait dönemin defter kayıtları incelendiğinde; karşımıza detayların yer aldığı kumaş çeşitleri çıkmaktadır. Çalışmamıza konu olan tarih aralığı içerisinde hanedan mensuplarının kılık kıyafet masraflarını gösteren defter kayıtlarından şehzadeler için sipariş verilen kumaşlar, ayakkabılar ve kürklerin fiyat listesi belirlenmiştir. Bu siparişler hazine-dar başının eli ile Hazine-i Hümayûna teslim edilmiştir. Şehzadeler için sipariş verilen kumaşların sadece kılık kıyafette değil hanım sultanlarda olduğu gibi mefruşatta kullanıldığı görülmüştür. Şehzadeler'in giyim kuşamı için gösterilen özen aynı zamanda şehzadelerin öğretmenleri içinde gösterilmiştir. Şehzadelerin Fransızca öğretmenleri için elbise tahsis edildiği kayıtlarda karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nda değerli Hint ve Çin kumaşlarının padişahların kabulüne sunulduğu tespit edilmiştir.¹¹⁰ Ayrıca Tanzimat'ın ilanından sonra kurulan

¹⁰⁸ Hülya Tezcan, *Osmanlı Sarayının Çocukları Şehzadeler ve Hanım Sultanların Yaşamları ve Giysileri*, Aygaz Yayınları, İstanbul 2006, ss. 223-229.

¹⁰⁹ DABOA., MB.İ, 60 / 169, H.17.04.1297, s. 2.

¹¹⁰ DABOA., Y..PRK.AZJ, 24 /91,H.29.12.1310.

Hereke Fabrikalarında padişahlar için özel olarak elbiselik kumaşlar imal ettirilmiştir. Burada imal edilen kumaşlar padişahların özel olarak beğenisine sunulmuştur. Buradaki kumaşlar Padişahın terzibaşısı tarafından Hereke Fabrikası'nın terzhanelerinden temin edilmektedir. Padişah ve şehzadeler için sipariş verilenler bürümcek, çuka, şal ve atlas kumaşlar mevcuttur. Ayrıca Osmanlı padişahlarının kıyafetleri için Avrupa'dan özel olarak kumaş sipariş verilmiştir. Bu durum Osmanlı hanedan üyesi erkeklerin saray kadınları kadar kılık kıyafetlerine özen gösterdiklerini ve giyim kültüründe Batı modasını örnek aldıklarını göstermektedir. Aşağıdaki tabloda Sultan I. Mahmut'un çukadarlarına verilen bayramlıklar ve şehzadeler için sipariş edilen kıyafetler listelenmiştir.

Tablo 3.27. Sultan I.Mahmut'un Çukadarlarına Verilen Bayramlıkların Listesi¹¹¹

Sultan I.Mahmut'un Çukadarlarına Verilen Bayramlıkların Listesi (1699)				
Çukadarın İsmi	Bayramlık Elbise	Bedeli	Adedi	Üstadiyesi
Çukadar Mustafa Bey	Kaftanlı Atlas	30	1	30
	Astar	15	1	-
	Kavuk	5	1	-
	Çakşır	10	1	10
Çukadar İbrahim Ağa	Kaftanlı Atlas	30	1	30
	Astar	15	1	-
	Kavuk	5	1	-
	Çakşır	10	1	10
Çukadar Şakir Ağa	Kaftanlı Atlas	30	1	30
	Astar	15	1	-
	Kavuk	5	1	-
	Çakşır	10	1	10

Osmanlı sarayında bulunan ve hizmet veren çukadarların kaftanlı atlas, astar, kavuk ve çakşırdan oluşan standart kıyafetlerinin tamamına ait birim fiyatlar ilgili defterde kayıt altına alınmamıştır. Yine de Kaftanlı Atlasların sadece usta dikim ücretlerinin 30 kuruş ve kavukların 5, çakşırların ise 10 kuruş bedelle terziler tarafından hazırlandıklarını belirtmek mümkündür.

Elde ettiğimiz bir diğer veride ise, Şehzade Selim, Şehzade Mustafa ve Şehzade Süleyman için alınan kaftan, entari, şal, vb. bazı kıyafetlerin ustalık ücretleri ve

¹¹¹ DABOA, TSMA.e., 9961/332, H.29.12.1110, s. ?.

maliyet fiyatlarını belirlemek mümkündür. Ayrıca bu defterde kayıtlı olan çiçek desenli elbiselerin saraylı şehzade elbiselerinde kullanılan önemli bir emare olduğunu belirtmek gerekir.

Tablo 3.28. Şehzade Selim, şehzade Mustafa ve şehzade Süleyman için alınan elbiselerin, kumaşların ve ayakkabıların listesi¹¹²

Şehzade Selim, Şehzade Mustafa Ve Şehzade Süleyman İçin Alınan Elbiselerin, Kumaşların Ve Ayakkabıların Listesi (1785-1786)			
Alınan Mensucat, Elbise	Alımı Yapılan Miktar	Üstadiyesi	Toplam
Kaftan, Entari, Çetari	-	-	640 Kuruş
Birûn Kaftan, Entari	-	-	640 Kuruş
Bükme Minkal	-	-	440 Kuruş
Beyaz Çiçekli Şal	-	-	400 Kuruş
Bükme Minkal	-	-	485 Kuruş
Şal Entari	-	-	600 Kuruş
Bükme Miskali	-	-	528 Kuruş
Çetari Entari	-	-	400 Kuruş
Çiçekli Entari	-	-	340 Kuruş
Bükme Minkal	-	-	440 Kuruş
Şalvar	-	-	200 Kuruş

Hanedan üyesi erkeklerin kıyafetleri ile birlikte hanım sultanlar ve Enderun halkının giyim masrafları, harem tefrişi için yapılan harcamalar aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir. Sipariş listesinde terlik mestleri göze çarpmaktadır. Ayrıntılara bakıldığında inci detaylarıyla süslendiği görülmüştür. Mest; tabanı ve yüzü yumuşak deriden yapılan ince kemiğinin üstüne kadar çıkan kısa konçlu, ayağa çorap gibi giyilen düğmesiz ve bağırsız ayakkabıya verilen addır. Mest dışarıda giyilen bir ayakkabı değildir ve genellikle üstüne mutlaka bir pabuç ya da kundura tercih edilir. Müslüman Türk'ün ayakkabısı olan mest abdest alındıktan sonra diğer abdeste ayakları tekrar yıkanmasına gerek duydurmayan üstüne mesti kabul eden bir ayakkabıdır. Osmanlıda kadın, erkek ve çocuklar ayakkabı olarak diz altına kadar yükselen çizmeler giymişlerdir. Bununla birlikte sahtiyan adı verilen keçi derisi ve meşin adı verilen koyun derisinden yapılan mest ve pabuçları olurdu. Sarayda bulunan çocuk pabuçları koleksiyonunun en erken örneği 16. Yüzyıldan başlayarak 20. Yüzyıla kadar uzanmaktadır. Koleksiyona bakıldığında değişen modanın özellikleri rahatlıkla tasnif edilebilir.

¹¹² DABOA, TSMA.e., 179/37-60, 29.12.1200, ss. 1-25.

Tablo 3.29. Padişah, Şehzade, Hanım Sultanlar Ve Enderun Halkının Harcamaları ¹¹³

Padişah, Şehzade, Hanım Sultanlar Ve Enderun Halkının Harcamaları (1785)			
Alınan Mensucat, Elbise	Alımı Yapılan Miktar	Üstadiye Masrafı	Toplam
Terlik Mestleri	-	-	5 Kuruş 3 Para
-	-	-	Kuyumcuya 10 Kuruş
İncili Terlik Mesti	-	Kem(Nazar Boncuk) İşlemesi 2 Kuruş	2 Kuruş
Kutni	2 Top	-	33 Kuruş
Sarı Tel	390 Dirhem	-	15 Paradan 146 Kuruş
Sedefli İskemle	1 Adet	-	26 Kuruş

Saray harcamalarında tabloda dikkat çeken bir diğer sipariş ise kutni kumaştır. Hüseyin Kâzım Büyük Türk Lügati adlı eserinde pamuk ipliği karışık atlas taklidi ipekli kumaşların da kutni adını taşıdığını belirtmiştir. M. Zeki Pakalın ise kutniden kadınların önü açık yanları yırtmaçlı ve içi astarlı entariler yaptıklarını söylemiştir. Entarilerin gerek önlerine, gerek yan yırtmaçlarına siyah gaytan harç dikilerek kutniye mahsus entari yapıldığını belirtmiştir.¹¹⁴

Tablo 3.30. Padişah, Şehzade, Hanım Sultanlar Ve Enderun Halkının Diğer Harcamaları ¹¹⁵

Padişah, Şehzade, Hanım Sultanlar Ve Enderun Halkının Diğer Harcamaları (1785)			
Alınan Mensucat	Alımı Yapılan Miktar	Üstadiye Ücreti	Toplam
Mağrip Şal	1 Adet	-	14 Kuruş
Mağrip Şal	1 Adet	-	7,5 Kuruş
Çetari	3 Adet	-	16 Şar Kuruş
Duvak İçin Tel	192 Dirhem	İşçilik 13,5 Kuruş	15 Paradan 72 Kuruş
Bürüncek	-	-	3,5 Kuruş
Lahori Şal	-	-	90 Kuruş
Bir Kebir Divanhane Sinisi	-	-	90 Kuruş
Safi İpek Çuka Seccade Takımı	-	-	46 Kuruş

4. TEKSTİL SANAYİNDE MODERNLEŞME VE BUNLARIN SARAYLILARA YANSIMALARI

4.1 Osmanlı'da Kıyafet Ve Tekstildeki Gelişmeler (1790-1830)

İlk çağlardan itibaren toplumun temel bir gereksinimi olan giyim her dönemde içinde yaşadıkları çağın özelliklerini yansıtmıştır. İnsanların doğadan korunmak

¹¹³ DABOA, TSMA.e., 3966/78-84, H. 29.12.1200, s. ?.

¹¹⁴ Koçu, "Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü", s. 166.

¹¹⁵ DABOA, TSMA.e., 3966/78-84, H. 29.12.1200, s. ?.

amacıyla kullandıkları bir araç olan kıyafet sürekli değişen ve gelişen topluma paralel olarak süreç içerisinde sosyal, kültürel ve ekonomik olaylardan etkilenmiştir. Biçimde, kalitede ve renkte yaşadığı değişkenlikleri de içinde bulunduğu topluma yansıtmıştır. Tarihte önemli bir konuma sahip olan Türklerin kıyafetlerinin özellikleri arkeolojik kazılarda elde edilen belgelerle aydınlatılmıştır. Ele geçirilen gravürler, heykeller, minyatürler, halılar incelendiğinde içinde bulundukları yaşam tarzının özelliklerini resmettikleri görülmüştür. Orta Asya Türklerinin giysilerinde ipekli, pamuklu kumaşlar yanında devetüyünden dokunan kumaşlar da mevcuttur. Koyunyünü, keçe, çadır ve yaygı dışında kemer, çizme, börk gibi giysileri tamamlayan öğeler için de kullanılmıştır. Giysilerde deri ve kürkün önemli bir yeri vardır.

Göçebe bir yaşam tarzına sahip olan Türkler deri ya da keçe çizme, mintan, gömlek ve kısa kaftan kullanmışlardır. Bunun üzerine takılan kemer; ata binerken rahat edecek biçimde dikilmiş üst kısmı bol pantolon ya da şalvar, yağmurlu havalarda giyilen bir tür yağmurluk giymişlerdir. Keçe, tiftik ve ipekli kumaşlardan yapılan börk ise başlık olarak kullanılmıştır. İslamiyet'ten önceki dönemde yaygın olarak kullanılan börk, İslamiyet'ten sonra kullanılmaya devam edilmiş ve kıyafette başlıca tamamlayıcı unsurlardan biri olmuştur. Börk tepesi düz bir çeşit kumaştır ve çuhadan yapılıdır.

Göçebe yaşam tarzına sahip olan toplulukların temel geçim kaynakları hayvancılık olduğu için deri ürünleri o dönemin en önemli temel kaynaklarından. Bu sebeple Türklerin giyim kuşamında deri önemli bir giyim malzemesi olarak kullanılmıştır. Türklerde “ata binmek” günlük hayatın rutin bir parçasıdır. Kıyafetlerindeki yaşam şekillerindeki günlük alışkanlıklarına uygun bir şekilde tasarlanmışlardır. Alman arkeologların 1902 ve 1914 yılları arasında Doğu Türkistan'da Turfan bölgesinde yaptıkları kazılarda birçok değerli yazma, çeşitli duvar resimleri, pişmiş toprak, tahta ve bronzdan yapılmış heykeller ve tekstil ürünleri ele geçirilmiştir. Turfanda ele geçirilen bu sanat eserleri, 7 ve 8. Yüzyıllardan Selçuklu dönemine kadar olan zaman hakkında Türklere ait giysilerle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bu dönemde Türklerin kıyafetlerine bakıldığında kadın kıyafetlerinin erkek kıyafetlerinden pek farkı olmadığı gözlemlenmiştir.¹¹⁶

Kıyafetler şehir kıyafetleri, dini kıyafetler, tören kıyafetleri olmak üzere kullanım şekillerine göre isimler almıştır. Bu durum Selçuklularda ve Osmanlılarda da

¹¹⁶ Ertürk, “Orta Asya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na Türklerde Giyim Kuşam”, ss.12-30.

değişmemiştir. Selçuklu döneminde Osmanlı dönemi kaftanı ve feracelerini andıran kıyafetler vardır. İslamiyet inancı gereği kadınlar başlarını örtse de yüzlerini kapatmamışlardır. Türkiye Selçuklu dönemine ait Varka ve Gülşah mesnevisindeki minyatürler iç giyim hakkında bilgi vermektedir. Bu giysilerin arasında gömlek, paçaları bol şalvarlar, önden açık, yakasız boyları diz ile bilek arasında olan, uzun kollu, bel kısmında bir kuşak ya da kemer bulunan entariler mevcuttur.¹¹⁷

Osmanlı döneminde eski giyim geleneği birçok yönüyle devam ettirilirken Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarının hızla genişlemesine bağlı olarak giyim kuşamda farklılıklar oluşmuştur. Sınırların genişlemesiyle beraber diğer kültürlerle, giyim gelenekleri ve üretim merkezleri ile tanışılmıştır. İstanbul, Bursa, Bilecik, Denizli, Ankara, Konya, Trabzon, Rize, Kastamonu, Gürün gibi dokumacılıkta uzmanlaşmış üretim bölgeleri meydana gelmiştir. Köylülerin ise kendi ihtiyaçlarını karşılama gereksinimleri küçük el dokuma tezgâhlarını oluşturmalarına sebep olmuştur. Zamanla köylülerin oluşturdukları üretim bölgeleri bir kimlik kazanmış buna bağlı olarak kültürel kumaşlar ve giyim ürünleri oluşmuştur. Bu kültür Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarının genişlemesiyle büyük bir değişim yaşamıştır. Farklı iklimlere sahip bölgelerin Osmanlı topraklarına katılmasıyla giyim sistemi de zenginleşmiştir. Bu durumun diğer bir sebebi ise her bölgenin kendi kimliğini ve üretim kaynakları gerçeği olan giysi sistemini otaya koymasındır. Her yeni fetih sonunda ele geçirilen bölgeler asker giyim geleneğinin yeni alınan bölgelerin iklimine göre değiştirilmesini zorunlu kılıyordu. Aşırı sıcak ve aşırı soğuk bölgelerdeki kumaşların, giyim biçiminin aynı olması mümkün değildi. İklim giyim kuşam sistemi üzerinde belirleyici bir rol alıyordu. Fakat bu durum askeri kimliği etkileyemezdi. Bu sebep ile Osmanlı Devleti için askeri giyimde her zaman önemli tasarım sorunları ortaya çıkmıştır. Ordu içerisinde yaşanan bu sorunlar halk arasında da yaşanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim tebaa Müslümanlardan bazı bakımlardan ayrı tutulmuşlardır. Mesela askerlik yapmamaları ve devletin koruması altında olmaları sebebi ile şer'i bir vergi olan cizye vergisini vermekteydiler. İltizam sadece Müslümanlar tarafından alınır iken Yahudiler zamanla öne geçmiştir. Tercüman olarak ise Fenerli Rumlardan faydalanılmıştır. Fakat bazı durumlarda gayrimüslim ve Müslüman arasında fark olması istenirdi. Müslüman ile gayrimüslim halkın kıyafetleri biçim olarak bakıldığında aynıdır. Fakat kıyafetlerde kullanılan

¹¹⁷ Kütükoğlu, "Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî yapısı", s.166.

kumaş, deri malzemesinin cinsi ve kalitesi ve kullanılan renklerde farklılıklar vardır. Bir bakıma gayrimüslim ve Müslim halk bu şekilde içinde bulunduğu toplumda ayrııştırılmıştır. Kıyafet konusundaki farklılıklar ilk defa Osmanlılar tarafından uygulanmış değildi. Hz. Muhammed döneminde Müslüman olmayanların kıyafetlerinde farklılıklar olacağına dair kayıtlar yoktur. Fakat halife Hz.Ebubekir devrinde Halid bin Velid Hire halkını, Müslümanlara benzememeleri şartıyla istedikleri kıyafetleri giymeleri konusunda serbest bırakmıştır. Zamanla yeni fethedilen yerler gayrimüslim halkının kıyafetlerine bazı kısıtlamalar getirildiği bilinmektedir. Anadolu'da beylikler ve Selçuklular döneminde bu gibi kısıtlamalara gidilmediğine dair bilgiler mevcuttur. Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin Müslümanlar ile aynı kıyafeti giymemeleri istenmiş ve bu konuda zaman zaman fermanlar çıkarılmıştır. Gayrimüslimlerin ithal olan ve seraser gibi içinde altın ve gümüş tel bulunan ağır kumaşları giymeleri yasaktır. Atlas, kutni, boğasi ve yerli malı çukadan dikilmiş kıyafetler giyebilirlerdi. Kumaşın kalitesi gibi renklerde de kısıtlamalar getirilmiştir. Sürmai (koyu mavi/lacivert ve siyahı) tercih etmeleri gerekiyordu. Ayakkabıda da sahtiyan olması yasak idi. Siyah renkte olmak kaydıyla mesine izin veriliyordu. Bu şartlara uymayanlara fermanlar gönderilerek ilgililer uyarılıyordu. Çıkarılan fermanlarda gayrimüslim kadınlar ayrıca belirtilmiştir. Bu fermana göre Yahudiler ferace giymeyip, sadece mavi olmak üzere muhayyer ve Bursa kutnisinden fistan giyeceklerdir. Başlarına atlas ve kutni arakiyye giyebilecekler, ayakkabılar ise şirvani atlas ve kunduradır. Ermenilerin Yahudiler ile kıyafetleri aynıdır. Fakat tek farkı Ermeniler alaca kuşak takmaktadırlar.¹¹⁸

Günümüze kadar ulaşan görsel ve yazılı kaynaklar günümüzde hem Avrupa'da hem Türkiye'deki müzelerde bulunan kıyafet albümleri, minyatürler, narh defterleri kıyafetlerin parçaları ve nerede ne zaman kullanıldığı ile ilgili bilgilerin saptanmasında yardımcı olmuştur. Ayrıca Avrupa'dan gelen yabancı ziyaretçiler Osmanlı ülkesinde sosyo-kültürel hayatı aktarırken döneminin giyim kuşam tarzı ile ilgili bilgilerde vermişlerdir. Yabancı ziyaretçilerin seyahatnamelerinde kaleme aldıkları bilgiler bizim verilerimizle uyduğu ölçüde dikkate alınmıştır.

Osmanlı Devleti'nin de giyim kuşamın dönemselsel olarak farklılıklarını incelerken dış dünya ile ilişkisi sonucunda Osmanlılara geçen nesnelerde kumaş ve deriden yapılan kıyafetler dikkat çekmektedir. Türk tarzı kıyafetler Osmanlı vatandaşlarının

¹¹⁸Kütükoğlu,"Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî yapısı",ss.185-187.

kurduğu atölyeler sayesinde tanınmıştır. Leh soylularının Bursa, İstanbul ya da Şamdan aldıkları ipek ve kadife Rus çarlarına ve Ortodoks kilisesinin ileri gelenlerine hediye olarak verilmiştir. Osmanlı gayrimüslim vatandaşlarının Lehistan'da kurduğu atölyelerde Leh soylularının kıyafetlerinin bir parçası haline gelmiş Safevi ya da Osmanlı tarzı kuşaklar üretilmiştir. 1700'lerde Avrupa'da Türk tarzı kıyafetler yaygınlaşmıştır. Memluk döneminde Mısır'da bulunan Hint pamukluları (düz, renkli) 1600'lerde ve 1700'lerin başlarında Kahireli tüccarların refah seviyesini yükseltmiştir. 1720 yılında İran'ı ziyaret etmek isteyen Dürri Ahmet Efendi, İran dokuma üretimi karşısında etkilenmiştir. Bu dönemde hem Osmanlı hem de Avrupa tasvirleri bazı Batılı moda tarzlarının da Osmanlı seçkinlerinin dikkatini çekmekte olduğunu gösterir.

Sanayi öncesi toplumlarda kumaş üretimi önemli bir faaliyet alanıydı. Genel olarak ev dekorasyonuna hizmet eden kumaşlar nevresim, kilim ve perde olarak kullanılıyordu. Osmanlı haneleri için önem arz etmekte olan kumaşlar sadece ev dekorasyonu için değil insanların kılık kıyafetleri için de kullanılmıştır. Erkek ve kadınlara ait tereke defterlerinde pamuk, ipek, keten ya da yünden yapılmış kaftanlar, gömlekler, sarıklar ve çarşaf lar sıralanmıştır.¹¹⁹ Kayıtlardaki bu eşyalar ölen kişinin serveti ve toplumdaki konumu hakkında bilgi vermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda müslim ve gayrimüslim halkın kıyafetlerinde bazı düzenlemeler yapılmıştı. Bir insanın sokakta giydiği kıyafetin konumu açık bir şekilde göstermesi gerektiğini düşünen Osmanlı yetkilileri Müslüman, Yahudi ya da Hristiyanın ayakkabısından başlığına ve üstündeki giysinin renginden tanınması gerektiğini düşünüyordu. Bu durum Osmanlı vatandaşlarının giydikleri kıyafetlerin renkleri ile içinde bulunduğu toplumda ayrıştırıldığını göstermektedir. Ayırt edici kıyafetler ile Müslümanlar “birinci sınıftan” millet olarak gösterilirken, gayrimüslimler ise Müslümanlardan daha aşağı tutulmuştur. Arşiv kayıtlarında Selanik, Siroz, Yenişehir-i Fener ve Mizistre kazalarında, kendilerine mahsus kıyafetleri giymeyip samur kalpak, kemha ve atlas gibi Müslümanlara mahsus kıyafetler giyen ve ata binip silah ile gezen Yahudi vs. gayrimüslimlerin, gerekli duyurular yapılarak bundan men edilmesi ve sadece kendileri için belirlenen kıyafetleri giymeleri hususunda uyarılması ile ilgili belgeler mevcut olmakla birlikte istisnai durumlar da mevcuttur.¹²⁰ Sarayın hizmetindeki gayrimüslim hekimler ya da seyahat halindeki yabancı uyruklular gibi

¹¹⁹ Faroqhi, “Osmanlılar Kültürel Tarih”, ss.303-305.

¹²⁰ DABOA., A.{DVNSMHM.d, 85/559, H.9.10.1040, ss. 4-5.

özel durumları olana muafiyet güvenlik açısından yolcular muaf tutulmuştur. Müslüman kıyafeti içindeki bir kimse silah taşıma hakkına sahiptir. Müslümanlarında yabancıların giyimini taklit etmesi yasaklanmıştır. Kadınların ise tamamen örtünmeleri gerekmektedir. Osmanlı toplumunda görünmez olmaları istenen kadınlar Osmanlı tasvirlerinde dahi nadiren resmedilmiştir fakat bu durum hayal ürünü olarak yabancı seyyahlar tarafından resmedilmelerine engel değildir. Kadınların sokakta giydikleri kıyafetlere düzenlemeler getirilirken bu kısıtlama sadece sokak kıyafetleri ile sınırlı kalmış, ev içerisindeki kıyafetlerinde herhangi bir düzenlemeye gidilmemiştir. Fakat kadınların kılık kıyafetiyle ilgili İstanbul'da Üsküdar ve Eyüp kadılarına ferman gönderilmiştir. Bu fermanla kadınların İslam'a yakışmayan kıyafetler giyip çarşı pazarda dolaşmamaları istenmiştir.¹²¹ İstanbul'daki Yahudi ve gayrimüslimler Müslüman gibi giyinerek giysi fiyatlarının artmasına sebep olmuş aynı zamanda Müslümanlara has bazı kumaşların piyasada bulunamaz hale gelmesine sebep olmuşlardır. Gayrimüslimlerin daha önceki belirlenmiş kuralların dışına çıkarak Müslüman gibi giyinmeleri yasaklanmıştır.¹²²

Kumaş ve derilerin boyanması masraflı ve zaman gerektiren bir iş olduğundan renkli kıyafetler durumu iyi olanlar için ayrıcalıklı bir durum olmuştur. Osmanlı minyatürleri incelendiğinde kıyafetlerde siyah, koyu lacivert ve mor gibi renklerin kullanıldığı görülmüştür fakat bu renkler yas dönemlerini temsil etmektedir. Busbecg, Osmanlı seçkin erkekleri tarafından sevilen diğer renkler arasında beyaz, turuncu, gri ve şaşırtıcı bir şekilde tipik bir yas rengi olan koyu mavi ve mordan söz etmiştir. Mor rengi çok tutulmasına rağmen içindeki kırmızımsı bileşenler nedeniyle insanlar kan döküldüğüne dair bir alamet olarak görmekteydi. Fransız tüccarlar kahverengi ve mor rengini iyi satan renkler olarak sayarken sıradan insanların koyu renkleri tercih ettiklerine dikkat çekmişlerdir. Sıradan insanlar ithal kumaşlar alabiliyor olarak tanımlansalar da sıradanlıkları mütevazilikleri ile ilişkilidir. Zengin insanlar daha kaliteli kumaşları tercih ederken kırmızı ve mor renklere talep yüksektir. Yeşil renk ton olarak çimen yeşili değildir. Çimen yeşili muhtemelen dini çağrışımları sebebiyle tercih edilmemiştir. Fransız ve İngiliz tüccarların gözlemlerine göre kırmızı renge Suriye'de fazla talep varken, pastel tonlar ise İran'da rağbet görmekteydi. Osmanlı sultanları tarafından yayımlanan kurallarda kıyafet ve ayakkabılar için genellikle

¹²¹ İstanbul Mahkemesi 97 Numaralı Sicil (H.1217-1225 / M. 1802-1810) cilt:83, s. 82.

¹²² DABOA., A.DVNSMHM.d, 7 /1966, H.27.02.976, s. ?.

renkler belirlidir. Beyaz sarık sadece Müslümanlar tarafından kullanılırken; yeşil sarık ise Osmanlı topraklarında tanınmış, Hz. Muhammed'in soyundan gelenlerin ayrıcalığı idi. Kudüs'ü ziyaret etmek isteyen Orta Avrupalı Yahudiler için kaleme alınan hac kitapçığında yanlarında yeşil bir kıyafet getirmemeleri konusunda uyarılmaları yeşil rengin İslamiyet ile arasında kurulan güçlü bağı göstermektedir.¹²³ Koyu renklerden siyah ise kâfirlere uygun bulunmuştur. Bu durum renklerin kullanımının dine, mekâna ve konuma göre farklılık gösterdiğini gösterir. Müslüman kadınların ise renkli uzun yakalı ferace ve küçükbaşlık giymemeleri konusunda ferman çıkartılmıştır.¹²⁴ Böylece Müslim bir kadının dikkat çekmesi engellenmek istenmiştir. 1839 tarihli Tanzimat reformları ile birlikte bu kısıtlamalar kaldırılmış olsada uygulaması zaman almıştır. Tanzimat döneminden sonra kadınların sosyal hayatta canlı bir profil çizdiğini söylemek mümkün değildir. Saraya gelen yenilikler sadece kıyafette sınırlı kalmış, Osmanlı kadınının sosyal hayatına yansımamıştır. Bu duruma padişah II.Abdulhamid'in kızı Şadiye Osmanoğlu "Hayatımın Acı ve Tatlı Günleri" adlı anılarında yer vermiştir. Şadiye Osmanoğlu, İmparatorluk haremindedir yapılan alışverişten bahsederken saray kurallarının bir gereği olarak her zaman arada bir aracı olduğunu, siparişlerin bir kâğıda yazılarak verildiğini ve verilen siparişlerin kendileri tarafından görülmeden, saraydaki belirli görevliler aracılığıyla satın alındığını yazmıştır. Hazırlanan sipariş listesinin önce harem ağalarına, daha sonra ise emir gereği hademelere verildiğini, iki gün sonra siparişlerin paket içerisinde faturalarıyla birlikte geldiğini ifade eden Osmanoğlu bu tür alışveriş yönteminin kendileri için her zaman olduğundan daha fazla pahalıya mal olduğunu belirtmiştir.¹²⁵ Bu durum bize Tanzimat'ın harem katı kurallarına etki etmediğini göstermektedir.

Ekonomik durumu iyi olan Osmanlı müşterileri yünlülerini Venedikli, İngiliz ve Fransız ithalatçılardan satın almaktaydı. Daha az gelirliler ise aba adıyla bilinen ve Filibe bölgesinden zanaatkârların 17. Yüzyılda bölgeler arasında pazarlamaya başladıkları kaba yünden yapılan bir tür kumaş mevcuttu. Bu kumaşın ticareti İstanbul'da 18. Yüzyıl başları ile ortaları arasında Güneydoğu Avrupa'dan gelen

¹²³ Suraiya Faroqhi, "Osmanlılar Kültürel Tarih", Akılçelen Kitaplar, Ankara 2018, s. 309.

¹²⁴ İstanbul Mahkemesi 97 Numaralı Sicil (H.1217-1225 / M. 1802-1810) cilt: 83, s. 366.

¹²⁵ Selma Delibaş, "İmparatorluk Haremindedir Alışveriş Yöntemleri III.Mustafa'nın kızı Beyhan Sultan'ın Hesap Defteri," Bir Reformcu Şair ve Müzisyen: Sultan III.Selim, Sergi Katoloğu, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul, (24 Aralık 2008-24 Mart 2009), s.85.

Ortodoks Hristiyan tüccarlar tarafından yapıliyordu. Bu tüccarlar mallarını İstanbul'da kapalı çarşılarla Haliç arasında yer alan ana alışveriş bölgesinin dışında satıyorlardı.

Kaba yünlü bir kumaş olan aba Bulgaristan'da Filibe, İslimye, Tatarpazarı, Anadolu'da Balıkesir'de üretilmiş ve ağırlıklı olarak asker kıyafetlerinde kullanılmıştır. Yünlü kumaşlar dış kıyafetlerde kullanıldığı gibi özellikle kışlık giysilerde kullanılıyordu. Pamuklulardan yapılan giysilerin İstanbul'da geniş bir pazarı vardı. Taşradaki imalatçılar ise bu pazardan faydalanmaktaydı.¹²⁶ Yünlülerin başında Ankara keçisinin kılından dokunan sof gelmektedir. 19. Yüzyıla kadar sadece Ankara ve civarında dokunan ve yabancı tüccarların pek kıymet verdiği ihraç malı olan bir kumaştır. İhraç yasakları sebebi ile Ankara keçisi 19. Yüzyıla kadar memleket dışına çıkarılamamıştır. 1838 Balta Limanı Ticaret sözleşmesi ile birlikte ihraç yasakları kaldırılmıştır. Bunun üzerine Ankara keçisi yetiştirilmesine uygun olan Güney Afrika bölgesine götürülerek orada yetiştirilmeye başlanılmıştır.¹²⁷ Bu dönemde İngiltere'de başlayan sanayileşme, yerli sanayi üzerindede etkisini göstermeye başlamıştır. Birçok sanayi kolu çalışmalarını durdurmuş olmasına rağmen Osmanlı dokumacılığı teşvik edilmiş ve hareketlendirilmeye çalışılmıştır. Balta Limanı Ticaret sözleşmesi ile beraber Batı'nın ucuz malları Osmanlı pazarını istila etmiş, ordu ve donanma için gerekli malzemelerde Avrupa'dan getirilmiştir. Bu durum yerli üretimi zor duruma sokmuştur. Yerli sanayinin canlandırılmasının gerekli olduğuna inanan Sadrazam Rami Mehmet Paşa, 1703 tarihinde Fransa'dan gelen diba, hatayi, ve diğer ipekliler nedeniyle üretim faaliyetleri sona ermek üzere olan Bursa'daki işletmelerde, aynı cins kumaşı imal ederek yerli dokuma üretimini canlandırmaya çalışmıştır. Bununla beraber kumaşların dışarıdan getirilmeyerek, memlekette dokunması için tedbirler almıştır. Bu durum Sadrazam Rami Mehmet Paşa'nın tekstilde ithalatı azaltmaya çalıştığını gösterir. Selanikli Yahudi dokumacıların desteğiyle Selanik ve Edirne'de yünlü kumaş imalatı için girişimler başlatılmıştır. Bu gelişmeleri izleyen Fransız temsilci bu imalathanelerde Londrine tipi yünlülerin üretilmeye çalışıldığını gözlemlemiş ve rapor etmiştir. Fakat padişah ve sadrazamın Ağustos 1703'te tahttan indirilmesi ile beraber bu girişimler son bulmuştur.

¹²⁶ Faroqhi, Osmanlılar Kültürel Tarih, ss. 303-310.

¹²⁷ Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı'nın Sosyal Kültürel ve İktisadi Yapısı", Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, ss. 161-162.

Rami Mehmet Paşa'nın politikasını devam ettirmek isteyen Çorlulu Ali Paşa ynl dokuma üretimi için girişimlerde bulunmuş fakat 1708 tarihinde İstanbul'da kurduğu dokuma imalathanesinde yapılan üretim uzun sürmemiş, ürünlerin kaba ve kalitesiz olmasının yanı sıra maliyet olarak yüksek olması üretim faaliyetlerinin durdurulmasına sebep olmuştur. Bu talihsiz girişimin ardından devlet 1709 tarihinde daha ciddi tedbirler alarak üretimi sadece devlet kuruluşu olarak yapmamış, bir girişimcinin devreye sokulmasını sağlamıştır. Kaliteli ynl imalatı teknik bilgi ve tecrübe gerektirdiği için bu doğrultuda kurulan ve kaynaklarda TIşO ve IşON olarak adı geçen bir girişimci, Polonya'dan getirdiği makinelerle birlikte ustaların nezaretinde imalata başlamış, Osmanlı pazarında rağbet gören mahut, nim ve Londrine cinsi ynller imal edilmiştir. Fakat imalat kalitesinin ve fiyatın istenilen seviyede olmaması, bu imalathanenin üretimine 1732 yılında son vermesine sebep olmuştur. Yerli hammadde kalitesinin düşük olması 18. Yüzyılın başlarındaki ynl üretimindeki başarısızlıkların nedenlerinden biridir.

Sultan III. Ahmet döneminde İstanbul'da bir uha ve ipekli kumaş imalathanesi kurulmuş ve Avrupa mallarıyla yarışacak kalitede kumaş üretimi yapılmaya başlanmıştır. 1720 tarihinde ipekli kumaş tezgâhları kurulmuştur. Bu kumaş tezgâhları için Sakız adasından ipekli kumaş ustaları getirilmiştir. Diba, hatayı, atlas gibi çeşitli kumaşlar dokunmakta iken, halkın bu yerli kumaşlara olan ilgisi üzerine açılan bir ipekli kumaş imalathanesinde diba, telli ve düz hatayı, telli kanaviçe, hare ve atlas tezgâhları faaliyet görmeye başlamıştır. 1724 tarihinde sayısı arttırılan tezgâhlarda nakışlı yastık, geremsd ve sandal tezgâhları konularak üretim yerleri genişletilmiştir. Devlet görevlilerine bu atölyelerde dokunan kumaşları satın alma kuralı getirilmiş, diğer yerli ve ithal malların satın alınması yasaklanmıştır. Aynı kural taşradaki yöneticiler için de geçerlidir. Saray ve bürokrasinin ihtiyaçları karşılandıktan sonra, bu kumaşların 1723 tarihinden itibaren Venedik kumaşları ile yarışmak üzere serbest pazarda satışı yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Osmanlı ipek ihtiyaını yerli kaynaklardan karşılamakta, az miktarda ipekli ithal edilmektedir. Bu durum atölyelerdeki ipekli dokumalarının, ithal ipekliler yerine şkdar'da dokunan yerli ipeklilerle rekabet etmek zorunda olduğunu ortaya koymaktadır.

Sultan I.Abdülhamid dönemi (1774-1789) sadrazamı Halil Hamid Paşa tarafından çıkarılan bir fermanla ülkenin parasının Hindistan ve diğer ülkelere çıkmaması için İstanbul, Ankara şalı ve sofı ile Bursa ipeklisi, şam alacası, Hama

kuşığı, basma, Galata işi denilen tel, sırma kılıptan suzeni kumaş ve diğer yerli malı kullanılması emredilmiştir. Devlet adamları dışındakilerin Hind şalı, samur kürk, kakum kürk ve çiçekli giymemeleri buyrulmuştur. Halil Hamid Paşa Hindistan ve Bender Abbas'tan ustalar, şal dokuyucuları getirtmek ve İstanbul'da bu dokuma tezgâhlarını kurdurmak için girişimde bulunmuş olsa da azli sebebiyle projelerini gerçekleştirememiştir.

Sultan III. Selim döneminde Viyana'ya sefir olarak giden Ebubekir Ratip Efendi, Viyana çevresinde bulunan kumaş ve altın gümüş imalathanelerini gözlemleyerek, sefaretnamesinde memleket kumaşlarına itibar edilerek, iç ticareti arttırmak ve yabancı ülkelere ticaret yoluyla ödenen milli servetin yurt içinde tutulması gerektiği ile ilgili tavsiyelerde bulunmuştur. III. Selim hatt-ı hümayunundaki “Ben daima İstanbulkâri, Ankarakâri kumaş giyerim. Devlet ricalim ise hâlâ Hindkâri ve İrankâri kumaş giyerler. Memleket kumaşları giyerlerse, memleket malı revaç bulur” ifadeleri, Sultan III. Selim'in yerli kumaşların kullanılması konusundaki hassasiyetini ortaya koymaktadır. 18. Yüzyılda Osmanlı ekonomisini canlandırmak için yerli üretim olan ürünlerin kullanılması teşvik edilmiştir. Sultan III. Selim Selimiye yerleşim bölgesinde kumaş ve boya ticarethaneleri kurdurmuştur.¹²⁸

4.2. Osmanlı Tekstil Sanayinde Modernleşme

Osmanlı tekstil sanayideki modernleşme sürecini anlamak için İngiltere'deki sanayi devriminin etkilerini ele almak gerekmektedir. 17. ve 18. Yüzyıllarda ciddi değişiklikler geçirmeden varlığını devam ettiren Osmanlı İmparatorluğu 19. Yüzyılda toplumsal ve ekonomik açıdan bir önceki dönemden farklı bir dönemin içerisine girmiştir. Batı'nın siyasal, ekonomik ve askeri gücünün karşısında Batı kaynaklı yeni bir düzene kapitalizme kapılarını açan bir Osmanlı karşımıza çıkmaktadır.

18. Yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de ortaya çıkan Sanayi Devrimi ile birlikte üretim tekniklerindeki ilerleme birçok devleti etkisi altına almıştı. Üç kıtaya hükmeden Osmanlı İmparatorluğu'nun da Sanayi devriminden etkilenmemesi kaçınılmaz bir durumdur. İngiltere merkezli ortaya çıkan sanayileşme hareketi bilinen yeni üretim teknikleri ile birlikte klasik iktisadi çizgiyi de aşarak ekonomide beraberinde yeni bir rekabet yarışı doğurmuştur. Bu dönem ile birlikte zenginleşmenin yolu imalat yolu ile

¹²⁸ Sibel Alpaslan Arça, ”18.Yüzyıl Dokuma Endüstrisindeki Gelişmeler” Bir Reformcu Şair ve Müzisyen: Sultan III.Selim, Sergi Katoloğu, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul, (24 Aralık 2008-24 Mart 2009), ss. 75-78.

üretim serbest ticaret politikaları ve araçları ile dünyaya satmaktan geçmektedir. Bu durum sadece ekonomiye yansımamış toplumu ve devletleri de değiştirmiştir. Modern devletlerin doğuşu ile birlikte yeni bir toplumsal yapı ortaya çıkmış farklı düşünce yapısı doğmuştur.

Sanayi devrimine kadar geleneksel çizgisini bozmayan ve büyük ölçüde kendi kendine yeten ve rekabet gücüne sahip olan Osmanlı İmparatorluğu merkeziyetçi devlet yapısının zayıflaması, peş peşe aldığı ağır yenilgiler ve geri çekilmelerle sonuçlanan savaşlar sebebi ile ekonomik olarak zor bir dönemin içerisine girmiştir. Devletin zenginliğinin ana kaynağının toprak olduğu Osmanlı coğrafyasında 18. Yüzyıldan itibaren merkezi yönetiminde yaşanan güç kaybı ile geleneksel toprak düzeni bozulmaya başlamıştır. Tımar sisteminin bozulması, dışarıda aldığı ağır yenilgiler, başarısız ıslahat hareketleri Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflayan ekonomisi ile birlikte Batı'nın karşısında rekabet edemeyecek duruma getirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun üretime ilişkin geleneksel politikası “ devlete, kent nüfusuna ve özellikle İstanbul halkına bol, kaliteli ve ucuz miktarda mal arzı” biçiminde özetlenebilir. Bu doğrultuda izlenen politikaya göre bir bölgede üretimin asgari olarak köy ve kasabalarda yaşayanlara yetecek kadar, fazlasının ise kentlerde yaşayanlara yetecek şekilde olmasına ve bu mal akışının etkili bir şekilde sağlanmasına dikkat edilmiştir. Loncalarla yakın ilişki içerisinde olan Osmanlı ağırlıklı olarak tarımsal ürünlere ve bunlara bağlı imalat sistemine dayalı ekonomik sistemi yüzyıllar boyunca benimsemiştir. Başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletler sanayi devrimi sonrasında büyük imalathaneler kurup, başta kumaş olmak üzere birçok malı düşük maliyetle üretim Osmanlı pazarına sokmuşlardır. Sanayi devriminin zaten farkında olan Osmanlı yöneticileri böyle bir durumla karşı karşıya gelene kadar üretim biçimlerini sorgulamaya gerek duymamışlardır. Avrupa tüccarlarının Osmanlı pazarında sattığı düşük fiyatlı mallar yerli üreticiyi de zor duruma sokmuştur. Osmanlı yöneticilerini etkileyen başka bir durum ise Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı sanayi girişimleri sonrasında Osmanlı devletine karşı kazandığı askeri başarılarıdır.

Sanayi İnkılabının zaten farkında Osmanlı devletinde 18. ve 19. Yüzyıl başlarında devlet eliyle kurulan imalathaneler mevcuttur. Fakat bu imalathanelerdeki kullanılan teknoloji sanayi devrimindeki gibi değildir. Sanayi İnkılabını zaten özümsemiş bir imparatorluğun uygulamaya geçmesi sermaye yetersizliği dolayısı ile

30 yıl gecikmeli olmuştur. Bu dönemde hayata geçirilen projeler için kaynak sıkıntısı yaşanmış ve devlet tağşiş politikasına başvurmuştur. Tağşiş uygulamasında devlet piyasadaki sikkeleri topluyor, bu sikkelerin değerli maden içeriklerini azaltarak tekrar piyasaya sürüyordu. Bunun sonucunda daha fazla para basıldığı için aradaki fark hazineye ek gelir olarak kalmıştır. Fakat her tağşiş sonrasında fiyatlar yükselmiş ve değerli maden içeriği azaltılan sikkelerinde satın alma gücü azaltılmıştır.¹²⁹ Bu durum beraberinde enflasyona, paranın değerinin düşmesine ve devletin itibarının sarsılmasına neden olmuştur. Balta Limanı Ticaret sözleşmesiyle (1838) bazı alanlarda ihracat imkânı genişlemiş olmasına rağmen uzun vadede sanayi üretimini olumlu etkilemekten uzak kalmıştır. Bazı yazarlar bu antlaşmanın kapitalist sanayiye geçişini engellediğini savunmuşlardır.

Buraya kadar anlattığımız kısımda Osmanlı İmparatorluğu'nun Sanayi devrimi öncesi izlediği politikaları ve Osmanlı yöneticilerini sanayi devrimini sorgulamaya iten süreci özetle ele aldık. Amacımız Osmanlı'nın tekstil sanayisinde modernleşme sürecini ele almadan önce bu süreçte yaşadığı aşamaları ve hangi ekonomik durumda bu faaliyetlere yöneldiğini anlaşılmasını sağlamaktır. Bilindiği üzere Sanayi inkılabı denildiğinde her şeyden önce akla pamuklu tekstil dokumacılığı gelmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayinin olmadığı söylenemezdi fakat teknolojik olarak bazı kaynaklara geç kalındığı söylenebilirdi.

Osmanlı sanayileşme süreci ve bu süreç içerisindeki ortaya çıkan gelişmeler 3 temel dönemde incelenmiştir. 19. Yüzyılın başından 1826 yılına kadarki dönem, 1826-1870 ve 1870-1914 yılları arasındaki dönemlerdir. Yeniliklerin önünde engel teşkil eden yeniçeri ocağının kaldırılması ve Tanzimat'ın ilanı ile birlikte sanayileşme faaliyetleri sistematik bir şekilde ilerlese de Sultan III.Selim 'in 1790-1804 tarihi aralığında askeri alanda başlattığı Nizam-ı Cedit olarak adlandırılan ıslahat hareketlerinin yanında sanayileşme faaliyetlerinin başladığı söylenebilir. III.Selim döneminde güçlü Avrupa tekstil rekabeti karşısında, makine ve su kuvveti ile işleyen Beykoz'da kurulan Çuha fabrikası (1805) Türkiye'deki ilk modern tekstil fabrikasıdır. Veziriazam Rami Mehmet Paşa'nın 1703 yılında İstanbul, Edirne ve Selanik'te yeni tekstil atölyeleri kurarak sanayi üretimini iyileştirmek adına yaptığı girişimlerdir. Fakat sanayileşmede asıl ciddi atılım 1827'de kurulan Eyüp'te ki iplik fabrikasıdır.

¹²⁹ Şevket Pamuk, "Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914", İletişim Yayınları, Ankara, s. 170.

Aynı tarihlerde Beykoz'da da bir tabakhane ve bir çizme fabrikası kurulmuştur.¹³⁰ Ciddi sanayileşme atılımı olarak görülmesinin sebebi ilk kez bu tarihlerde kurulan fabrikalarda batı tipi makinelerle üretimin uygulanmış olmasıdır.

II. Mahmut III.Selim döneminde kurulan fakat ekonomik sebeplerden dolayı çuka ve kağıt faaliyetlerini tatil etmek zorunda kalan Beykoz fabrikasının çuka kısmını tekrardan faaliyete geçirilmesine teşebbüs edildi. Mevcut tesisin ihtiyacın ancak 1/3 ünü karşılayacak durumda olması sebebiyle 1832'de genişletilmesi için Fransa'dan makine ve ustalar getirtilmesine karar verilmiş olsada bir süre sonra bu karardan vazgeçilmiştir. 1835'de Kadırgada kurulan fes fabrikası diğer taraftan devlet, İslimye'de Dobro Celeskov'un kendi imkânlarıyla kurmuş olduğu çuka fabrikasından faydalanmak istediğinden, yeni yapılacak tezgâh ve aletlerin masraflarını karşılayarak 1836 tarihinden itibaren faaliyete geçirdi. 1841 tarihinden devletin atama yaptığı müdür tarafından idare edilen fabrikada maliyetler düşürülmüş, 1842'de ise yanına ikinci bir fabrika kurulmuştur. Bu fabrika içerisinde demir dökümhanesi, torna tesviye, iplik bükme, dokuma atölyeleri, matbaa ve tersane bulunmakta ve bunun yanında tesis okul ve lojmanları da içermektedir. 1843 tarihinde Feshâne'de ki yün kumaş imali Avrupa rekabeti karşısında gelişmemiştir. İslimye'de ki asker için yünlü kumaş imali daha başarılı sonuç vermiştir. Tanzimat batılılaşma döneminde (1839-1876) daha çok askeri ihtiyacı karşılamak sebebi ile sanayileşme programı uygulanmaya başlanmıştır.

Bakırköy'de basma imâl eden muazzam bir tekstil fabrikası kurulmuş ve pamuklu imalat için makineler ithal olunmuştur. Bakırköy Bez Fabrikası Cumhuriyet dönemine kadar varlığını devam ettirmiştir.¹³¹ Ayrıca 1843'de Hereke'de 50 pamuklu, 20 ipekli tezgâhından oluşan bir fabrika kurulmuştur. İzmit ve Hereke'de kurulan yün ipliği ve yünlü kumaş imal eden bu fabrikalar Tanzimat dönemi fabrikalarıdır. İpekli dokumalarının çok iyi olması sebebi ile fabrika rağbet kazanmış 1850'de 100 jakarlı tezgâh daha eklenirken pamuklu dokuma tezgâhları Zeytinburnu Bez Fabrikası'na nakledilmiştir. Hereke Fabrikası'nın faaliyetleri sarayın elbiselik ve döşemeliklerinin teminine hasr olunmuştur. 1891 tarihinde Sivas ve Manisa'dan ustalar getirtilmiş dış

¹³⁰ Mustafa Kurt vd., "Türkiye'de Modern Yönetimin Erken Dönemleri: Geç Osmanlı Döneminde Fabrikalar, Sanayi Mektepleri ve Yabancı Uzmanlar", İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, Cilt 45, 2016, ss. 156-160.

¹³¹ İnalçık, "Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar", s. 149.

pazarlarda da rağbet gören halı bölümü açılmıştır. Bunlara ilaveten 1902’de çuka ve şayak, 1905’te de fes kısımları ilave edilmiştir.¹³²

4.2.1. Osmanlı’da Amerikan Pamuğunun Yaygınlaşması

Pamuk kelimesine geçmiş yüzyıllarda belgelerde pambuh ya da pambuk şeklinde rastlanılmaktadır. Arşiv belgelerinde “penbe” olarak geçen pamuk renk olarak pembe bir renge sahiptir. Bu endemik bitki için kepez kelimesi kullanılmış, pamuk tarlası için ise kepezlik denilmiştir. Osmanlı da endüstriyel pamuk üretimi öncesinde de yerel bir pamuk üretimi vardır. Boyutları bir hayli küçük olan bu endemik bitkinin toplaması da bir hayli zordur. Bir şiltenin, yatağın ya da yastığın yapımında kullanılan pamuğun toplama aşaması zahmetli ve zaman alan bir iştir. Yeterli oranda “penbe” toplayarak hanenin ihtiyacı olan ürünün üretilmesi için haftalarca kıraç arazide güneş altında emekçi çiftçiler “penbe” toplamak durumundadır. Penbe’nin nem görmemiş olması için öğlen sıcaklığında ve kurak havada toplanması gerekmektedir. Osmanlı Devleti’nde penbenin yetiştiği yerlere bakıldığında önceliğin Aydın livası olduğu anlaşılmaktadır. Arşiv kaynaklarından elde ettiğimiz bir belgede 1470’li yıllarda Aydın livasına bağlı olan Yenişehir, Ortaoba, Gerye, Sart, Çeşme, Bozdoğan, Akçaova, Güzelhisar, Alaşehir, Tire, Sultanhisarı, Kestel ve Urla nahiyeleri ve köylerinde “penbe” tarımı yapılmaktaydı.¹³³ Anadolu’nun her yerinde yetişmekte olan “penbe”, Aydın ve civarında istihsal olunurdu. Diğer yörelerde de yetişen “penbe” tarım yoluyla değil kıraç araziden toplayıcılık yoluyla elde edilmekteydi. Oldukça küçük olan penbenin tarımı yapılmaz sadece hanenin ihtiyacını karşılayacak şekilde temin olunurdu. Penbe renkli, hoş kokulu bu endemik pamuk türü aynı zamanda bakteri bulundurmadığı için hijyenik bir ürün olarak da kabul edilmiştir. Kırsal Osmanlı halkı penbe kumaşla yapılan bezleri hijyen ve hoş kokusu özelliği nedeniyle bebek bezi olarak da kullanmıştır. Ancak “penbenin” Aydın yöresinde iklim ve topraktaki mineral özellikleri nedeniyle daha irice oluşu tarımının külfetini de karlılığı nedeniyle çekilebilir hale getirmekteydi. Ayrıca Aydın yöresinde aile işletmesi olarak dokuma tezgâhına sahip binlerce yerel işletmeci içinde penbe kullanılarak yapılan kefen bezleri, Denizli pazeni önemli oranda yerel ekonomiye katkı sunmaktaydı. Osmanlı’da bilhassa Bergama yöresinde 1564 yılı itibarıyla penbenden iplik yapıldığı ve yöre ihtiyacından fazla olması halinde dışarı satışına ruhsat verildiği belirtilir. Bu

¹³² Kütükoğlu, Osmanlı’nın Sosyal Kültürel ve İktisadi Yapısı, ss. 440-441.

¹³³ DABOA, MAD.d., No: 232, H. 01.07. 875, “Aydın livasında penbe yetiştirilen yerlerin listesi”.

durum iktisadi anlamda ihtiyaçtan daha fazla bir üretimin gerçekleştirildiği ve yine ticari bir ekonomik değer olarak bu ipliğin tekstil üretiminde kullanıldığını değerlendirmek mümkündür¹³⁴. Henüz Amerika kıtasının endüstriyel ve oldukça verimli bir pamuğu olan "akalanın" keşfedilmediği bir devirde tekelindeki endemik bir ürün olan "penbeyi" bazı durumlarda ecnebi tüccarlara yasakladığına tanık olmak mümkündür. Bu durum kendi tekstil üretiminin hammaddesi olan penbenin yerel tekstil üreticileri menfaatine devlet tarafından korunmasına yönelik bir uygulama olarak dikkat çeker. Bu durum merkantilist yani korumacı bir devlet idaresinin üreticiyi desteklediği ve uluslararası ticarete rekabet gücünü arttırdığı şeklinde değerlendirilebilir.

Osmanlı Devletine rakip olarak ve Osmanlı penbesini kullanarak üretim yapan ve tekstil alanında söz sahibi olan devletler olarak karşımıza çıkan İzmir, Foça ve Çeşme kadılarına yazılan bir yasaklama emrinin irdelenmesi gerekir. Osmanlı arşiv belgelerinden Avrupalı küffar gemilerine Osmanlı penbesinin verilmemesine gerekçe olarak İstanbul'daki tekstil imalathanelerinde yeterli oranda hammaddenin bulunmayışı gösterilmiştir. Böylece Osmanlı merkezi idarenin yine İstanbul'da bulunan tekstil imalatçılarına ihtiyaçları olan penbe hammaddesine ihraç yasağı getirerek 1596 yılında Osmanlı tekstil üreticilerini koruduğunu belirlemek mümkün olabilmektedir¹³⁵. Osmanlı da penbe kirbas gibi bazı Osmanlı'ya özgü tekstil ürünlerinin yapıldığına da tanık olmak mümkündür. Bu türden yerel hammadde kullanarak üretilen tekstil ürünlerinin Osmanlı saray erkânı ya da Osmanlı kurumlarınca satın alındığı ve üreticinin devlet hazinesi eliyle desteklendiğini iddia etmek mümkündür¹³⁶.

Osmanlı penbesi yani pamuğundan öküzler vasıtasıyla çekilen koşu değirmenlerinde penbe-i revgan yani pamuk yağı üretilmesi de iktisadi anlamda gıda sektörüne sunulan kadim bir uğraşı olarak dikkat çeker¹³⁷. Siroz, Soma, Akhisar, Gelenbe, Kırkağaç, Osmancık vb. Osmanlı coğrafyasının penbe ziraatına imkân tanıdığı ancak tekstilden ziyade hallaçların yastık yorgan ve döşek imalatında kullandığı penbenin İstanbul hallaçları için temin edildiğini belirtmek gerekir¹³⁸. Ancak Osmanlı coğrafyasında İstanbul dışında da penbeci esnafının gündelik

¹³⁴ DABOA., A.DVNSMHH.d., No.6-395, 15.04.972, "Bergamada penbe'den iplik üretimi".

¹³⁵ DABOA., A.DVNSMHH.d., No:74-645, H.02.12.1004, "Küffara penbe satışının menî".

¹³⁶ DABOA., A.DVNSMHH.d., No:74-645, H.02.12.1004, "Küffara penbe satışının menî".

¹³⁷ DABOA., AE.SMST.II, No: 121-13274, H. 9.3.1115, "Revgan-ı penbe öküzleri ...".

¹³⁸ DABOA., AE.SMHD.I, No. 3-157, H.5.4.1147, "Penbe ziraati yapılan mahaller...".

kullanımında önemli bir yer işgal eden yatak, yorgan, yastık ve döşek imalatı yaptığı başka kırsal merkezlere de rastlanır. Bunlar arasında Osmanlı tüketicisinin vakıf olduğu belki de en önemli imalat merkezleri; Bursa, Selanik, Tokat, Sivas ve Halep pazarlarıdır. Osmanlı Devleti ilerleyen süreç içerisinde penbe üretimini ve penbeden mamul ürünlerin imalatını merkantalist bir devlet anlayışı ile geliştirmiş ve ülke sathında farklı taşra kent ve kasabalarına da yaymıştır. Bu nedenledir ki Çerkeş ve Çankırı yörelerinde rişte-i penbe (pamuk ipliği) imalatı yapan atölyeler daha 1784'lü yıllarda söz sahibi mekânlar olarak karşımıza çıkar hale gelmiştir¹³⁹.

Amerika kıtasında yetişen endüstriyel ve bereketli akala pamuğunun Mısır Hidivliği üzerinden Osmanlı topraklarında da ekilmeye başlaması atıl kalan bataklık arazilerin ıslahına yönelik devlet yatırımlarının da önünü açmıştır. Menderes Vadisi ve bilhassa Adana ovasında pamuk kozası ve ipliğinin rüsumu yani vergisinin ihalesi 1700'lerin sonlarında karlı bir ekonomik getiri olarak mültezimlerin dikkatini çeker hale gelmiştir¹⁴⁰. Bilhassa Mısır Hidivinin Osmanlı'yı Nizip ve Kütahya'da dize getiren Nübyelilerden oluşturduğu ordusu Amerikan pamuğunun Nil deltasındaki bereketli hasılatından elde edilen kârlarla desteklenmişti. Osmanlı Devleti kendisine tabi bu siyasal garabet oluşumunun ardında yatan iktisadi sırrı keşifte gecikmedi ve benzeri kozalı pamuk üretim alanlarını yaygınlaştırmaya başladı. Sakız adası, İzmir, Aydın vb. yerlerin yanı sıra nerdeyse Nil deltasına rakip bir coğrafya olan Adana ovası teknik gelişmelerle desteklendi. 1848 yılında Dersaadet Ziraat Talimhanesinde kozalı pamuk üretiminin geliştirilmesi ve pamuk üreticilerine destek olunması yönünde uygulamalara hız verildiği anlaşılır. İstanbul'daki Baruthane-i Amire civarında bulunan Ziraat Talimhanesi kırsal alandaki üreticiyi bilinçlendirmek için önemli bir sorumluluk üstlenmişti. Bu amaçla Bursa ve Osmanlı topraklarında pamuk üreten bölgelerden çiftçiler Dersaadet'e getirilerek kendilerine kozalı pamuk tarımı ile ilgili eğitim verilmiştir. Bir defasında eğitimi başarıyla tamamlayan üç adet pamuk üreticisine Ziraat Talimhanesinde görevli Doktor Rosi kendi eliyle mezuniyet diploması vererek eğitim alanları cesaretlendirmiştir¹⁴¹. Adana'da Amerikan pamuğunun ziraat edilerek elde edilecek hasadın İstanbul'da bulunan "fabrika-yı hümayunlara" gönderilmesi yönünde yapılan yazışmalar devletin ekilecek pamuk

¹³⁹ DABOA., C.ML., No: 666-27259, H.22.04.1198, "Çankırı ve Çerkeşte pamuk ipliği atölyeleri ...".

¹⁴⁰ DABOA., C.ML., No 15-674, H.24.04.1214, "Adana pamuk rüsumu ihalesi ...".

¹⁴¹ DABOA., A.MKT.MHM., No: 3-5, 25.01.1264, "Dersaadet Ziraat talimhanesinde kozalı pamuk yetiştiriciliğine dair ...".

türüne doğrudan müdahil olduğunun bir kanıtı olarak resmi yazışmalarda yer alır.¹⁴² Amerikan pamuk tohumlarının ise Amerika yerine Mısır'dan getirtiliyor olması ayrıca sorgulanmayı bekleyen bir mesele olarak belirginlik kazanır. Osmanlı belgeleri arasında karşılaştığımız bir evrakta Mısır'dan gönderilecek Amerikan pamuğu tohumlarının bir an evvel ekim yapılacak alanlara ulaştırılması yönündeki talimatlar Osmanlı'daki pamuk üretimi konusunda Amerikalıların pek de yardımcı bir rol üstlenmediklerini ve küresel pazarlarda rekabet istemediklerini anlamamızı kolaylaştırır.¹⁴³ Daha kolay sevk ve idare edebilecekleri Mısır'daki primitif siyasal oluşum Amerikalılar açısından Osmanlı gibi köklü bir devlet tecrübe ve geleneğine sahip bir ülkeye nispetle daha tercih edilir olmuş olsa gerektir.

Osmanlı Devleti'nde kadim bir tekstil hammaddesi olarak hallaçların ve tekstil atölyelerinin vakıf olduğu Anadolu'ya has endemik bir bitki olan "penbe" ilerleyen süreç içerisinde Amerikan pamuğu ya da kozalı pamuk tabir edilen türün devreye girmesi ile birlikte varlığını ve tahtını koruyamamıştır. Mısır Hidivliği üzerinden temin edilen daha iri ve verimli Amerikan pamuğu tohumunun yaygınlaşması ve ziraat edilir olması yeni istihdam ve gelir kapılarını Osmanlı yönetici ve emekçilerine aralamıştır. Çalışmamızda safhalar halinde Osmanlı'daki "penbeden" koza pamuğuna giden süreci incelemeyi hedeflemekteyiz. Öncelikli olarak "Endüstriyel Pamuk Üretimine Geçiş" başlığı altında Amerika'dan getirilen koza pamuğu tarımının yaygınlaşma süreci ele alınacaktır. Amerikan pamuğunun daha yüksek kalitelere yetiştirilmesi için iklim ve ekolojik koşulların uygun olduğu alanların ıslahı, bataklıkların kurutulması pamuk tarımına açılması meselesi de; "Pamuk Tarımı İçin Bataklıkların Kurutulması" başlığı altında ele alacağımız konular arasında yer alır. Osmanlı topraklarında bilhassa Adana Ovası gibi geniş alanlarda külliyatlı miktarda tarımı yapılı hale gelen pamuğun beraberinde yabancı sermaye ve özellikle tekstil alanında kullanılan makine sistemlerinin Osmanlı'da belirlenen İzmir, Aydın, İstanbul ve Bursa gibi metro kentlerde üstlenmesi süreci de incelenmeye değer bir safha olarak dikkat çeker. Çalışmamızın sonunda endüstriyel pamuk üretiminin Osmanlı ekonomisine istihdam, finans, uluslararası ticaret noktalarında katkıları hakkında somut kanıtlar elde edilmiş olacaktır.

¹⁴² DABOA., HH.İ., No: 18-80, 18.05.1272, "Adana'da Amerikan pamuğu ekimi ...".

¹⁴³ DABOA., A.MKT.MHM., No: 257-97, H. 27.09.1279, "Adana'da ekilecek Mısır'dan getirilen Amerikan pamuğu ...".

4.2.1.1. Endüstriyel Pamuk Üretimine Geçiş

Osmanlı Devleti'nde her ne kadar 1790 sonrasında Mısır üzerinden Osmanlı belgelerinin kozalı pamuk olarak tanımladığı endüstriyel akala pamuğu Osmanlı topraklarına getirilmeye başlandıysa da hadiseye devlet ilgi ve yatırımlarının çok daha sonraki bir dönemde yani 1848'lerden itibaren başladığını belirtmekte beis bulunmaz. Bu yönetsel anlamda belirginleşen ilgi ve alakanın ardında iki önemli tarihi hadise varlık gösterir. Bunlardan ilki Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki ekonomik kalkınma amacıyla başlatmış olduğu reformlarda yabancı sermaye ve teknolojinin yardımıyla önem verdiği Amerikan pamuğu yetiştiriciliği ve tekstil imalatı önemli bir paya sahiptir. Amerikan akala pamuğunun 1712 yılından itibaren İngilizlerce "nitro selüloz" yani dumansız barut hammaddesi olarak kullanılmasının da ayrıca askeri-stratejik açıdan ehemmiyete haiz bir konu olduğu düşünülmektedir. Diğer önemli bir tarihi hadise de 1839-1845 yılları arasında Anadolu'da etkisini hissettiren ve bölgesel iç göçlere sebebiyet veren kuraklık ve akabinde yaşanan kıtlık yıllarının beraberinde getirdiği istihdam ve geçim sorunlarıdır. Konya ve Ankara merkezli olmak üzere bütün bir İç Anadolu'dan Bursa-İzmir-Aydın ve bilhassa İstanbul istikametinde yer değiştiren afetzedelerin gittikleri mahalde istihdam, barınma ve iâşe gibi bir dizi sorunu beraberlerinde taşıdıkları anlaşılır. Osmanlı Devleti'nin afetin tetiklediği iç göçlerle artan bu nüfusun oluşturduğu iş gücünü faydalı bir alana kanalizetmek amacıyla tekstil ve bu alana hammadde sağlayan iplikhane gibi işletmeleri aktif hale getirerek yabancı sermayenin dikkatini çekmeye çalıştığı anlaşılır. Ucuz iş gücü ıslah edilen bataklık alanlarda bolca üretimi yapılmaya başlanan kozalı endüstriyel pamuk tarımı gibi olumlu gelişmeler küresel sermayenin ilgisini kısa sürede afetzedelerin yoğunlaştığı metropollere yönlendirecektir¹⁴⁴.

Osmanlı Devleti'nde doğal afetlerin neden olduğu kitlesel iç göçler ve metropol kentlerinde yoğunlaşan ucuz emekçi kesim kademeli olarak imalathane, atölye ve fabrika boyutunda irili ufaklı işletmelere ihtiyaç duydukları lokomotif gücü temin etti.

19. Yüzyıl bir anlamda tarım alanlarında gerekli arazi ıslahlarını yapan devletin çiftçiye üreteceği yükte hafif pahada ağır ürünleri belirlemede de öncülük etti. 1839-1845 ve 1869-1875 yılları arasında kuraklık ve kıtlığa maruz kalarak Adana yöresine göç eden afetzedelerin bir kısmıda pamuk tarımının ve rekoltenin artırılması amacıyla

¹⁴⁴ Mehmet Yavuz Erler, Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880), Libra Yayınları, İstanbul 2012, ss. 71-126.

pamuk tarlalarında istihdam edildiler. Kuraklık ve kıtlık yıllarında inşaalara istihdam sağlayan bu hasat dönemi göçlerinin ileriki yıllarda Urfa-Adıyaman üzerinden Adana'daki pamuk tarlalarına gelmeye devam ettiği iddia edilebilir. Konya kent merkezindeki gelişmelere paralel olarak afetlerin süreç içerisinde azalımı ile birlikte kendi nüfus dinamiklerini kendi adına kullanmaya devam ettiğini belirtmek gerekir. Ancak Adana'nın mamur bir metropol olarak gelişiminde kuraklık yıllarında Adana'ya gelip burada ikamet etmeyi tercih ederek geri dönmeyenlerin katkısını unutmamak gerekir¹⁴⁵.

Yabancı sermayenin bilhassa bataklık alanların kurutulmasıyla daha fazla arazide pamuk tarımı yapılması hususunda müteşebbis olduğuna dair verilere ulaşmak mümkündür. Örneğin Adana ile Tarsus arasında yer alan Sisi Ovasında bulunan bataklığın kurutulması, ovoidan geçen çaylar üzerine bentler inşa edilmesi gibi konularda yabancı sermayenin buraya davetinin elzem olduğu hususu devletin resmi yazışmalarına da konu olmuştur. Bu kapsamda İstanbul'da ikamet eden yabancı tüccarlardan Ernest Dolanes adlı şahsın bataklıkları kurutmak üzere 23.000.000 franktan yani Osmanlı para birimi ile değerlendirildiğinde 1.000.000 Mecidi altınından daha fazla bir sermaye ile yatırımda bulunduğunu belirtmek gerekir. Bu kapsamda Mösyö Ernest'in 60.000 hektarlık bataklık araziye kurularak pamuk tarımına kazandırdığı tahmin edilmektedir. Hatta Sisi Ovası'ndan geçen çaylar (Tarsus, Seyhan ve Ceyhan çayları) üzerine kurulacak bentler vasıtasıyla da 350.000 hektar alanında sulama imkânına kavuşturularak pamuk tarımının geliştirilmesi hedeflenmiştir¹⁴⁶. Adana Vilayetinde 1826-1827'li yıllarda meydana gelen pamuk hastalığının ürünün rekoltesinde ciddi düşüslere neden olması yerel idarecilerden Nuri Paşa ile başkent arasında hazinenin zararlarını tazmine yönelik yazışmalara neden olmuştu¹⁴⁷. Bu durum Osmanlı merkez idarecilerinin pamuk üretimini artırmak için Adana bölgesini iklim, sulama imkânları ve geniş arazi alanları ile pamuk tarımı için daha 1820'lerde pilot uygulama ve üretim sahası olarak tayin ettiğine dair deliller sunar. Nihayetinde 1869-1875 yıllarındaki yoğun kuraklık yıllarında Adana'ya intikal eden on binlerce Konyalı afetzedenin gıda yardımı karşılığında Mösyö Ernest'in sermayedarı olduğu

¹⁴⁵ Mehmet Yavuz Erler, "19. Yüzyılda Doğal Afetler ve Kuraklığa Bağlı Konya Göçleri", *Geçmişten Günümüze Göçler*, Edt. Alaattin Aköz, Doğan Yörük, Haşım Karpuz, Konya Ticaret Odası, Konya 2019, s. 11-33.

¹⁴⁶ DABOA., ŞD., No: 2891-47, 18.08.1295, "Adana'da Sisi Ovası'nda bataklık alanların pamuk tarımına kazandırılmasına dair ...".

¹⁴⁷ DABOA., HAT., No. 670-32766, 29.12.1242, "Adana'da pamuğa musallat olan illete dair..."

bataklık alanların kurutulması ve atıl arazilerin sulanması için oluşturulacak olan su bentlerinin inşasında istihdam edildikleri düşünülmektedir.¹⁴⁸

Osmanlı İrad-ı Cedid Hazinesi tarafından yönetilen ve bazı uygulama sahalarında Amerikan pamuğunu yetiştirmeyi hedefleyen uygulama devlet nezdinde hadisenin ehemmiyetine dair oluşturulan bir organizasyonun varlığına kanıt teşkil eder. Osmanlı Devleti'nde modern bir ordunun yeniden tesisine yönelik çabalara kaynak ve kapital sağlaması amacıyla tesis edilen "İrad-ı Cedid" hazinesinin Amerikan pamuğu tarımını programına dâhil etmesi isabetli bir düşüncenin tezahürüdür. Adana, Çankırı ve Ankara'da 1806 ve sonrasında tesisine başlanan su bentleri ile geniş arazilerin sulanabilir hale getirilmesine yönelik çalışmalar muhtemeldir ki doğal afetlerden Anadolu topraklarında süreklilik arz eden kuraklık ve buna bağlı olarak su kaynaklarının yetersizliği karşısında yaşanan çaresizlik nedeniyle sekteye uğramıştır. Ayrıca Mısır üzerinden getirilen Amerikan pamuğu tohumları ve bunların ziraatı sonrasında yaşanan pamuk hastalıkları da halledilmesi gereken önemli bir sorun olarak bu işe bel bağlayan yöneticileri endişeye gark eylemiş olmalıdır¹⁴⁹. Osmanlı Devleti'nde yaşanan 1839-1845 kuraklığı ve pek çok afetzedenin sunduğu ucuz iş gücünü değerlendirmek üzere Amerikan tohumunu ziraat eden mühendisler ve Osmanlı devlet çiftliklerinde tecrübesi yapılan pamuk tohumu ziraatı 1844-1845'li yıllarda devlet tarafından gösterilen özel bir ihtimama mazhar olmuştur¹⁵⁰. Osmanlı'da yabancı sermayenin yatırımları ile kurulan tekstil fabrikalarında ise Amerikan pamuğunun kullanılmasına karar verildiği anlaşılır. Bilhassa tespiti yapılan bölgelerde üretilen Amerikan pamuğunun 1855 yılında Osmanlı Devleti'nde kurulan tekstil fabrikaları için devlet eliyle alımlarının yapılacağı yönünde üreticilere güvenceler sunulmuştur¹⁵¹. Muhtemelen 1855 yılında yoğunlaşan fabrikalar ve Amerikan pamuk tohumu ile üretilen akala pamuğundaki ürün artışı Kırım Harbinde 1853-1856 Osmanlı payitahtında binlerce evladını barındıran İngiltere, Fransa ve Piyemento'nun askeri elbiselerinin (gocuk, palto, atlet, fanila vs.) dikiminde de kullanılmış olmalıdır. Bu tarihlerde start alan Kırım Tatarlarının göçleri ile birlikte de istihdamı elzem olan bir kesimin pamuk tarımına yönlendirildiği düşünülmektedir. Bilhassa Ankara

¹⁴⁸ Erler, *Geçmişten Günümüze Göçler*, s. 23.

¹⁴⁹ DABOA., C.ML., No: 724-29625, H.16.08.1221, "İrad-ı Cedid hazinesi ve pamuk üretimine dair ...".

¹⁵⁰ DABOA., TS.MA.e., No: 1139-74, H. 11.8.1262, Emlak-ı hümayun çiftliklerinde Amerikan pamuk tohumunun tecrübesi".

¹⁵¹ DABOA., A.MKT.MHM., No: 82-92, 14.5.1272, "Fabrika-yı hümayunlar için Amerikan pamuğu ...".

Vilayetinde bulunan Eskişehir ve pamuk tarımı için tayin edilen alanlara Kırım Tatarlarının istihdamı devletin bu göçmenlerin iâşesi için gerekli iş kolunu kurmaya yönelik teşebbüsler olarak dikkat çeker. Osmanlı İzmir'inde mukim İngiliz Konsolosu Cumberbatch ile Osmanlı devlet yetkililerinin yazışması, Amerikan koza pamuğunun 1864'lerde İngiltere'den temininde bazı gümrük muafiyetlerinin Osmanlı tarafından devreye sokulduğuna tanıklık eder¹⁵². Bilhassa 1864 yılında sayıları iki milyonun üzerinde Kafkas mültecisinin Osmanlı demografik yapısını baskıladığı yıllarda yapılan bu anlaşmalar; göçmenlerin pamuk istihsalinde istihdam edilmesine yönelik tasavvurlar üzerine pamuk tarımı için gerekli olan endüstriyel pamuk tohumlarının İngiltere üzerinden teminine yönelik bazı teşebbüsler olarak dikkat çeker. Osmanlı Devleti'nin uluslararası kamuoyu nezdinde Rusların Kafkasya'da yurtlarından söküp attıkları yüzbinlerce insanın istihdamına dair talepleri muhtemelen karşılık bulmuş olmalıdır. 1864 yılında Hint pamuğunun yanı sıra Amerikan pamuk tohumunun yaygın olarak çiftçilere devlet eliyle dağıtıldığına tanık olmak mümkündür. Kıbrıs adasında pamuk tarımı yapmak isteyen Mösyö Thomas'ın gümrük muafiyeti talebi de göçler nedeniyle ucuzlayan emek gücünün sömürüsüne yönelik bir kapitalist fırsatçılık örneği olarak karşımızda durur¹⁵³. Aynı yıllarda Çerkez göçmenlerin yoğunlukla iskân mahallerinden biri olan Canik Sancağında da Amerikan pamuk tohumu ve ziraatına dair yörede teftiş amacıyla bulunan Rıza Efendinin tahrirat raporu incelenmeye değer veriler sunar¹⁵⁴. İngiltere'nin pamuk tohumunu Osmanlı pazarı için temin yönünde önemli bir aracı unsur olması Kırım Harbi'nde her iki ülke dayanışmasının iktisadi alanda varlığını sürdürdüğü şeklinde yorumlanabilir. Londra üzerinden temin edilen 200 tonluk Amerikan pamuk tohumunun ödemesinin de yine bu ülkeye yapıldığı arşiv belgelerince kayıt altına alınmıştır¹⁵⁵. Manchester Pamuk Komitesi tarafından 1865 tarihinde Mısır'daki Nil Deltasına gönderilen Amerikan pamuk tohumunun Osmanlı'ya da verilmesine dair onay ve ruhsat verilmiştir. Bunun üzerine tonilatosu 20 liradan olmak üzere 25.000 tonilato pamuk tohumunun Liverpool'dan Osmanlı topraklarına sevkine başlanmıştır¹⁵⁶. Ancak Osmanlı Devleti'nin bilhassa II.Abdülhamit devrinde İngiltere ekseninden uzaklaşan dış politikası Prusya (Almanya) ile kesişme kesp

¹⁵² DABOA., HR.MKT., No: 459-29, 22.05.1280, "İngiliz Konsolosu ile pamuk gümrüğü üzerine yazışmalar...".

¹⁵³ DABOA., HR.TO., No: 441-13, "Kıbrısta Amerikan pamuk tohumu ziraati...".

¹⁵⁴ DABOA., MVL., 673-34, H.5.12.1280, "Canikte Amerikan pamuğu ...".

¹⁵⁵ DABOA., HR.MKT., No: 510-16, 7.9.1281, "Londra Amerikan pamuk tohumu".

¹⁵⁶ DABOA., C.İKTS., No: 4-178, 25.9.1281, "Amerikan pamuk tohumunun Liverpooldan nakli".

ettiğinden 1890 sonralarında Amerikan pamuk tohumunun Almanlar üzerinden temin edilmeye başlandığını belirtmekte yarar vardır¹⁵⁷. Merkezi idare tarafından yoğunluklu olarak pamuk tarımında alternatif güzergâhlar üzerinde yatırımlar yapılmışsa da 1904 yılı sonrasında Aydın yöresinde de devlet desteği ile Amerikan pamuk tohumu yetiştiriciliğine teşvik verilmiştir. Bu durum Aydın yöresinin kadim Anadolu penbesini küresel rekabet araçlarına rağmen uzun yıllar koruduğu ve Amerikan pamuk tohumuna rağbet etmediği şeklinde değerlendirmelere neden olabilir. Ancak bu inatlaşmanın çağın gerekleri karşısında 1900'lü yıllardan itibaren iflas ettiği ve küresel istihsalatın karlılık payı yüksek ürünlere yönelimin bu gelenekselliğe önem veren alanda da galip geldiğini müşahade etmek mümkündür¹⁵⁸. Rus-Japon Savaşının perişan ettiği Rus Çarlığının da bu devirde Osmanlı'ya pamuk tohumu sağlayan önemli tedarikçilerden biri haline geldiğine dair bazı kanıtlara ulaşmak mümkündür. Rus Çarlığının kontrolü altında olan Orta-Asya'dan pamuk tohumlarının Amerikan pamuk tohumları gibi gümrükten muaf tutulmalarına dair gerçekleştirilen resmi işlemler bu yeni alternatif tedarik zincirinin önemli bir kanıtı olsa gerektir¹⁵⁹. Benzer şekilde 1869¹⁶⁰ ve bilhassa 1898 sonrasında Amerika Birleşik Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ne karşı takındığı tekerci ve imtiyazcı inadı kırılmış olacak ki ilk defa Selanik ve bazı Osmanlı toprakları için doğrudan pamuk tohumu alımı yapılmaya başlanmıştır¹⁶¹. Bilhassa Adana'da ekime uygun Teksas ve Georgia pamuk tohumları tercih edilen ithal ürünler olarak dikkat çeker¹⁶².

Osmanlı Devleti'ndeki geleneksel pamuk yetiştiriciliğinin oluşturduğu geleneksel tarım pamuktan mamul tekstil ürünlerinin üretiminde de yüzlerce yıla yayılan bir tecrübe birikimi oluşturmuştu. Bu kumaş üretiminin desteklediği Osmanlı tekstil pazarı iplik eğirme tezgâhları, dokuma tezgâhları, manifaturacı esnaf örgütleri, han ve çarşılarda kurulan pazarlarla sağlanan etkin dağıtım ağı Osmanlı iktisadi hayatında önemli bir istihdam ve ekonomik getiriye sahipti. Ne varki Anadolu ve İran coğrafyasına mahsus olan endemik "penbenin" yetersiz hacmi nedeniyle kırsal alanda penbe tarımı yapan çiftçiye pek de karlı bir ürün sunmamaktaydı. Pamuk ipliği

¹⁵⁷ DABOA., BEO., No: 2596-194669, 7.4.1323, "Mersindeki Alman pamuk tohumu şirketi ...".

¹⁵⁸ DABOA., ML.EEM., No: 596-70, "Aydında Amerikan pamuğunun tarlalarda tecrübesi".

¹⁵⁹ DABOA., BEO., No: 4053-303939, 4.7.1330, "Orta Asya pamuğunun gümrükten muaf tutulması".

¹⁶⁰ DABOA., HR.İD., No: 1354-25, 22.3.1869, "Amerikadan ithal edilecek 12.000 okka pamuk tohumu".

¹⁶¹ DABOA., BEO., No: 1236-92682, 20.7.1316, "Selanik için Amerika'dan tohum ithali".

¹⁶² DABOA., HR.İM., No: 95-62, 23.01.1924, "Amerkan pamuk tohumu ...".

üretenler, kumaş ve dokuma tezgâhlarında penbeden mamul ürünler üreten aile işletmeleri bilhassa Aydın, İzmir, Denizli ve dahi İstanbul'da yüklü gelirler elde ederken penbe tarımı ile hammadde üretiminde bulunan çiftçiler ürünün rekoltesindeki düşük değerler nedeniyle aynı oranda pamuk tekstil pazarından yeterince gelir elde edememişlerdi. Ancak 1790 sonrası Osmanlı topraklarında tarımı yapılmaya başlanan Amerikan kozalı pamuğu dekar başına daha fazla ağırlıkta pamuğun hasadına olanak verdi. Devlet eliyle yapılan tohum yardımları da çiftçinin gelir payını yükseltti. Artık pamuklu mensucattan servet sahibi olanların yanına şimdi kırsalda daha fazla pamuk hasadını yapmayı başaran "Pamuk Ağaları" da eklenmeye başladı. Böylelikle bataкта kendi gündelik yaşantısını idame ettirmede zorlanan Adanalı çiftçiler yüksek Amerikan kozalı pamuk hasadı nedeniyle sermaye sahibi olarak bu alanda devletle rekabet eder hale geldiler. Pamuk tarımı sayesinde yüksek gelir elde eden Adanalı bir toprak ağası zamanla kendi pamuğunu eğirecek makineleri yurtdışından bedelini ödeyerek getirebilecek kadar sermaye sahibi olmayı başardı. Bu süreci gelişen teknoloji sayesinde dokuma tezgâhları ve elektrikle çalışan dinamolu tekstil makineleri takip etti. Modern Türkiye Cumhuriyeti pamuk tarımı üzerinden başlatılan kırsal kalkınma hamlelerinden ziyadesiyle istifade eden bir sürece tanıklık etti ve yerli Sümerbank'ın oluşturduğu sermaye küresel ölçekte söz sahibi yerel sermayenin oluşumuna büyük katkılar sundu. Bütün bu serüven zaten endemik bir pamuk türü olan "penbenin" ziraatını yapan bir toplumun başarı öyküsü idi ve bu öyküde yüksek randıman ve kalitesi ile Amerikan kozalı pamuğunun oldukça büyük bir katkısı vardı.

4.2.1.2. Pamuk Tarımı İçin Bataklıkların Kurutulması

Osmanlı Devleti önceleri Mısır hidivliği vasıtasıyla aşına olduğu Amerikan kozalı pamuğunu zaten bilindik yerel endemik bir pamuk türü olan "penbenin" ekildiği yerlerde uygulamaya çalıştı.¹⁶³ Ancak gerek kokusu gerekse yüksek kâr marjı ve az zahmeti nedeniyle geleneksel penbe üreticisi çiftçiler Amerikan kozalı pamuğuna sıcak bakmamışlardı. Bu alanda pamuk talep eden yerel tekstil üreticileri de kozalı pamuk yerine sınırlıda olsa hasadı az olan penbe ile yetinecek oranda bir atölye sistemine sahipti. Çoğunlukla aile işletmeleri halinde oluşturulan tezgâhlar küresel olmasa da yerel ölçekli pamuklu tekstil ürününü yerel penbeden fazlasıyla karşılamaktaydı. Küresel çapta 1860'dan sonra yoğunlaşan makinalaşma ve buhar

¹⁶³ DABOA., A.MKT.MHM., No. 69-47, H.09.08.1271, "Osmanlı'da Amerikan pamuğunun uygun mahallerde ekilmesi ...".

kazanından elektrik dinamları ile çalışan dokuma tezgâhlarının devreye girmesi bu alanda devletlerin büyük yatırımlar yapmalarına olanak sundu. Osmanlı Devleti hazineye irad oluşturabilmek maksadıyla İngiltere ve Fransa gibi ülkelerden temin ettiği teknolojik destek ve sermaye sayesinde tekstil fabrikalarını bir biri ardına açmaya başladı. Askeri palto ve gocuk yapan bu tesisler zamanla sivil insanların da beğeni ile kullandığı fes imalatı yapan Feshane ile desteklendi. Tekstil alanında devlet eliyle başlayan makinalaşma yoğun bir pamuk hammaddesine ihtiyacı da beraberinde getirdi.¹⁶⁴

Osmanlı payitahtında yabancı sermaye ve teknoloji ile küresel pazarlarda rekabet imkânı bulan Osmanlı en azından kendi iç piyasasının ihtiyaçlarını yerel kaynaklarla karşılamak ve en azından tekstil alanında dışa bağımlı olmaktan kurtulma hamleleri başlattı. Bütün bir Anadolu, Orta-Doğu, Kafkasya, Kuzey Afrika ve dahi Balkanlar lojistik açıdan Osmanlı topraklarında filizlenen tekstil sanayisinden nemalanma imkânı aradı. Tekstil alanında söz sahibi olan Fransa ve İngiltere güçlü bir tekstil sanayisine sahip olmakla beraber topraklarındaki yetersiz iklim koşulları nedeniyle pamuk temininde yoğun bir şekilde Amerika'ya bağımlıydılar. Ancak Amerika'da 1860-1865 tarihlerinde yaşanan Kuzey-Güney savaşı bolca pamuğun hasat edildiği Luisiana, Fildelfia ve Kaliforniya'daki pamuk tarlalarını vurdu.¹⁶⁵ İşte bu tarihlerde Avrupa'daki tekstil fabrikaları ihtiyaçları olan pamuk hammaddesini Nil Deltası'ndan temine yöneldiler. Ne var ki bu yörede Amerikan pamuğunu tanıtan ve öncelikli yatırımlarda bulunan Fransa kendi tekstil üretim merkezlerini desteklemek için İngiliz tüccarlarına karşı rekabetçi üstünlüğünü korudu. İngilizlerin Fransız nüfuz bölgesi olan Mısır Deltasına girmede karşılaştıkları sorunlar İngiltere-Osmanlı yaklaşmasını beraberinde getirdi.¹⁶⁶ 1500'lerden beri Osmanlı'nın en büyük kalay tedarikçisi durumunda olan İngiltere Kırım Harbinde oluşan karşılıklı güven ve müttefiklik ruhunu daha da öteye taşımak için Amerikan koza pamuğunun Osmanlı topraklarında ziraatı için katkı sağlamaya başladı. Böylelikle Fransız tekstil sanayisini 1860-1865 savaş nedeniyle oluşan pamuk kıtlığı yıllarında besleyen Mısırdaki Nil Deltasına karşı İngiltere'nin de alternatif bir tedarik merkezi tesis edilmiş olacaktı.

¹⁶⁴ DABOA., A.MKT.UM., No. 213-87, H. 19.02.1272, "Fabrika-yı hümayun için ekilecek pamuk tohumlarına dair."

¹⁶⁵ Baker, Bruce E., and Barbara Hahn. The cotton kings: Capitalism and corruption in turn-of-the-century New York and New Orleans. Oxford University Press, 2016.

¹⁶⁶ F. Ll. Griffith, G. M. Crowfoot, "On the Early Use of Cotton in the Nile Valley" *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 20, No. 1/2 (Jun., 1934), pp. 5-12.

İzmir ve hinterlandında yer alan Menderes Ovası ilk başarılı tecrübelerin yapıldığı alanlardı. Bunu hızla Adana Ovası gibi yeni sahalar izledi.¹⁶⁷ Kırım ve Kafkas göçmenlerinin artırdığı kırsal alandaki nüfus artışının sunduğu ucuz iş gücü pamuk tarımının daha yüksek kar marjlı zirai bir faaliyet alanı olarak belirmesine yol açtı.

Osmanlı Devleti'nin uzlaşmacı yaklaşımı ve sunduğu korumacı tavrı Amerikan iç savaş yıllarında hammadde tedariki yapamayan Avrupa'nın belli başlı tekstil devlerini Osmanlı'ya yanaştırdı. İngiltere ve Avusturya kendi tekstil sektörlerinde ihtiyaç duydukları pamuğu temin için Osmanlı topraklarında oldukça uygun üretim sahaları yakalamışlardı. Hatta düzenli devlet yapısı, bankacılık sistemindeki gelişmeler ve küresel teknolojik gelişmelere vakıf Osmanlı daha nitelikli bir iş gücü ve altyapı sunmaktaydı. Osmanlı'da pamuk tarımına imkân veren iklim ve arazi yapısının uygun olduğu bölgelerdeki bataklık alanlar kurutularak pamuk tarımına kazandırılmaya başlandı.¹⁶⁸ Menderes Vadisi ve Adana Ovası oldukça cazip üretim alanları olarak belirginlik kazanmaya başladı. Her ne kadar Fırat, Kızılırmak, Yeşilirmak boylarında da uygun pamuk tarımı alanları oluşturulmaya çalışıldıysa da nem ve iklimin yeterince kurak olmaması nedeniyle randıman alınamadı. Fırat bölgesi bir nebzede olsa daha bereketliydi ancak geniş arazileri sulayacak bir baraj ve kanal sisteminden mahrumdu. Ayrıca yerel asayişsizlik ve demografik sorunlar sıhhatli bir pamuk tarım sahasının oluşumunun önünde ağır bir engel olarak uzun yıllar varlığını korudu. Ayrıca limanlarla kısa sürede denizdeki buharlı gemilere ulaşan İzmir ve Adana pamuğuna karşılık Fırat havzasında oluşacak pamuğu az bir masrafla sahil kentlerine ulaştıracak yeterli bir ulaşım ağı söz konusu değildi. Muhtemelen 1909 yılında canını dişine takarak Berlin-Medine ve hatta Bağdat'a kadar İttihat-Terakkinin yoğun programı ile oluşturulan şimendifer yani demiryolları 1911 yılında aktif hale gelene kadar da pamuk hasadının naklinde ciddi masraf bilançosu olarak Fırat havzası pamuğunu küresel marketler açısından cazip kılamamıştı. Aşağı ve Yukarı Mezopotamya bereketli toprakları ve uygun iklimsel koşulları nedeniyle pamuk tarımında cazip alanlar oluştursa da bu pamuğu işleyecek olan İngiltere ve Avusturya'nın Bağdat mansabından pamuk hasadını kendi fabrikalarına transferleri bir hayli masraflıydı. Hâlbuki coğrafi açıdan İzmir ve Adana oldukça yüksek kalitedeki

¹⁶⁷ DABOA., Şura-yı Devlet (ŞD.), No. 2115-11, H.07.06.1287, Adana'da Kozan ve Siste bataklıklarının kurutulması", DVN., MKL, No. 30-24, H.27.02.1307, "Aydın Vilayeti dahilindeki Menderes Nehri etrafındaki ...".

¹⁶⁸ DABOA., HR.SFR.3., No.293-7, 18.01.1883.

Amerikan kozalı pamuğunu daha kısa bir nakliye sonrasında Liverpool ya da Trieste Limanlarına ulaştırabilmekteydi.

4.2.2. Osmanlı Tekstil Pazarında Küresel Ürünlerin Artışı

Üretim ve ticaret boyutları ile Türkiye ekonomisinin hububattan sonra en önemli sektörünü oluşturmakta olan pamuğun Osmanlı toplumunda geniş bir kullanım alanı vardı. Anadolu ve Rumelide pek çok bölgede pamuk yetişmekte ve çeşitli pamuklu kumaşlar üretilmekteydi. Kaliteli pamuklar Çukurova, Güneydoğu Anadolu, Ege ve Trakya, Suriye ve Mısır'ın çeşitli bölgelerinde yetiştirilmekteydi. Özellikle Batı Anadolu bölgesi pamuk üretimi için önemli bir ticari meta haline gelmiştir. Pamuk ve pamuklu üretimini Balkanlara taşıyan Osmanlı pamuk üretimi için birçok dalda iş sahası oluşturmuştu.¹⁶⁹

Pamuk üretimi 16. Yüzyıl sonlarından itibaren Batı'da ve Rusya'da ucuz pamuklu giyim ve kullanım eşyasına olan ihtiyaç sebebi ile artan talebe bağlı olarak artış göstermiştir. 17. Yüzyılda Batı Anadolu, Suriye ve Mısır'da pamuk üretimi ticarete bağlı olarak daha da artmıştır. 17. Yüzyılda pamuk ziraatinde yaşanan patlama pamuğa olan talebin artmasıyla beraber Osmanlı pazarını hareketlendirdiği gibi ekim alanını da genişletmiş ve böylece büyük çiftlikler ortaya çıkmıştır.¹⁷⁰ Pamuklular içerisinde Çin tülbentleri yumuşak ve incelikleriyle bilinirdi. Buna karşın Anadolu pamukluları ise genellikle kalın sert ve kısa elyafli olmaları dolayısıyla mamuller Hindistan pamuklularıyla boy ölçüşemiyordu. Hindistan pamuklularının giderek artan rekabeti karşısında Osmanlı pamuklu sektörü zor durumda kalmıştır. Hindistan ile olan ticari ilişkiler 15. Yüzyılda başlamış olup Behmeni veziri Hoca Mahmut Gâvân'ın gönderdiği ajanlar aracılığı ile Osmanlı pazarında Hindistan mamûlü kumaşlar tanıtılmış ve Osmanlı pazarında asırlar sürecektir.¹⁷¹ 17. Yüzyıldan itibaren Hindistan ve 19. Yüzyılda Avrupa'dan pamuklu ithalatı, İmparatorluk ekonomisini en çok etkileyen gelişmelerin başında gelir. 1610 yılında Bağdad' dan Haleb' e gelmiş olan 120 kişilik ticaret kervanında kayıtlarda en az 10 Hintli tacire rastlanılmaktadır. Kervanda bulunan çeşitli menşeden tacirlerin Basra yolu ile getirdiği mallar arasında Hint malları, çivit ve Hint kumaşları bulunmaktadır.

¹⁶⁹ DABOA., C.ML., No. 118-5261, H.03.04.1224, " Edirne, Çorlu ... pamuk ekimi ve pamuk ipliği imalatı ...".

¹⁷⁰ Nebi Bozkurt, "Pamuk", C.34, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, ss. 154-156.

¹⁷¹ Kütükoğlu, Osmanlı'nın Sosyal Kültürel ve İktisadi Yapısı, s.162.

Osmanlıların Hint şalları ile beraber ince lüks Hint pamuklularına (dülbend) ilgi göstermeleri sonucunda ithalat artmıştır. Buna bağlı olarak 17. Yüzyıl sonlarında Osmanlı ekonomisinde bunalım baş göstermiş ve bu durum Osmanlı yönetim çevrelerinde kaygı yaratmıştır. 17. Yüzyılda Kızıldeniz ve Basra'ya Hollanda ve İngilizler aracılığı ile Hint ve Güney/ Doğu -Asya'dan gelen Hint pamukluları, şalları ve boyalar gibi ürünler karşılığında, burada kâr getiren mallar bulmak güçtür. Fakat Mokka'nın kahvesi, Basra'nın hurması ve Arap atları dışında uygun ihraç malı bulunamamıştı. Bunun sonucunda ortaya çıkan açık, altın ve gümüş ile ödeniyordu. Bu durumu özetlemek gerekirse Hindistan- Orta-Doğu ticaretinde 17. Yüzyıldaki gelişmeye paralel olarak, büyük ticaret ve devir hareketinin, olay tarihçisi Naima'nın da tanımladığı gibi "Karun gibi" zengin Hintli tüccarın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Osmanlı pazarları Avrupa'dan önce Hint pamuklu kumaşlarının ihracatı için esas pazarı durumuna gelmiştir.1690 yılının sonuna doğru İngiliz East India Company ajanları, Hindistan'dan Orta- Doğuya gönderilen pamukluların Avrupa'ya giden miktarın beş katı olduğunu söylemişlerdir. Orta - Doğudan sonra Avrupa pazarlarını istila eden Hint pamukluları bu hareket ile bir bunalım dönemine ve Batı Avrupa memleketlerinde pamuklu sanayinin yükselmesine yol açarak 17. Yüzyılın ikinci yarısında geniş pazarlar için yığın üretim yapma gereği, bu sanayide mekanik yöntem ve araçların uygulanması ile Batı'yı büyük sanayi devrimine götürmüştür. Merkantilist Avrupa'nın, Hint pamuklularının istilasına karşısındaki durumuna tepkisi Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı olmuştur. 17. Yüzyıl ortalarından başlayarak Fransa ve İngiltere'de ilkin yüksek sınıflar, sonra halk yığınları arasında renkli basma pamuklu dokumalara talep artmış ve moda olmuştur. Bu talep karşısında yünlü, ipek ve keten dokuma sanayii güç duruma düşmüş; onların baskısı ile pamuklu kullanımına karşı yasaklar konmuş, ithalata ağır gümrük tarifeleri uygulanmış; fakat sonucunda 17. Yüzyıl ortalarında "merkantilistlere" karşı "economistler" davayı kazanarak, pamuklu ithalatı üzerindeki önlemler hafifletilmiş, yerli pamuk sanayii teşvik edilerek desteklenmiştir.

19. Yüzyılda Avrupa pamuklu istilasına karşısında çöküntüye benzer bir durumla karşılaşmadığı için Hint pamuklularının Osmanlı pamuklu sanayiini çöküşe götürdüğünü söylemek doğru olmayacaktır. 17. ve 18. Yüzyıllarda Türkiye, pamuklu sanayide büyük iç pazara hâkimdir. Türk ustalar bazı çeşitlerde Hint mallarını taklit ederek rakiplerine karşı üstün gelmiştir.

Boğasi ve bezde Türk pamuklu sanayii hammadde ve emek bakımından rekabet olanaklarına sahiptir. Hint kumaşlarının Osmanlı pazarında geniş yer edinmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin pazarını canlandırmak için Hint taklidi kumaşlar ürettiği söylenebilir fakat bu durumu yalnızca pazarı canlandırmak olarak değerlendirmek doğru bir çıkarım olmayacaktır. Hindistan ile ticaretle, o tarafa fazla altın ve gümüş akımı bilinen bir ekonomik olaydır. 17.Yüzyılda Osmanlı ithalatçı tüccar bezzazların terekelerinde, büyük miktarda nakit para, özellikle altın, riyal ve esedî gurus bulunması rastlantısal bir olay değildir. Bu durum ise Osmanlı İmparatorluğunu piyasa ihtiyacı doğrultusunda Hint taklidi kumaşlar üretmeye sevk etmiştir.

Hindistan'dan ithal olan pamuklu çeşitlerinin arasında Osmanlı pazarında tutunmuş olan dülbentler pazara egemen olmuştur. 1543-1659 tarihleri arasında Edirne tereke kayıtlarında pamuklu bir kumaş türü olan dülbendlere rastlanılmaktadır.

1640 tarihli narh defterinin kayıtlarına göre pahalı keşmir şalları ve ipeklileri ile birlikte Hint ince pamukluları da Osmanlı seçkinleri arasında değerli hediyeler olarak tercih edilmektedir.¹⁷²

4.3. Modernleşme Sürecinin Giyim Kuşama Yansıması

Giyim kuşam modaya uygunluğu tartışılmadan önce içinde toplumsal estetik ve iktisadi etkenleri barındıran bir bütündür. Küresel ekonomiyi içine alan kumaş imalatı ve ticareti kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisi için hayati sektörlerin içerisinde. Kumaşların en önemli kullanım biçimi olan giyim zaman içerisinde toplumsal ve kültürel çevredeki değişim ile birlikte beraberinde büyük ölçüde üretim, pazarlama ve gelirdeki değişikliklerin bir yansıması olarak değişime uğrar. Bu durum giyim kuşamda geleneksel çizgiden çıkıp küresel bir moda sistemine doğru yol alındığını göstermektedir. Moda kavramlarındaki değişimi anlamak için iktisadi etkenleri de ele almak gerekmektedir. 17. ve 20. Yüzyıl arasında giyim kuşamda yaşanan değişim ekonomik ve kültürel bağlamda yaşanan gelişmelere bağlı olarak Osmanlı toplumunu etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. ve 17. Yüzyıldaki istikrarlı geleneksel çizgisinden küresel olan moda sistemine doğru evrilme görülmüştür. Bu değişimin hızı 18. Yüzyılda kendini gösterirken 19. Yüzyılda küresel bir moda sistemi oluşmuştur. Fakat bazı toplumsal baskılar ve dinin getirdiği yasaklar

¹⁷² İnalçık, Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar, ss. 87-93.

önemli bir tüketim aracı olan moda'nın gösterişinden faydalanmada kısıtlayıcı bir rol oynamıştır.¹⁷³

Modernleşme sürecinin halk üzerindeki etkileri üzerinde dururken batılılaşma hareketlerinin önce teknoloji ve sanayide kendini gösterdiğini belirtmek elzemdir. İnsan popülasyonunun fazla olduğu bu dönemde arz talebi karşılamadığı için el dokuma atölyeleri halkın talebi karşısında yerel pazarlarda bir süre daha tutunabilirken büyük pazarda yetersiz kalmıştır. Bu da yerli üreticinin zarar görmesine sebep olmuştur. Osmanlı'yı bu konuda geç önlemler almaya iten bir diğer sebep ise Tanzimat'ın ilanı ile birlikte gelen liberal bir ekonomi anlayışıydı. Bu durum Osmanlı pazarını ele geçirmek isteyen ve yerli Osmanlı sanayi girişimlerini yok etmek isteyen İngilizler için bir şanstı. Bütün bunların yanında Osmanlı pazarını etkileyen belli başlı faktörlerin arasında pazar ve işçi emeği maliyeti ile birlikte moda ve zarafete hitap eden kitlenin yanında dış giyimi en ucuza sağlamaya çalışan halk kitlesinde mevcut olmasıdır. Osmanlılar bu faktörleri dikkate alarak yerli sanayi girişimlerinde bulunmuştur. Modern sistemin gerisinde kalan küçük esnaf gelişen teknolojiye uyum sağlayabilmek için çeşitli arayışlar içerisine girilmiştir. Paris ve Londra'da açılan sergilerde Osmanlı Devleti çeşitli, yünlü ipekli ve pamuklu dokumaları tanıtarak mallarını milletlerarası sergilerde teşhir etmiştir. 1851 yılında Londra'da açılan serginin ardından Paris'te açılan sergi için daha iyi bir organizasyon planlaması yapılarak Anadolu ve Rumeli'den yollanan mallar için gümrük ve vergi muafiyeti tanınmıştır. Sergilerde satılmayan malların devlet tarafından satın alınması ve Avrupa'daki sistem örnek alınarak en iyi ürüne ödül verilmesi esnafı üretim yapmaya teşvik eden bir durumdur. Bununla birlikte devlet esnaf için yurt dışı tanıtım sergilerini cazibe haline getirmeye çalışarak Batı'ya karşı modernizmi desteklediğini göstermeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti bu sergilere katılarak ticaret ve sanayi alanına canlılık kazandırmak isterken geleneksel ürünlerini de tanıtarak kendi reklamını yapmış bulunuyordu. Aynı zamanda buraya gelecek sanatkâr ve zanaatkârları da Batı'nın teknoloji alanında kendini gösteren modern yüzüyle tanıştırmak modern aletlerle çalışma ihtiyacının duyulmasını istemiştir. Esnafın pazarda ancak modern aletlerle üretim yaparak yabancılarla rekabet edebileceğini düşünen Osmanlı özellikle dokuma alanında bu durumu iyileştirmek için önlemler almaya çalışmaktaydı. Bu durumdan

¹⁷³ Donald Quataert, "Tüketim Araştırmaları ve Osmanlı İmparatorluğu", Çev. Tanju Günseren, Alfa Yayınları, İstanbul 2020, s. 251.

en çok etkilenen pamuklu dokumacılıkta ki Osmanlı bu zanaat kolunu yeniden canlandırmak amacı ile dokumacıların Kumaşçılar Şirketi'ni kurmalarına karar verdi.¹⁷⁴

Sanayi İnkılabının getirdiği endüstriyel üretim beraberinde hazır giyimi doğurmuştur. Osmanlı İmparatorluğu tekstil alanında yabancı pazar karşısında tutunmak için önlemler alırken aynı zamanda klasik çizgiyi kaybetmek istememiştir. Klasik çizgiyi modernizmin içine oturtmak isteyen Osmanlı milletlerarası sergilere katılarak kendini göstermek istemiş ve piyasadaki fiyatların değişiminde belirleyici rol almak istemiştir. Bu şekilde haksız rekabeti engellemiş olup piyasadaki varlığını küresel anlamda göstermiştir. Hazır giyimin getirdiği giyim kuşamda modernleşme kültürlerarası etkileşim sağlarken eşzamanlı Osmanlı da ticarete farklı bir boyut kazandırmıştır.

4.3.1. Batılıların Gözüyle Osmanlı'da Giyim Kuşam

Kıyafetler hemen her bölgede olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da sadece örtünmek amaçlı veya hava şartlarından korunmak amaçlı kullanılmamıştır. Elbiseler elbisede kullanılan kumaşlar ve mücevherler aynı zamanda toplumun zenginliğini ve statüsünü gözler önüne sermektedir. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan kıyafetlerin değerli taşlarla hazırlanan mücevherlerin zenginliğin sembolü olduğunu gösterdiği kadar kılık kıyafetin toplumun sosyal ve kültürel yapısını yansıttığını da gösterir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 1683 yılında idam edildiğinde üzerinde yalnızca kadınların elbiselerinde bulunan mücevheratlar vardı. Bunun sebebi geleneksel açıdan kendisinin bir Osmanlı prensesi ile nişanlanmış olma ihtimalinden kaynaklanmaktaydı. Osmanlı sultanları ve saraylılar halk tabakasından kendilerini ayırt edecek mücevherleri elbiselerinde tercih ederlerdi. Bilhassa Sultan Abdülhamit (1774-1789), III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut (1808-1839) devirlerinde saray kadınları da elbiselerinde mücevheri tercih ederlerdi. Hatta III. Selim'in annesi 1805 yılında Mekke'deki Kâbe için "surre alayları" ile altından bir lamba göndermişti ve bu lambadaki elmaştan süsler kendi elbisesinden çıkarılarak altın kandile nakşedilmişti. Sultan Abdülmecit (1839-1861) ise yine elmaslarla süslü iki kandili Mekke'deki Kâbe için göndermişti. Bu devirde haremdeki kadınların elbiseleri çoğunlukla elmas vb.

¹⁷⁴ Kütükoğlu, Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı, ss. 439-448.

mücevherlerle süslüydü.¹⁷⁵ Kuran’da kıyafetler konusunda gösteriştan uzak bir giyim tarzı emir buyrulmuş olsa da bu konuda çıkarılan fetvalara uyulmamış ve çiğnenmiştir. Bu durum ise toplumun ahlaki bir çöküş içerisinde olması olarak yorumlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda kadın ve erkek kıyafetleri arasında aslında çok büyük bir fark yoktur. Kıyafetlerdeki asıl büyük değişim 19. Yüzyılda yaşanmış fakat bu değişim hızlı bir şekilde gerçekleşmemiştir. Kumaş renginde ve desenlerinde yaşanan değişim daha sonra kumaşın kesiminde görülmüştür. Bu değişimin hızını etkileyen faktör ise Avrupa ülkeleriyle kurulan ilişkinin sıklaşmasından kaynaklıdır.¹⁷⁶ Osmanlı şehrini ziyaret eden elçilikler ve bu şehirlerde yaşayan Avrupalı tüccarların ithal ettikleri ucuz tekstil ve sanayi üretimi olan kumaşlar sayesinde 19. Yüzyılda Osmanlı’da kıyafetler daha hızlı bir değişim yaşamıştır.

Elbiseler ve kıyafetler Osmanlı ülkesini ziyaret eden elçiler, elçilerin eşleri ve çeşitli sebeplerle gelen yabancı seyyahlar tarafından her zaman ilgi çekici bulunmuş ve eserlerine konu olmuştur. Özellikle seyyahlar tarafından her zaman dikkat çeken kısım kadınlar olmuş ve kadınlar üzerindeki, tasniflere ağırlık vermişlerdir. Toplumda her zaman gizli saklı bir yeri olan kadınların yabancı ziyaretçilerde merak duygusu uyandırmaları kaçınılmazdır. Bunun doğurduğu sonuçlar ise farklı bakış açıları ve farklı yorumlamalardır. Çalışmamızda batılıların gözünden Osmanlı’da giyim kuşamı ele alırken seyahatnamelerden faydalanarak seyyahların ortak söylemleri dikkate alınmıştır. Orduda başlayan değişim daha sonra sivil halka son olarak ise kadınlara yansımıştır. Bu değişimin öncüsü şüphesiz II. Mahmut’tur. II. Mahmut’un yeniçeri ocağını kapatmasıyla ve kılık kıyafette yaptığı düzenlemelerle başlattığı süreçten en son etkilenen kadınlar olmuştur. Bu durum kadınların sosyal hayatla olan ilişkilerinin sınırlandırılmasıyla ilişkilendirilebilir. Kadınların toplumla olan sınırlı ilişkisine bakıldığında zaman bu süreçten erkekler kadar hızlı bir şekilde etkilendiklerini söylemek doğru olmayacaktır. 18. Yüzyılda Osmanlı’da kadınlarla ilgili ayrıntılı bilgi veren ilk kaynak olarak Lady Montagu’nun seyahatnamesi örnek olarak gösterilebilir. Edirne’de bulunduğu sırada İngiltere’ye yolladığı mektuplarda Türk kıyafetleri hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Kendisi Türk kadını gibi giyinerek kıyafetlerini şu şekilde tarif etmiştir.

¹⁷⁵ Elif Akçetin, Suraiya Faruqi, “Intruduction”, *Living The Good Life*, Brill Yayınevi, Boston 2017, s. 12, 35.

¹⁷⁶ Zofie Uçar, ”XIX.Yüzyıldaki Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kıyafetleri Üzerine Bazı Tespitler”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*,10/4,2013, s. 28.

“Elbise’nin ana parçası şalvar, ayaklarıma kadar uzanıyor ve kalçalarımı da bizim kadınların giydikleri ceketlerden daha edepli gizliyordu. Bunlar ince, güzel renkli Şam kumaşından yapılıyor, simli çiçeklerle işleniyor. Kündürularım beyaz altın işlemeli koç derisinden. Şalvarın üzerinde kenarları işlemeli ince tül var. Bu gömleğin geniş kolları dirseğime kadar uzanıyor, boyun kısmı da elmas bir düğme ile kapanıyor, fakat altında göğsün biçim ve rengini gayet rahat ortaya koyuyor. Bunun üzerinde vücudu saran bir entari yer alıyor. Beyaz altın simle dokunmuş Şam kumaşından, çok uzun geriye dökülen kolları var. Elbise ağır altın püsküller ve mutad olduğu üzere elmas ve inci düğmelerle bezenmiş. Kaftanımda şalvarım gibi aynı kumaştan. Bu bana bilhassa yakışan bir elbise parçası. Ayaklarıma kadar uzanıyor uzun ve aşağıya sarkan kolları var. Üzerinde dört parmak genişliğinde kemerim yer alıyor, yeteri kadar zengin olanlar bunun elmas taşlarla bezenmişini takıyorlar. Fakat kemerin bu kadar pahalı olmasını istemeyenler üzerini işlemeli atlastan yaptırıyorlar. Kemerin ön tarafta her zaman elmas tokalarla tamamlanması gerekiyor. Kurdi de bir rob bayanlarda uzun etekli gece elbisesi olup duruma göre giyerler ya da gerek duymazlar. Bu zengin brokattan yapılır kakım kürkü veya samur kürk kaplamadır.”

Lady Montagu “Kadının konumu ne olursa olsun sık dokunmuş parlak müslin iki örtü olmadan sokağa çıkamayacağını bunlardan birinin gözler hariç bütün yüzü örttüğünü” söylemiştir. Feracesiz kadın görmenin imkansız olduğunu gözlemleyen Montagu bu dış kıyafetin kışın kalın çuhadan yazın ise hafif kumaş ya da ipekten olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁷

Türk kadınlarının giyim tarzı ile ilgili İngiliz seyyah Thomas Thornton’un ise söylemleri Montagu ile uyushmaktadır. Kadınların sosyal hayattaki sınırlandırılmış ilişkilerine değinerek önceliklerinin gösteriştten uzak temiz ve zarif giyinmek olduğunu söylemiştir. Ayrıca elbiselerinin Mısır ve Keşmir kumaşlarından yapılan pahalı elbiseler olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁸ Tabi bu durumun zengin olanlar için geçerli bir gözlem olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Alman seyyah Seetzen kadınları bayramlarda dahi bayramlık elbiseleri ve süsleri ile sokakta görmenin mümkün olmadığını, dışarı çıkarken güzel kıyafetlerini kapatacak dış elbise giydiklerini

¹⁷⁷ Mary Montagu, ”Şarktan Mektuplar”, Çev. Selçuk Ünlü, Palet Yayınları, Konya 2018, ss. 40-41.

¹⁷⁸ Thornton, Bir İngiliz Tacirin İzlenimiyle Osmanlıda Siyaset, Toplum, Din, Yönetim, ss. 315-316.

söylemiştir. Bu dış giysisinin ne olduğunu yazmamış olsa da Ferace tarzı bir dış giyim elbisesi olduğu muhakkaktır.¹⁷⁹

1835-1839 tarihleri arasında İstanbul'da bulunan Alman Mareşal Helmuth Von Moltke kadınların sokak giysisinde ne kadar kapalı olursa olsun ev giysilerinde bunun tam tersi açık saçık abartılı bir giyim tarzı olduğunu yazmıştır. Sultan II. Mahmut döneminde yabancı gezginlerin kitaplarındaki resimlerde kadınların feraceleri yere kadar uzun yakalıdır. 1835 tarihinde İstanbul'a gelen İngiliz gezgini Miss Julia Pardoe, Sultan II. Mahmut'un kızı Mihrimah Sultan'ın düğün merasimine katılarak düğünde rastladığı iki kız çocuğuna dair gözlemlerini şöyle aktarmıştır. Çocuklardan birinin üstünde, içi hermin kürk kaplı, sırma dantelli, eflatun kadifeden bir ceket olduğunu, içinde pembe renkli müslin entarinin keşmir şalla belinden sıkıldığını söylemiştir. Altında ise yeşil basmadan bol şalvarının, ancak parmak uçlarını örten mavi terliklerinin üzerine bol kıvrımlarla düştüğünü anlatmıştır. İkinci çocuğunda içi samur kaplı, kırmızı yünlü bir kumaştan bir ceketle içine giyilen sarı renkli bir entari, mai şalvar ve bürümcük gömleği olan kıyafetinden bahsetmiştir. İngiliz gezgine göre yetişkin bir kadın giyimi ile aralarında fark bulunmayan bu giysiler çok abartılıdır.¹⁸⁰

1852 tarihinde İstanbul'a gelen başka bir seyyah Theophile Gautier, sekizle on yaş arasında üç Türk kızını görmüş ve onların üstündeki kıyafetlerin İngiliz kumaşından yapılan abartılı kıyafetler olduğunu söylemiştir.¹⁸¹ Genel olarak seyyahların kız çocukları ile ilgili kıyafet yorumlarına bakıldığında yaşına uymayan bir şekilde ağır bir giyim tarzı olduğu ortadadır. Bu durum seyyahlar tarafından abartılı bulunması Avrupa'daki çocuk giyiminin Osmanlı'daki kız çocuğu giyimi kadar ağır ve abartılı olmadığını gösterir.

4.3.2. Batıda Giyim Kuşam Modası ve Saray Kadınlarına Yansıması

18. Yüzyıla kadar geleneksel çizgide devam eden Osmanlı giyiminde modernleşme ilk olarak sarayda başlamış sonra halka yansımıştır. 18. ve 19. Yüzyıla ait terzi sipariş defterlerini incelediğimizde geleneksel kumaş modellerinin üzerinde Batı tarzı süslemelerin yer aldığı görülmüştür. Saray kadınlarının Batı modasına duyduğu ilgi terzi sipariş defterlerinde açıkça görülmektedir. Terzi defterindeki sipariş

¹⁷⁹ Seetzen, İstanbul Günlükleri ve Anadolu'ya Yolculuk, s. 259.

¹⁸⁰ Dilek Yılmaz, *Osmanlı Dönemi 19. Yüzyıl Modası ve Değişimi*, Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 39.

¹⁸¹ Tezcan, "Osmanlı Sarayının Çocukları Şehzadeler ve Hanım Sultanların Yaşamları ve Giysileri", ss. 234-236.

listesinde çetari, sevai, çuka, atlas, bürüncek, kemha kumaşlar mevcuttur. Defterlerde şal, entari, hırka, ferace, şalvar siparişleri henüz geleneksel çizginin devam ettiğini göstermektedir. Fakat dikişlerdeki süslemeler ve yaldızlı harçlar batı etkisinin kıyafetlerde kendisini göstermeye başladığının belirtisidir. Kadın Sultanlara ait saray terzi defterleri Saray modasının batı modası ile kurduğu ilişkiyi anlamamıza yardımcı olmaktadır.

TSMA D.842 no'lu defterin 10a sayfasında Beyhan Sultan tarafından verilen siparişlerde hüseyinî adı verilen yerli üretim şeritlerle kıyafetler zenginleştirilmiştir. Hüseyinî, elbiselerin dikişlerine, ön açıklığına, etek uçlarına, kol ağzlarına ve yaka çevresine geçirilen, genişlikleri 1 ile 5 cm arasında değişen harçlardır. Bu harçlar, ipek iplik üzerine sarılmış, altınlı, gümüşlü tellerle hazırlanır, kılaptan denilen iplikler, sarı ve beyaz tellerle dokunur, bazen pullarla zenginleştirilirdi. Simkeşhaneye bağlı kılaptancı esnafının, terzilere bağlı çalışan ve “kılaptan bükmeçiler” adı verilen bir grubu tarafından hazırlanırlardı.¹⁸² Teberdar Mehmet Emin Usta'nın mührünün olduğu sipariş listesinde hüseyinî şerit ile ilgili şu ifadeler yer verilmiştir; “*İşbu 1213 senesi mahı ramazanı şerifinin gurrelerinden devletlü, ismetlü velinimet efendimiz hazretlerine yeddi cakaranem (?) ile tanzim olunan küllâbdan(?) hasihaların(?) masarifi behaları beyan olunur. Gurre Ramazan 1213*”, “*Beyaz küllâbdan 20 zira sirru resim-i hüseyinî yapıldı. 129 miskal bir dirhemdir. Beher miskal 2'şer kuruştan 259 kuruş 10 para.*”, “*Safi penbe küllâbdan on yedi züra sübhan resmi hüseyinî yapıldı. 85 miskaldir. Beher miskali 2'şer kuruştan 170 kuruş.*”, “*Safi sarı küllâbdan ile 17 zira sübhan resmi hüseyinî yapıldı. 170 miskaldir. Beher miskali 2'şer kuruştan 210 kuruş. Sarı ve beyaz küllâbdan karışık 17 züra ayyıldız resmi hüseyinî yapıldı. 86 miskal 1 dirhemdir. Beher miskali 2'şer kuruştur. 173 kuruş 10 para. Yeşil ile sarı küllâptan karışık 17 zira sübhanı resm-i hüseyinî yapıldı. 98 miskal bir dirhem. Beher miskali 2'şer kuruştan 197 kuruş 10 para.*”. Bu ifadelerde geçen “resim” kelimesi ile bir desen ifade edilmektedir. Bu Beyhan Sultan'ın verdiği siparişlerde kumaşın üzerindeki motife kadar özenli davrandığı ve seçimlerin bizzat Beyhan Sultan tarafından yapıldığını göstermektedir.¹⁸³ Ayrıca Batı etkilerinin özellikle kıyafetleri süsleyen harçlarda ve aksesuarlarda olduğu göze çarpmaktadır. 18. Yüzyılın ilk yarısından itibaren üç etek entari modellerindeki değişim, entarilerin yaka ve kol kenarlarındaki aksesuar

¹⁸² İpek, *Topkapı Sarayı Müzesi Örneklerine Göre Yazılı ve Görsel Kaynaklar Işığında 18-19.Yüzyıl Saray Kadın Modası*, s. 131.

¹⁸³ DABOA, TSMA.d, 842, H.29.12.1214, s. 8.

şeklindeki harçlar ve sultanların terzi defterlerindeki siparişlerinde karşımıza çıkan hüseyini harçlar batı modasının kadın giyim kuşamına yansımalarının en iyi örneğidir. Beyhan Sultan'a ait terzi defterinde teslim alınan sipariş notlarında “ *Tamamen teslim olunmuştur. Yirmi dört aded ince ve hafif kurdele şeridi alındı. Yetmişer paradan kırk iki kuruş. Tamamen teslim olundu. On dört top panta(?) kurdele şeridi alındı. Altmışar paradan yirmi bir kuruş* ”¹⁸⁴ ifadeleri kıyafetlerde kullanılan aksesuarları destekler niteliktedir.

18. Yüzyılın sonuna doğru üretilen Selimiye ve Savayi kumaşlardan dikilmiş kaftanların ön açıklıklarını, kol ağızlarını, yan yırtmaçlarını, geniş, parlak, metal tellerle üretilmiş Avrupa tarzı harçlar süslemektedir.¹⁸⁵ 19. Yüzyıl başlarında ise geleneksel kıyafetler üç parçalı klasik çizgisini korurken yeni moda elbiselerin terziliğinde Batı'nın dikiş tekniklerinin uygulandığı görülmüştür. Şalvar üstüne kısa kuplu kabarık takma kollu ceketler görülmeye başlanmıştır. Telâ, agraf, korsaj gibi Osmanlı'ya yabancı unsurlar terzi malzemeleri arasında yerini almıştır. Şalvarların üstüne giyilen eski bürümcek gömleklerin yerine ise bedene oturan, balenlerle dik duran, nervürlü ve boyu bel hizasına uzanan ceketler gelmiştir. Bu kadın vücudunu saklayan bol elbiselerin yerini kadının vücut hatlarını belli eden elbiseler bırakmaya başladığını göstermektedir. Bu döneme tanıklık eden Miss Pardeo kadınların yüzündeki yaşmağı çok ince bulduğunu ve bu yaşmaktan yüzlerinin seçilebildiğini söylemiştir.

18.Yüzyıl sonuna kadar giyim geleneksel olarak iç giyim üç katmanlı gömlek ve şalvardan oluşurken; dış giyim entari, kaftan ve cepkenlerden oluşmaktaydı. Ferace ve kaftan ise 18. Yüzyılın sonuna kadar klasik bir şekilde üst giyim olarak varlığını korumuştur. Osmanlı Devleti'nin merkezi olan İstanbul modada yaşadığı değişikliklerle halka öncülük etmiş durumdaydı. III. Selim ve II. Mahmut'un idari ve askeri alanda yaptığı yeniliklerle erkek giyimde başlayan modernleşme zamanla kadın giyimde de kendini göstermiş özellikle saray kadınlarının dışarıdaki kadınlarla aralarında bu bağlamda bir etkileşim yaşanmıştır. Uzun bir süre kapalı olan Harem-i Hümayun 19. Yüzyıl ortalarında kapılarını Fransız edebiyatına, kuyumculara, moda sektörünün tüccar ve terzilerine açmış durumdaydı.

¹⁸⁴ DABOA, TSMA.d, 842, H.29.12.1214, s. 10.

¹⁸⁵ Hülya Tezcan, *Osmanlı İstanbul'unda Kadın*, ss. 578-579.

Saraylı hanımlar Paris ve Londra modasının yakından takipçisi olmakla kalmamış, II.Mahmut'un kadınlara verdiği özel izinle yine birtakım kısıtlamalarla dahi olsa şehrin sakinleri arasına karışabilmişlerdir. Zamanla Batılı bir görünüm kazanan kadın kıyafetlerinde üst giyim saydamlaşmış çarşaf veya feracenin altında Paris modasına uygun diktirilen elbiseler belirginleşmiştir.¹⁸⁶ Bu durumu hızlandıran süre ise 1850-1870 tarihleri arasında Sultan Abdülaziz'in daveti ile İstanbul'a gelen Fransız kraliçesi Eugenie'nin saray kadınları tarafından beğeni toplayan elbiseleridir. Fransız kraliçesi saray kadınlarına giyim tarzı ile model olmuş ve kadınlar kıyafetlerini Paris modasına uygun şekilde diktirmeye başlamışlardır. Saray kadınları Paris modasını sadece kendileri için değil çocukları içinde takip etmişlerdir.¹⁸⁷ 19. Yüzyılın son dönemlerinde tamamen Batılı özellikler taşıyan kıyafetleri Paris'e ısmarlayan saray kadınları, Paris'ten gelen moda dergileri üzerine kumaş örneklerini iliştiirerek istedikleri modeli belirten notu ekleyip terzilerle iletişim kurmuşlardır. 19. Yüzyılın sonlarından itibaren Ermeni ve Rum terzilerin terzihaneler ve moda evleri açarak saraya giderek özel siparişler aldıkları bilinir.

¹⁸⁶ Jean-François Solnon, Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa, çev. Ali Berkay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, ss. 509-510.

¹⁸⁷ Tezcan, Osmanlı Sarayının Çocukları Şehzadeler ve Hanım Sultanların Yaşamları ve Giysileri, s. 236.

5. SONUÇ

Giyim kuşam tarih boyunca insanların en temel ihtiyaçlarından biri olarak kabul görür. Fakat bu temel ihtiyaç gelişen ve değişen çağa göre şekil alarak görsel ve zarafete olan eğilimle birlikte moda algısının güncellenmesine sebep olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu değişimin temelleri Lale Devri'nde atılmıştır. Sosyal ve kültürel gündelik yaşama dair önemli değişikliklere maruz kalan Osmanlı Devleti'nde III. Selim ile birlikte "Nizam-ı Cedid" adı altında bir tür yenileşme programı uygulamaya konulmuştur. Bu çerçevede devletin pek çok kurumunda olduğu gibi gündelik hayata dair bazı sosyo-kültürel alanlarda ıslahat hareketleri gerçekleştirilmiştir. III. Selim ve II. Mahmut'un askeri ve idari alanda yaptığı düzenlemeler neticesinde erkek giyimde başlayan değişim daha sonra kadın giyimine yansımıştır. Bu çalışmada Batılılaşma hareketlerinin giyim kuşama yansımaları ele alırken Avrupa'daki gelişmelerin ve sanayi inkılabı ile birlikte gelen endüstriyel üretimin Osmanlı Devleti üzerindeki etkileri tanımlanmaya çalışılmıştır. Endüstriyel üretimden doğan küresel modanın pazarı etkilemesi sonucunda piyasada ki haksız rekabet karşısında kendini göstermek isteyen Osmanlı Devleti tekstil alanında dışa bağımlı olmaktan kurtulmak için bazı hamleler başlatmıştır. 18. Yüzyılda Batının ucuz mallarının Osmanlı pazarını esir almaya başlamasından sonra Osmanlı ekonomisi için yerli sanayinin canlandırılmasının gerekliliğine inanılmış, batı taklidi kumaşlar üretilerek yerli üretim canlandırılmaya çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti tekstil alanında oluşturduğu bazı fabrikalar sayesinde iç giyim-kuşam pazarına yerli imalatın ürünlerini sunmaya başlamıştır. Bu endüstriyel ürünler daha ehven fiyatlarla bol miktarda üretildiği için talebe yönelik arzı sağlamayı başarmıştır. Hâlbuki yerel tezgâhlarda üretilen ürünler ne kadar beğenilirse beğenilsin toplumsal talebe cevap veremediği için yaygın kullanılamamış ve gündelik giyim kuşam alışkanlığını genele yayacak ürün desteğini sunamayarak oluşan gündelik modada kalıcı bir yer edinememiştir. Gerek Avrupa gerekse Osmanlı tarafından tekstil alanında üretilen pratik ve fabrikasyon ürünler herkesin kolayca ulaşabildiği ürünler olması sebebiyle toplumsal talebi karşılayarak Osmanlı genelinde gündelik giyim-kuşamın her yörede, mahallede ve evde aşına olunan gündelik modanın oluşumuna katkı sunmuştur. Osmanlı erkeklerinde bilinen kırmızı renkli fes bu endüstriyel gelişimin sunduğu moda ait renklerden yalnızca birisi olarak dikkat çeker.

Osmanlı sarayında da bilhassa kadınefendiler ve prensesler için talep edilen kıyafet türlerinin endüstri ürünü Fransız dantelleri ve viskos ipeği ile üretilen saten benzeri kumaşların ağırlığı inkâr edilemez. Böylelikle geleneksel bürümcek ve Hint çitarisi gibi tekstil ürünlerinin yanında Avrupa bilhassa Fransa'daki fabrikalarda üretilen tekstil ürünleri kullanılarak üretilen kıyafetler yaygınlık kazanır. Artık Avrupalı kadınlar gibi tütün kesesi taşıyan Osmanlı kadını Avrupa tarzı çantaları ve eldivenleri ile toplumun genelinden ayrılır. Bilhassa saray terzilerinin Ermeni olması sebebiyle daha fazla batı menşeli ürünün gardıroptaki yerini alması kaçınılmazdır. Avrupalı kadınlar gibi artık ellerinde şemsiyeler taşıyan saraylı kadını dışarıdan ithal ve nispeten daha ucuz ancak bir o kadarda erişimi kolay ürünlerle donatmak son Osmanlı yüzyılının karakteristik özellikleri arasında yer alır. Osmanlı saray kadınlarının bilhassa Fransa moda dergilerini takip ettikleri ve bu kataloglarda yer alan elbiselerin benzerlerini saray terzilerine yaptırarak gündelik yaşamlarında sokaktaki Osmanlı kadınından farklı bir profille toplumsal hayata katıldıklarını değerlendirmek mümkün olmuştur. Osmanlı saray kadını tanımanın en iyi yolu saray terzi defterleridir. Saray kadınlarının terzi defterlerine verdiği siparişlerden dönemin modasına olan ilgileri açıkça gözler önüne serilmektedir. Siparişlerde kullanılan kumaşlar belirtilirken dikişlerde ve aksesuarlarda batı etkisi görülmektedir. Defterler bize bir saray kadının giyim kuşam üzerine yaptığı masraflar hakkında bilgi verirken Narh defterinden de faydalanılarak o dönemde halkın alım gücü tespit edilerek bir kıyaslama yapılabilmiştir.

Çalışmamızda geleneksel kıyafet tercihlerinin yanı sıra küresel talebi endüstriyel bir ivme ile karşılamayı başaran batı menşeli giyim ve kuşam tarzının Osmanlı'daki gelişimi takip edilmiştir. Bu gelişim kıyafet çeşitliliğinin dışında sunmuş olduğu fiyat skalası ile birlikte iktisadi anlamda daha da anlamlı hale getirilmeye çalışılmıştır.

Tezimizde bizzat Şer'iyye Sicilleri, saray terzilerinin terzi defterleri ve arşiv kaynakları değerlendirilerek Osmanlı tekstil pazarlarında yer alan sanayi mamulü tekstil fiyatları ile geleneksel el tezgâhlarında üretilen ürünlerin fiyatlarını mukayese etme imkânı da oluşmuştur. Ayrıca İstanbul'da oluşturulan bazı merdiven altı atölyelerde üretilen ürünlerin sarayın takdirine mazhar oluşuna dair de bazı gerçeklikler sorgulanarak Osmanlı müteşebbislerinin küresel ürünlerle rekabet veya en azından muadilini üretebilme kabiliyetleri kayıt altına alınmıştır.

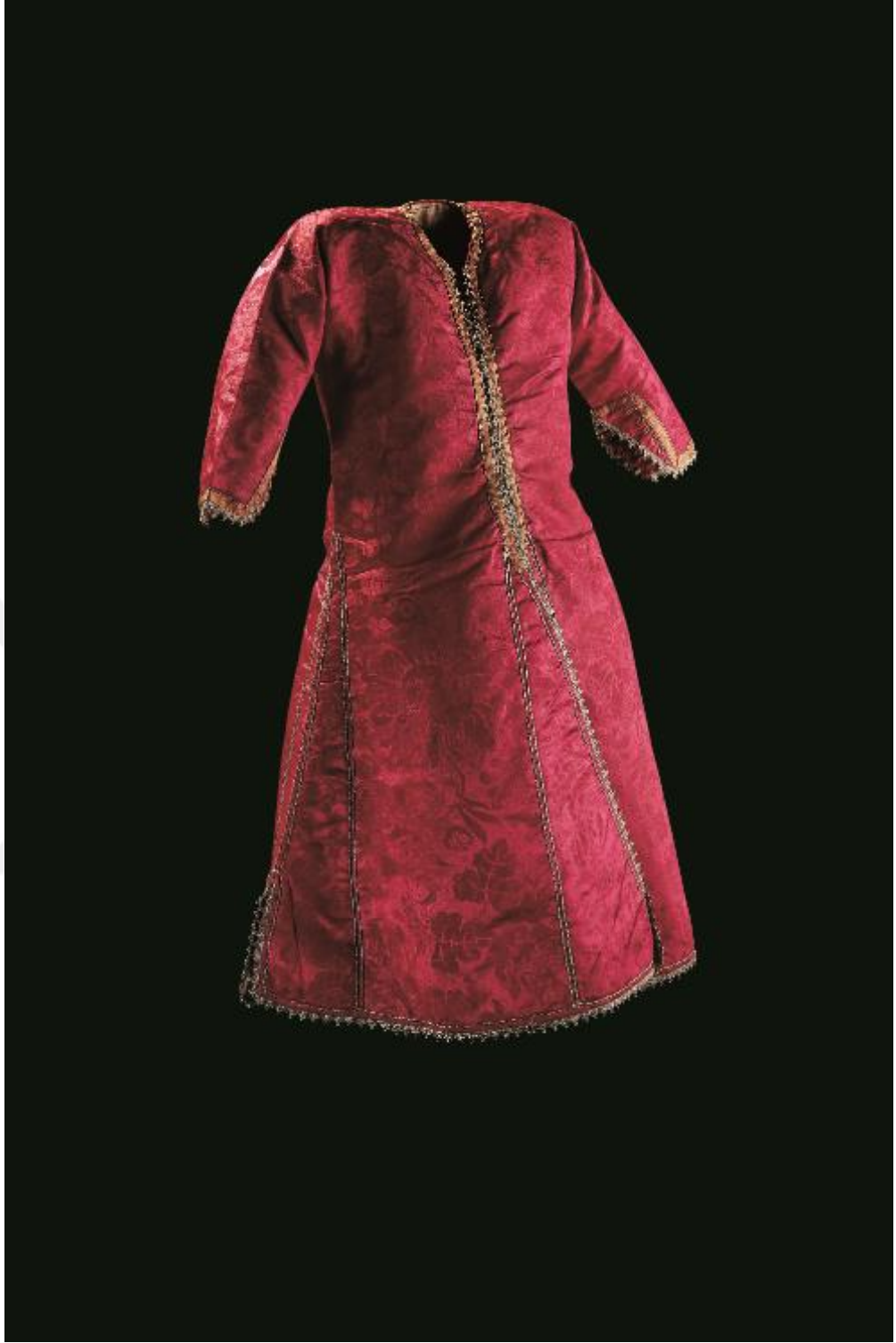
EKLER

Şekil 1. III.Mustafa'nın kızı Fatma Sultan'a ait sevai kumaştan yapılan kız çocuğu entarisi. TSM 13/813.

Şekil 2. 16-17. Yüzyıllara ait yumuşak koyun derisi olan meşinden yapılmış çocuk mesı. TSM, 13/786.

Şekil 3. 18. Yüzyıla ait Avrupa ipeklisinden dikilmiş kız çocuğu entarisi. TSM,13/820.

Şekil 4. 18. Yüzyılda III. Mustafa'nın kızlarından birine ait gümüş renkli parlak seraser zemin üzerine renkli ipek ipliklerle işlenmiş kumaştan dikilen çocuk entarisi. TSM,13/804.

Şekil 5. 19. Yüzyıl başlarında sarı zemin üzerine manzara desenli hint seraserinden dikilmiş Fatma Sultan'a ait çocuk entarisi. TSM, 13/811.

Şekil 6. 18. Yüzyılda Fatma Sultan'a ait olan kürklü çocuk kaftanı. TSM 13/814.

Şekil 7. 18 ve 19. Yüzyıllara ait hareli tafta üzerine işlenmiş o dönemin modası olan çocuk entarisi. TSM, 13/2069.

D.10739.0003.00

Şekil 8. 19. Yüzyıl Osmanlı sarayında takip edilen Paris modasını yansıtan elbise modeli. TS.MA.d, 10739.

Reproduction interdite

LA SAISON.
Journal illustré des Dames.

Vol. 3e 8. - 16 Avril 1874.

D.10739.0005.00

Şekil 9. 19. Yüzyıl Osmanlı sarayında takip edilen Paris modasını yansıtan elbise modeli. TS.MA.d, 10739.

Şekil 10. 19. Yüzyıl Osmanlı sarayında takip edilen Paris modasını yansıtan elbise modeli. TS.MA.d, 10739.

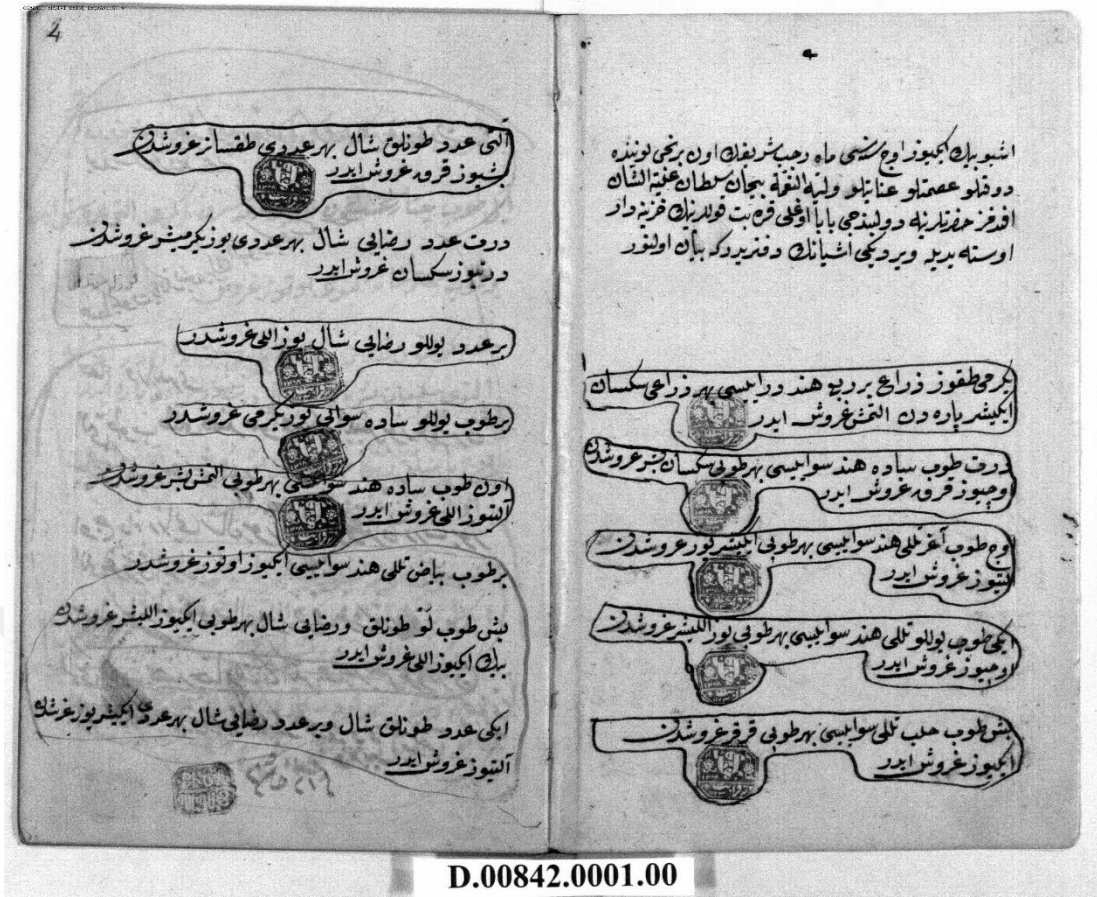

Şekil 11. 19. Yüzyıl Osmanlı sarayında takip edilen Paris modasını yansıtan elbise modeli. TS.MA.d, 10739.

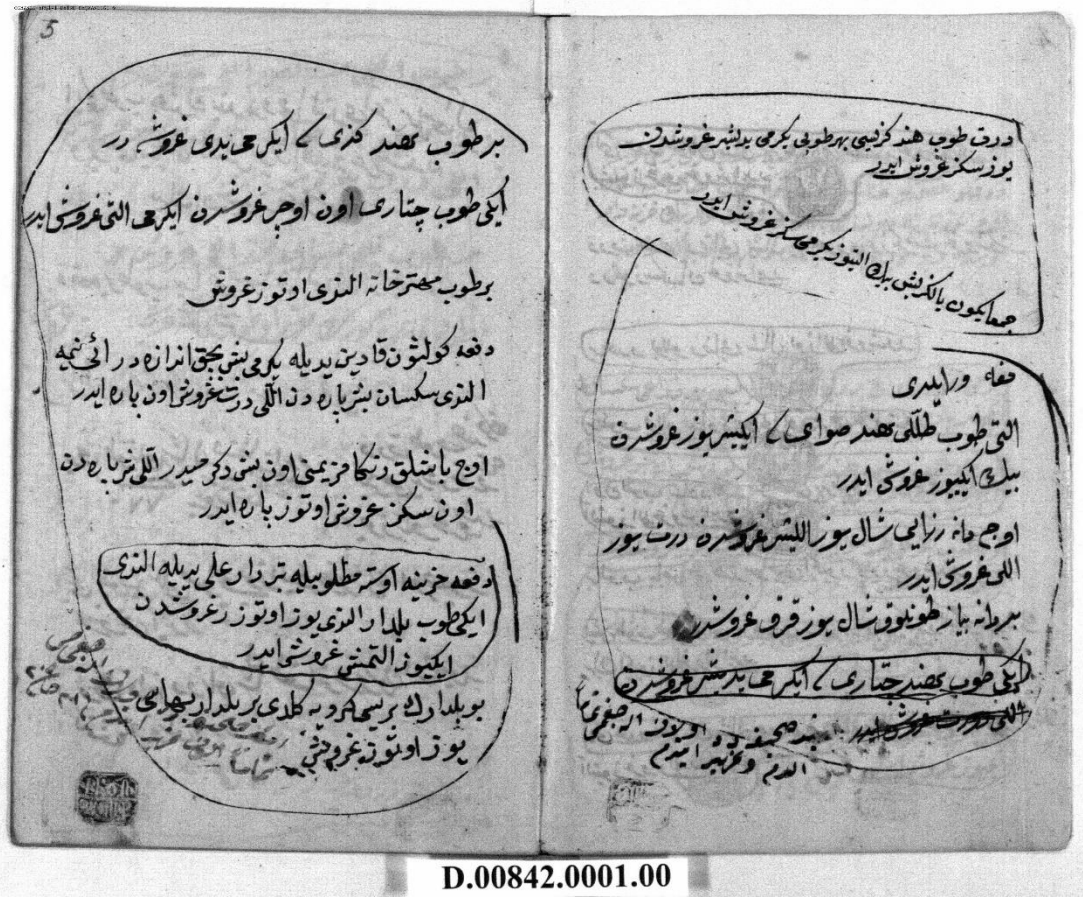

D.00842.0001.00

Şekil 12. 842 numaralı Beyhan Sultan sipariş defterinin lake ciltten oluşan kapağı.
TSMA.d, 842.

Şekil 13. 842 numaralı Beyhan Sultan sipariş defterinin 4. Sayfası. TSMA.d, 842.

Şekil 14. 842 numaralı Beyhan Sultan sipariş defterinin 5. Sayfası. TSMA.d, 842.

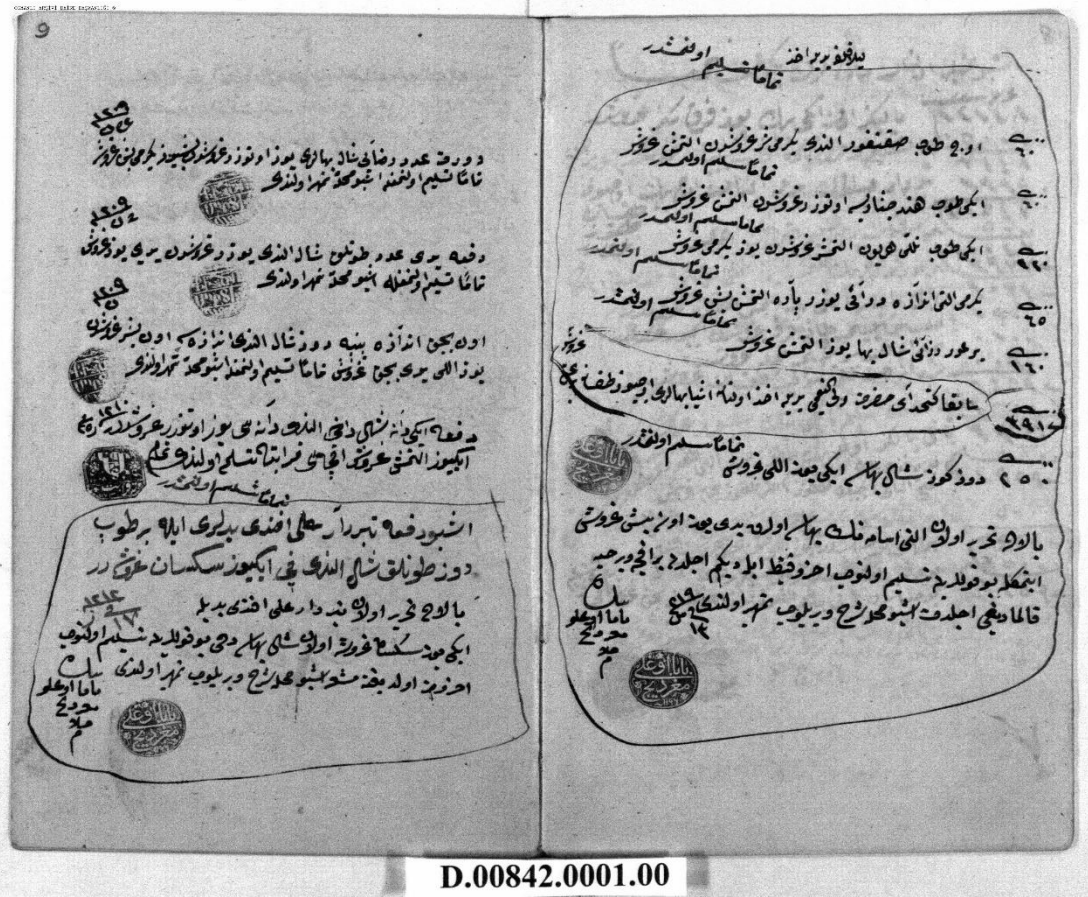

D.00842.0001.00

Şekil 15. 842 numaralı Beyhan Sultan sipariş defterinin 6. Sayfası. TSMA.d, 842.

Şekil 16. 842 numaralı Beyhan Sultan sipariş defterinin 7. Sayfası. TSMA.d, 842.

Şekil 18. 842 numaralı Beyhan Sultan sipariş defterinin 9. Sayfası. TSMA.d, 842.

بود که و غیر اوقاتش اسامه حاکم بود بلیه اوند خضه
بر مقلدان اوز یاده تدریس اوقوب بتشرع باره قطع اهنه
بود بکرم بر غرض افرازد و در نهاده اوردی باقی کز بزرگسکان
اوچ می غرضه اشو کز بزرگسکان اوچ می غرضه صید راه
دولت و عسقل و غیره اذین فخره سنا و کما اغدا اوقوب
مقبوض اهنه صایر کفره شیم اوقوب قطع صاب اوردی و دولو
اذینک بو تولدیه درج یکی قالمی غنه منفر قطع عذر شریع
در یلوب و نهید اوردی که

له فیدای ابله د دیونو ذرای صاری ویا من بوکوه
تنظیم ادرن بوز کسان کجی متعالیه به متعالی البشیریا
ایکبو ذکرم بید کجی عرفش ایدر

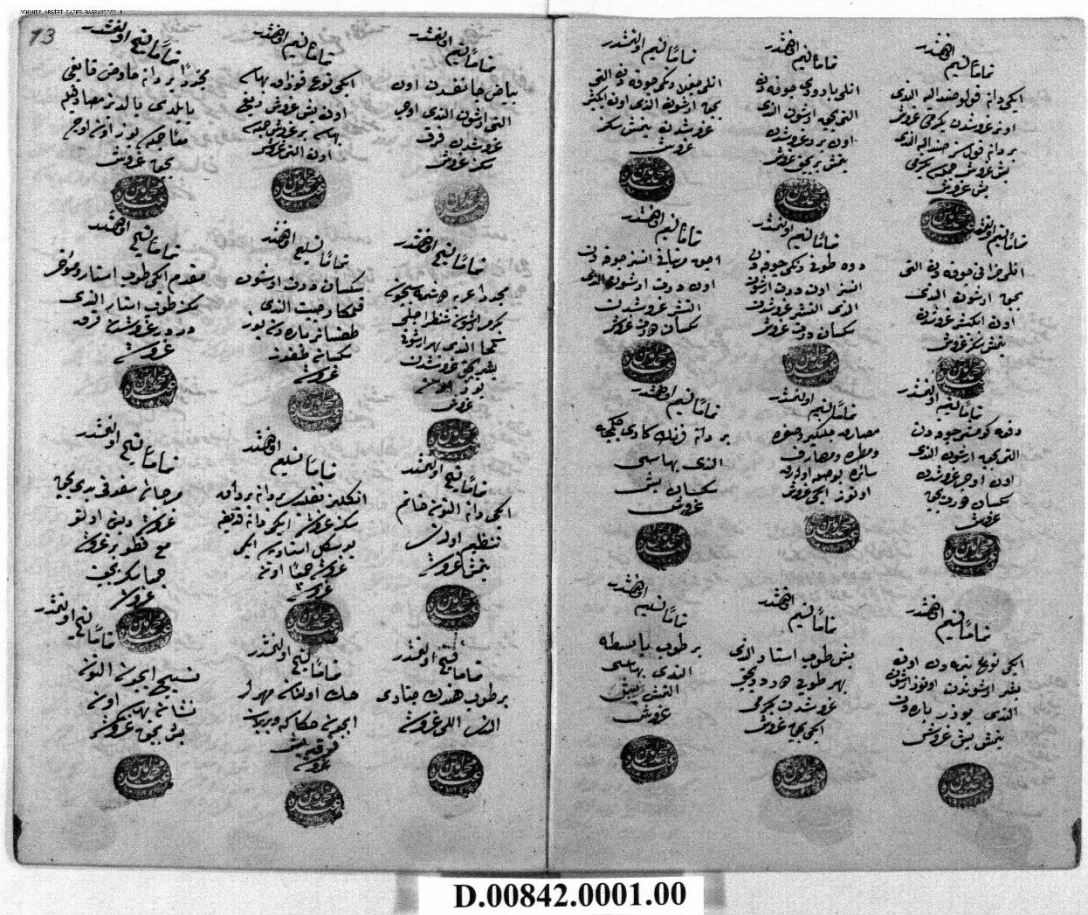
اشبوصاب ایچو دفر ایکبو ذکرم بیری بیری عویش افزه سائا
نهی ایچکه مقبوضه امانه صواب مذکور نیکه و قطع صواب
اولیه نثر اشبوصه شرع در بوب مهیو ادرن

Şekil 19. 842 numaralı Beyhan Sultan sipariş defterinin 10. Sayfası. TSMA.d, 842.

D.00842.0001.00

Şekil 21. 842 numaralı Beyhan Sultan sipariş defterinin 12. Sayfası. TSMA.d, 842.

Şekil 22. 842 numaralı Beyhan Sultan sipariş defterinin 13. Sayfası. TSMA.d, 842.

Şekil 23. 842 numaralı Beyhan Sultan sipariş defterinin 14. Sayfası. TSMA.d, 842.

Şekil 24. 842 numaralı Beyhan Sultan sipariş defterinin 15. Sayfası. TSMA.d, 842.

Şekil 25. 842 numaralı Beyhan Sultan sipariş defterinin 16. Sayfası. TSMA.d, 842.

D.00842.0001.00

Şekil 26. 842 numaralı Beyhan Sultan sipariş defterinin 17. Sayfası. TSMA.d, 842.

Şekil 27. 842 numaralı Beyhan Sultan sipariş defterinin 18. Sayfası. TSMA.d, 842.

Şekil 28. 842 numaralı Beyhan Sultan sipariş defterinin 19. Sayfası. TSMA.d, 842.

KAYNAKLAR

1.Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

- DABOA, MAD.d., No: 232, H. 01.07. 875.
- DABOA, TSMA.d, 780/173-207, H.05.12.1240.
- DABOA, TSMA.d, 841, H. 12.8.1209.
- DABOA, TSMA.d, 842,H.29.12.1214.
- DABOA, TSMA.e,780/173-207,H.05.12.1240.
- DABOA, TSMA.e., 179/37-60, 29.12.1200.
- DABOA, TSMA.e., 3966/78-84, H. 29.12.1200.
- DABOA, TSMA.e., 9961/332, H.29.12.1110.
- DABOA. , TS.MA.d., No: 2439, H.29.11.1208.
- DABOA., A.{DVNSMHM.d, 7 /1966, H.27 Safer 976.
- DABOA., A.{DVNSMHM.d, 85/559, H.9 Şevval 1040.
- DABOA., A.DVNSMHM.d., No.6-395, 15.04.972.
- DABOA., A.DVNSMHM.d., No:74-645, H.02.12.1004.
- DABOA., A.MKT.MHM., No. 69-47, H.09.08.1271.
- DABOA., A.MKT.MHM., No: 257-97, H. 27.09.1279.
- DABOA., A.MKT.MHM., No: 3-5, 25.01.1264.
- DABOA., A.MKT.MHM., No: 82-92, 14.5.1272.
- DABOA., A.MKT.UM., No. 213-87, H. 19.02.1272.
- DABOA., AE.SMHD.I, No. 3-157, H.5.4.1147.
- DABOA., AE.SMST.II, No: 121-13274, H. 9.3.1115.
- DABOA., AE.SMST.III., Dosya No: 284, Gömlek No: 22818, H. 29.12.
- DABOA., AE.SSLM.III, Defter No: 344, Gömlek No: 19812, H.29.12.1204.
- DABOA., BEO., No: 1236-92682, 20.7.1316.
- DABOA., BEO., No: 2596-194669, 7.4.1323.
- DABOA., BEO., No: 4053-303939, 4.7.1330.
- DABOA., C.DRB., Defter No: 9, Gömlek No: 47, H.10.11.1217.
- DABOA., C.İKTS., No: 4-178, 25.9.1281.
- DABOA., C.ML., No 15-674, H.24.04.1214.
- DABOA., C.ML., No. 118-5261, H.03.04.1224
- DABOA., C.ML., No: 666-27259, H.22.04.1198.
- DABOA., C.ML., No: 724-29625, H.16.08.1221.
- DABOA., HAT., No. 670-32766, 29.12.1242.
- DABOA., HH.İ., No: 18-80, 18.05.1272.

DABOA., HR.İD., No: 1354-25, 22.3.1869.
DABOA., HR.İM., No: 95-62, 23.01.1924.
DABOA., HR.MKT., No: 40-28, H. 10.02.1268.
DABOA., HR.MKT., No: 459-29, 22.05.1280.
DABOA., HR.MKT., No: 510-16, 7.9.1281.
DABOA., HR.SFR.3., No.293-7, 18.01.1883.
DABOA., HR.TO., No: 441-13.
DABOA., MAD.d., Defter No: 9636, H. 20.02.1234.
DABOA., MB.İ, 60 / 169, H.17-04-1297.
DABOA., ML.EEM., No: 596-70.
DABOA., MVL, Defter No: 492, Gömlek No: 57, H.11.10.1282.
DABOA., MVL., 673-34, H.5.12.1280.
DABOA., ŞD., No: 2891-47, 18.08.1295.
DABOA., Şura-yı Devlet (ŞD.), No. 2115-11, H.07.06.1287.
DABOA., TS.MA.d., 10269,H.19-03-1223.
DABOA., TS.MA.d., Defter No: 9706, H. 29.04.932.
DABOA., TS.MA.d., No: 2435, H. 29.05.1204.
DABOA., TS.MA.d., No: 2438, H.29.03.1207.
DABOA., TS.MA.d., No: 2440, H. 29.12.1209
DABOA., TS.MA.d., No: 395, H. 27.11.1285.
DABOA., TS.MA.e, No: 1097-14, H.25.07.1331.
DABOA., TS.MA.e., No: 1139-74, H. 11.8.1262.
DABOA., Y..PRK.AZJ, 24 /91,H.29-12-1310.
TS.MA.d,10739.
TSM 13/813.
TSM 13/814.
TSM, 13/2069.
TSM, 13/786.
TSM, 13/811.
TSM,13/804.
TSM,13/820.
TSMA.d,842.

2.Şer'iyye Sicilleri

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 97 Numaralı Sicil (1217-1225 / 1802-1810) .haz. Yılmaz Karaca- Rasim Erol. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

3.Kitap Makale ve Tezler

Akcan Ekici, Sakine, "1801 Tarihli Hassa Defterinde Osmanlı Devleti'nin Sanatkârları", Tarih Okulu Dergisi, 13/47, 2020, ss. 3-5.

Akçetin, Elif, "Intruduction", Living The Good Life", Brill Yayınevi, Boston 2017, s. 12, 35.

Alıklıç, Dünder, *XVII. Yüzyıl Osmanlı Saray Teşrifatı ve Törenleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 2002.

Alpaslan Arça, Sibel, "İmparatorluk Hareminde Alışveriş Yöntemleri III.Mustafa'nın kızı Beyhan Sultan'ın Hesap Defteri," Bir Reformcu Şair ve Müzisyen: Sultan III.Selim, Sergi Katoloğu, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul, (24 Aralık 2008-24 Mart 2009), ss.75-78.

Baker, Bruce E., *The cotton kings: Capitalism and corruption in turn-of-the-century New York and New Orleans*. Oxford University Press, 2016.

Bozkurt, Nebi, "Pamuk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, ss.154-156.

De La Broguiere, Bertrandon, "Denizaşırı Seyahat" çev. İlhan Arda, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 202.

Delibaş, Selma, "İmparatorluk Hareminde Alışveriş Yöntemleri III.Mustafa'nın kızı Beyhan Sultan'ın Hesap Defteri", Bir Reformcu Şair ve Müzisyen: Sultan III.Selim, Sergi Kataloğu, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul, (24 Aralık 2008-24 Mart 2009).

Erler, Mehmet Yavuz, "19. Yüzyılda Doğal Afetler ve Kuraklığa Bağlı Konya Göçleri", *Geçmişten Günümüze Göçler*, Edt. Alaattin Aköz, Doğan Yörük, Haşim Karpuz, Konya Ticaret Odası, Konya 2019, s.11-33.

Erler, Mehmet Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, Libra Yayınları, İstanbul 2012, ss.71-126.

Ertuna, Sevgi, "Osmanlı Kadın Giysisi", T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s.14

Ertürk, Nilay, "Orta Asya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Türklerde Giyim Kuşam", Hayalperest Yayınevi, İstanbul 2018, s. 43.

Griffith, F. Ll., "On the Early Use of Cotton in the Nile Valley" *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 20, No. 1/2 (Jun., 1934), pp. 5-12.

İnalcık, Halil, "Devleti Aliyye II", Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 245.

İnalcık, Halil, "Devlet-i Aliyye IV", Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 5.

İnalcık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi", Eren Yayınları, İstanbul 1996, ss.297-298.

- İnalcık, Halil, “Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar“, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Bursa 2016, s. 246.
- İpek, Selin, *Topkapı Sarayı Müzesi Örneklerine Göre Yazılı ve Görsel Kaynaklar Işığında 18-19.Yüzyıl Saray Kadın Modası*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009.
- Karaca, Filiz, “ Kürk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 568-569.
- Koçu, Reşat Ekrem, “Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü”, Doğan Yayıncılık, Ankara 1967, s. 170.
- Kurt, Mustafa, ” Türkiye’de Modern Yönetimin Erken Dönemleri: Geç Osmanlı Döneminde Fabrikalar, Sanayi Mektepleri ve Yabancı Uzmanlar”, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, Cilt 45, 2016.
- Kurul, Mustafa, *17.Yüzyıl Osmanlı Hassâ Terzileri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2012.
- Menteş, Fatma, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yenileşme Sürecinde Harem*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006.
- Montagu, Mary, ”Şarktan Mektuplar”, Palet Yayınları, Konya 2018, ss.40-41.
- Pamuk, Şevket, “Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914”, İletişim Yayınları, Ankara, s.170.
- Quataert, Donald, “Tüketim Araştırmaları ve Osmanlı İmparatorluğu”, Alfa Yayınları, İstanbul 2020, s.251.
- Refik, Ahmet, “İstanbul Hayatı”, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s.28.
- Sakoğlu, Necdet, “Osmanlı İstanbul’unda Kadın”, *Osmanlı’da Harem*, der. Ayla Kuru Karadağ, Kültür A.ş Yayınları, İstanbul 2020, ss.505-508.
- Seetzen, Ulrich Jasper, “İstanbul Günlükleri”, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, ss. 200-279.
- Solnon, Jean-François, *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*, çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, ss.509-510.
- Şeker, Mehmet, ”Hil’at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.18,Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İstanbul 1998, ss. 22-25.
- Şenel, Asuman, *16 ve 18. Yüzyıl Osmanlı Hünkâr Başlıkları ve Hassa Başlıkçıları*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2017.
- Tezcan, Hülya, “Bursa’nın İpeklisi”, Bursa Kültür Aş Yayınları, Bursa 2016, s. 58.
- Tezcan, Hülya, “Osmanlı İstanbul’unda Kadın”, *Saray Modası*, der. Ayla Kuru Karadağ, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2020, s.568.
- Tezcan, Hülya, “*Osmanlı Sarayının Çocukları Şehzadeler ve Hanım Sultanların Yaşamları ve Giysileri*”, Aygaz Yayınları, İstanbul 2006, ss.223-229.
- Thornton, Thomas, “Bir İngiliz Tacirin İzlenimiyle Osmanlıda Siyaset, Toplum, Din, Yönetim“, çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s.317.

- Uçar, Zofie, "XIX.Yüzyıldaki Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kıyafetleri Üzerine Bazı Tespitler" Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,10/4,2013, s.28.
- Uluçay, Mustafa Çağatay, "Padişahların Kadınları ve Kızları", Ötüken Yayınları, İstanbul 2011, ss. 154-157.
- Uluskan, Murat, "İstanbul'un Yapı Sanatkârları: Nakkaşlar ve Sıvacılar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, say.28, 2013, ss.16-20.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı", Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, ss.9-16.
- Yaman, Bahattin, "Sarayın Terzileri" Kitap Yayınevi, İstanbul 2018, ss. 18-19.
- Yılmaz, Dilek, *Osmanlı Dönemi 19.Yüzyıl Modası ve Değişimi*, Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011,s.39.

ÖZGEÇMİŞ

Feyza Bakır Orhangazi Çok Programlı Lisesi'ni bitirdikten sonra Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih bölümünden 28.06.2020 tarihinde mezun oldu. 2020 yılında OMÜ LEE Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans programına girdi. Mezuniyetinden bu yana Tarih Öğretmeni olarak görev yapan Feyza Bakır orta derecede İngilizce bilmektedir. (15.08.2023).

İletişim Bilgileri

ORCID ID : 0000-0002-7255-7436

Yayınlar:

1. “Yaman, Bahattin, Sarayın Terzileri, Kitap Yayınevi, İstanbul 2018.” İletişim Sosyoloji ve Tarih Araştırmaları Dergisi, 2/1, Kasım 2021, ss.51-56.